sistemul mondial modern

Editura Meridiane

Lui FERNAND BRAUDEL

MULŢUMIRI

Următoarele persoane au citit unul sau mai multe capitole ale manuscrisului, oferindu-mi astfel posibilitatea de a beneficia de comentariile şi/sau obiecţiile lor detaliate: Perry Anderson, Sven-Erik Åström, Nicole Bousquet, Stuart Bruchey, Aldo de Maddalena, Emiliano Fernández de Pinedo, André Gunder Frank, Walter Goldfrank, Terence K. Hopkins, Hermann Kellenbenz, E. H. Kossmann, Witold Kula (şi colaboratorii săi), Hans Medick, Birgitta Odén şi C. H. Wilson. Tuturor le mulţumesc.

Versiuni anterioare ale unor capitole au apărut în alte publicaţii: Introducerea şi Capitolul I, în limba franceză, în *Annales E.S.C.* (1979); Capitolul II, în Maurice Aymard, ed., *Capitalisme hollandais et capitalisme mondiale* (1980); o parte din Capitolul IV, în *Caribbean Yearbook of International Relations* (1978).

Vechea bursă din Amsterdam de Adrianesz Job Berckheyde, un artist din Harlem. Această scenă a fost descrisă astfel, în 1747, de către Charles Louis Pollnitz:

„Am fost să văd piaţa unde se adună neguştorii pentru afacerile comerţului lor, de la 12 pînă la unu şi jumătate. Această piaţă, care este mai mult lungă decît lată, este înconjurată de o vastă galerie deschisă sau coridor, susţinut de stîlpi de piatră, care serveşte drept adăpost în caz de ploaie. Acest loc este numit Bursa şi aici pot fi văzuţi comercianţi de toate naţiile, iar diversitatea îmbrăcăminţii şi limbile lor nu este mai puţin plăcută decît frumuseţea locului. Mai mult decît orice, nimic nu este mai interesant decît să asişti la graba celor numiţi misiţi, care sînt oameni angajaţi de marii neguştori pentru a se tîrgui pentru poliţe de schimb sau pentru a tranzacţiona alte afaceri ale lor; oricine i-ar vedea alergînd dintr-o parte în alta a pieţei ar crede că sînt nebuni."

Introducere
CRIZA SECOLULUI AL XVII-LEA?

Lucrările despre tendinţele preţurilor în Europa aparţinînd istoricilor dintre cele două războaie mondiale[1], împreună cu teoria ciclurilor economice seculare (curente ascendente şi descendente pe o perioadă de aproximativ 250 de ani) cu cele două faze ale ei (A şi B), elaborată de François Simiand[2], ne-au lăsat moştenire o generalizare în legătură cu începutul istoriei europene moderne, care pare şi astăzi larg acceptată. Au existat o perioadă de înflorire în secolul al XVI-lea (faza A) şi o perioadă de regres, depresiune sau „criză" în secolul al XVII-lea (faza B). Datele care demarcă aceste faze, natura schimbărilor care au avut loc (chiar dacă limităm discuţia la probleme economice), variaţiile regionale şi, mai ales, consecinţele şi cauzele expansiunii sînt probleme mult controversate; dar generalizarea rămîne.

În 1953, Roland Mousnier a scris despre aceste două secole un tom impresionant ca mărime (care de atunci a trecut prin patru ediţii revizuite) şi a început partea dedicată secolului al XVII-lea, definit ca perioadă între 1598 şi 1715, pe un ton dramatic, cutremurător:

> „Secolul al XVII-lea este epoca unei crize care a afectat omul în totalitate, în toate activităţile sale - economice, sociale, politice, religioase, ştiinţifice, artistice - şi în toată fiinţa sa, la nivelul cel mai profund al puterilor sale vitale, al sentimentelor şi voinţei sale. Se poate spune că această criză a fost continuă dar cu oscilaţii violente."[3]

La un an după ce au fost scrise aceste rînduri, E. J. Hobsbawm a publicat un articol în *Past and Present* prin care lansa o importantă dezbatere ştiinţifică. Teza era că

„economia europeană a trecut printr-o «criză generală» în timpul secolului al XVII-lea, ultima fază a tranziţiei generale de la economia feudală la cea capitalistă."[4]

Aceeaşi temă se găseşte în principalele lucrări despre agricultura europeană ale lui Wilhelm Abel şi B.H.Slicher van Bath. Pentru Abel, „tendinţa dominantă a preţurilor în Europa, în timpul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XVII-lea şi a primei jumătăţi a secolului al XVIII-lea, a fost descendentă."[5] În mod cert, Slicher van Bath ezită să folosească cuvîntul criză, afirmînd că perioada între 1650 şi 1750 a fost „de fapt un regres neobişnuit de prelungit"[6]; dar înseamnă aceasta mai puţin? Oricum, el este de acord cu afirmaţia lui Abel că această perioadă a reprezentat „o schimbare a sensului tendenţiei seculare"[7]. Am putea extinde mai mult consensul specialiştilor dacă am folosi un limbaj mai prudent. Pierre Vilar vorbeşte despre „regresul (recul) relativ din secolul al XVII-lea"[8]; iar Pierre Chaunu defineşte diferenţa între perioadele A şi B nu ca o „creştere faţă de declin (décroissance)", ci mai degrabă ca o „creştere faţă de o mai slabă creştere"[9]. René Baehrel este cel care refuză cel mai mult să vadă vreo criză; dar chiar şi el acceptă conceptul pentru o perioadă foarte limitată, între 1690 şi 1730[10]. Pe măsură ce termenii devin mai slabi iar perioada de timp mai scurtă, ne putem întreba dacă a mai rămas ceva. Ivo Schöffer îşi începe articolul despre această perioadă cu o notă de îndoială:

> „Cîteodată se pare că secolul al XVII-lea, implantat între secolele al XVI-lea şi al XVIII-lea, nu ar avea caracteristici proprii. Cu Renaşterea şi Reforma, pe de o parte, Iluminismul şi Revoluţia, pe de altă parte, pentru secolul din mijloc ne rămîn doar termeni vagi ca «tranziţie» şi «schimbare»"[11].

Poate că aceasta se datorează numai faptului că, aşa cum susţinea Jean Meuvret în 1944, „avem mult mai puţine informaţii" despre perioada dintre cele două momente de clară creştere a preţurilor[12]. Atunci să refuzăm oare să caracterizăm această perioadă şi să o lăsăm să alunece printre complexităţile datelor vagi şi uneori confuze? Sau să spunem, precum Schöffer: „Poate fi tradiţionalism, împotriva raţiunii noastre, dar trebuie să acordăm secolului al XVII-lea un loc propriu. Imaginaţia noastră are nevoie de aceasta"[13].

Am fi putut lăsa o astfel de decizie pe seama capriciilor modei literare dacă nu ar fi existat importantele controverse teoretice în spatele agitaţiei legate de nomenclatură. În primul rînd apare întrebarea dacă există cît de cît astfel de lucruri cum ar fi „tendinţele seculare" ale economiei[14], iar dacă există, cum se raportează ele la politică şi cultură. Dacă există tendinţe seculare, înseamnă oare că fiecare pereche succesivă de faze (din Evul Mediu pînă în prezent) reflectă un tip diferit de economie, aşa cum susţine Gaston Imbert?[15] Sau fac toate parte dintr-o lungă perioadă de „consum agricol indirect" care a durat aproximativ din 1150 pînă în 1850, după cum afirmă Slicher van Bath?[16] Sau există o ruptură crucială undeva în mijloc? Dacă există o ruptură crucială, atunci sîntem confruntaţi cu întrebarea suplimentară privind momentul în care aceasta apare.

În legătură cu această ultimă problemă există cîteva poziţii bine cunoscute. Una dintre ele este aceea că fisura fundamentală, ruptura semnificativă, are loc o dată cu Revoluţia industrială, în ultima parte a secolului al XVIII-lea. După părerea lui Carlo Cipolla, atît acest „eveniment" cît şi Revoluţia agricolă din mileniul al VIII-lea î.e.n. reprezintă „fisuri adînci în continuitatea procesului istoric"[17]. D.C. Coleman exprimă acelaşi lucru într-un mod diferit, spunînd că există o mai mare continuitate decît schimbare în dezvoltarea economică europeană între 1500 şi 1750: „Acolo unde pătrunde lumina, tehnologia anilor 1500-1750 s-a arătat a fi, pe ansamblu, mai mult statică decît mobilă"[18]. În mod similar, o întreagă şcoală de gîndire marxistă ajunge la aceeaşi concluzie privind momentul apariţiei unei rupturi, accentuînd, aşa cum face Balibar, că perioada între 1500 şi 1750 este perioada „tranziţiei spre capitalism" şi că după 1750 este perioada capitalismului propriu-zis[19]. În consens cu Balibar este distincţia lui G.N. Clark între „capitalismul timpuriu" de la sfîrşitul Evului Mediu şi „capitalismul deplin dezvoltat" al secolului al XIX-lea, limitele primei etape fiind clar demarcate „de la Machiavelli la Burke, de la Columb la Warren Hastings, de la Fuggeri la declinul Amsterdamului, de la Giotto la Tiepolo. Este o precizare înaintea lui Adam Smith, James Watt, Rotschild, Napoleon, Robert Owen"[20].

Pentru o altă şcoală de gîndire, ruptura nu implică Revoluţia industrială ci expansiunea Europei, crearea unei pieţe mondiale şi apariţia capitalismului, care au avut loc mai mult sau mai puţin în lungul secol al XVI-lea. Simiand, de exemplu, marchează secolul al XVI-lea ca fiind începutul perioadei lungilor valuri[21]. Paul Sweezy atacă tradiţia marxistă reprezentată de Balibar şi afirmă că pentru Marx „perioada manufacturieră propriu-zisă" (aproximativ între 1500 şi 1750) şi „perioada industriei moderne" nu au fost „două sisteme sociale diferite, ci mai degrabă două faze ale capitalismului"[22]. Astfel, ruptura apare în secolul al XVI-lea. Fernand Braudel exprimă în esenţă acelaşi lucru, deşi extinde perioada de timp.

> „De fapt, este clar că din punct de vedere economic, durata între secolele al XIII-lea şi al XVII-lea reprezintă mai mult sau mai puţin o perioadă în istoria europeană şi mondială care sfidează [*met en cause*] efectiv un fel de *Ancien Régime* economic."[23]

Un al treilea grup oferă un punct de ruptură între perioada marcată de Revoluţia industrială şi Revoluţia Franceză pe de o parte, şi cea marcată de lungul secol al XVI-lea, pe de altă parte. Ei sugerează mijlocul secolului al XVI-lea ca fiind punctul de cotitură al modernităţii. Hobsbawm pare a fi în această tabără, iar Pierre Chaunu foloseşte virtual această poziţie drept temă a sintezei lui privind „Europa clasică". În introducerea cărţii sale el respinge în mod hotărît punctele de vedere ale specialiştilor care nu reuşesc să vadă că „originile intelectuale ale Revoluţiei Franceze" se găsesc în Spinoza şi care uită că „extinderea cantitativă şi spaţială" a secolului al XVI-lea nu a fost o schimbare cu adevărat profundă, ci pur şi simplu „rezultatul final al revoluţiei începute în secolul al XII-lea". Pentru Chaunu, „cele mai importante schimbări calitative au avut loc în secolul al XVII-lea", prima dintre ele fiind „matematizarea lumii"[24]. Ca dovadă că marxiştii pot fi găsiţi de orice parte a oricărei probleme, un adept al acestui al treilea punct posibil de ruptură este academicianul sovietic E.M.Zukov, care cu prilejul adunării mondiale a istoricilor, din Stockholm, în 1960 a afirmat:

> „Hotarul convenţional şi final al epocii medievale, în opinia ştiinţei istorice sovietice, este mijlocul secolului al XVII-lea. Aceasta se datorează faptului

că feudalismul începuse să fie depăşit din punct de vedere economic, şi devenise deja un handicap pentru dezvoltarea forţelor de producţie."[25]

Trei date, deci, pentru o ruptură: în jur de 1500, 1650 şi 1800; trei (sau mai multe) teorii ale istoriei: 1800, cu accent pe industrialism ca schimbare crucială; 1650, cu accent fie pe momentul apariţiei primelor state „capitaliste" (Anglia şi Ţările de Jos), fie pe apariţia presupuselor idei „moderne" cheie ale lui Descartes, Leibnitz, Spinoza, Newton şi Locke; şi 1500, cu accent pe crearea unui sistem *mondial* capitalist, distinct faţă de alte forme de economii. Prin urmare, răspunsul care se dă întrebării „criza secolului al XVII-lea?" este în funcţie de presupunerile în legătură cu lumea modernă. Termenul de *criză* nu trebuie transformat într-un simplu sinonim pentru *schimbarea ciclică*. El trebuie păstrat pentru perioadele de tensiune dramatică ce reprezintă mai mult decît o conjunctură şi care indică un moment de cotitură în structurile de *longue durée*.

Criza ar descrie atunci acele rare momente istorice în care mecanismele obişnuite de compensare în cadrul unui sistem social se dovedesc atît de ineficiente din punctul de vedere al multor actori sociali importanţi, încît începe să aibă loc o restructurare majoră a economiei (nu o simplă redistribuţie a avantajelor în cadrul sistemului), care, văzută mai tîrziu retrospectiv, apare ca inevitabilă. Desigur, o criză dată nu a fost în realitate inevitabilă; dar alternativa era prăbuşirea vechiului sistem, astfel încît mulţi (majoritatea?) actorilor sociali au considerat aceasta ca fiind mai traumatizantă sau mai dezagreabilă decît revoluţia structurală care a avut loc. Dacă aceasta înţelegem prin criză, atunci „criza secolului al XVII-lea?" devine o semnificativă problemă intelectuală. Privită din această perspectivă, aceasta înseamnă: Cînd şi cum a avut loc „tranziţia mondial-istorică de la feudalism la capitalism?" Răspunsul necesită o definiţie a capitalismului ca sistem social, ca mod de producţie şi într-adevăr şi ca o civilizaţie. Aşa cum ne alegem datele, tot aşa ne alegem scara de asemănări şi deosebiri.

Argumentul acestei lucrări este că sistemul mondial modern a luat forma unei economii mondiale capitaliste care şi-a avut geneza în Europa în decursul lungului secol al XVI-lea şi care a implicat *transformarea* unui anumit mod de producţie redistributiv sau tributar, cel al Europei

feudale (acel „*Ancien Régime* economic" al lui Braudel), într-un sistem social diferit din punct de vedere calitativ. Din acel moment, economia mondială capitalistă s-a concretizat prin următoarele: (a) s-a extins geografic acoperind întregul glob; (b) a manifestat o schemă ciclică de expansiune şi regresie (fazele A şi B ale lui Simiand) şi o localizare geografică schimbătoare a rolurilor economice (avîntul şi prăbuşirea hegemoniilor, mişcările ascendente şi descendente ale anumitor zone centrale, periferiale şi semiperiferiale); şi (c) a trecut printr-un proces de transformare seculară incluzînd progres tehnologic, industrializare, proletarizare şi apariţia unei rezistenţe politice structurate faţă de sistemul însuşi - o transformare care continuă şi astăzi. Dintr-o astfel de perspectivă, secolul al XVII-lea, considerat ca acoperind o perioadă ce se întinde aproximativ între 1600 şi 1750, este în primul rînd un exemplu al modelului ciclic de expansiune şi regresie. În termenii geografiei generale a sistemului mondial, graniţele create aproximativ în 1500 nu s-au schimbat în mod semnificativ decît după 1750. Cît despre procesele seculare de schimbare în curs, nu se poate observa nici un salt calitativ marcant în perioada dintre 1600 şi 1750. Susţinem, deci, existenţa unei *continuităţi* esenţiale între lungul secol al XVI-lea şi al XVII-lea, cu o singură mare deosebire, de expansiune (a) şi regresie (b), de creştere şi o mai slabă creştere. Cum vom putea oferi dovezi pentru acest mod de a analiza sintetic realitatea? La un anumit nivel răspunsul este foarte simplu. Vom încerca să identificăm diferenţele empirice între expansiune şi regresie, să sugerăm de ce are loc acest model ciclic şi să subliniem consecinţele modificării destinului economic din perspectiva formării claselor, a luptelor politice şi a reprezentărilor culturale ale schimbării în balanţa economică. Pornind de la această descriere empirică, vom încerca să explicăm mai clar teoria dezvoltării capitaliste ca o parte a teoriei mai vaste a schimbării socio-istorice.

Noi susţinem că, deşi graniţele economiei mondiale au rămas în mare aceleaşi în perioada dintre 1500 şi 1750, a existat o diferenţă între perioada dintre anii 1450 (sau 1500) şi 1650 şi cea între 1600 şi 1750 (suprapunerea datelor este deliberată) privind alocarea resurselor, rolurile economice, bogăţia şi sărăcia, poziţia forţei de muncă salariate şi a întreprinderii industriale.

Nu este simplu de demonstrat această afirmaţie; o dovadă convingătoare ar necesita elaborarea cîtorva serii cu totul noi de indicatori economici, ceea ce ar fi intrinsec dificil şi extrinsec poate imposibil. Am putea avea nevoie de o serie de hărţi sincronice succesive la intervale de 25 de ani, care ar indica volumul, valoarea şi direcţia comerţului privind atît articolele de lux cît şi cele strict necesare, precum şi de hărţi „cumulative" pentru perioada 1500-1650 şi 1600-1750. Probabil că, dacă presupunerile noastre sînt corecte, astfel de hărţi ar indica cum negoţul european, care implica mai mult articole de strictă necesitate decît articole de lux, se desfăşura în cadrul hotarelor ce se aflau între Europa de Est pe de o parte, Rusia şi Balcanii aflaţi sub turci pe de altă parte şi între zona mediteraneană creştină şi cea musulmană; aceste hotare ar include Americile dar ar exclude Africa şi Asia.

Mai ales, hărţile nu ar trebui să indice diferenţe semnificative de *pattern* între perioadele 1500-1650 şi 1600-1750 cu privire la graniţele externe, cu excepţia includerii Caraibelor, după cum vom vedea. Pe de altă parte, ar trebui să găsim anumite schimbări semnificative cu privire la modelele economice, politice şi culturale *în interiorul* hotarelor economiei mondiale europene între cele două perioade. Amplasarea şi concentrarea industriilor ar trebui să fie diferită (sau cel puţin în proces de schimbare), la fel ca şi raporturile de schimb între industrie şi agricultură, proporţiile forţei de muncă salariate în diferite zone şi salariile reale ale angajaţilor. Diferitele aparate de stat ar trebui să devină mai puternice şi mai slabe, iar ritmurile creşterii producţiei agricole, industriale şi demografice ar trebui să varieze. Zonele care constituiau centrul, semiperiferia şi periferia ar trebui să se schimbe întrucîtva şi, cel mai important, ar trebui să se modifice gradul relativ de surplus mondial acumulat de fiecare dintre regiuni.

Chiar înainte de a specifica direcţiile anticipate de schimbare, dată fiind teoria noastră privind dezvoltarea capitalistă, ar trebui să fie clar cititorului că datele cantitative de tipul celor necesare sînt puţine - în cel mai bun caz, parţiale şi sporadice. În mod special lipsesc datele *de ansamblu* despre economia mondială, care ar permite testarea afirmaţiilor *relaţionale*. Dacă s-ar tinde către emiterea de aprecieri ferme în legătură cu variabilele structurii sociale, situaţia ar fi chiar mai rea.

Ar trebui să găsim modele ale mutaţiilor în cadrul formării claselor şi schimbări în definirea graniţelor etnico-naţionale între cele două perioade 1500-1650 şi 1600-1750, în special în cadrul economiei mondiale ca întreg, mai degrabă decît în interiorul graniţelor fiecărui stat. Iar aici datele noastre sînt şi mai puţine. În acest moment, tot ceea ce putem face este să analizăm datele răzleţe, să scoatem în evidenţă ceea ce pare mai mult sau mai puţin solid, să revedem modelele explicative care cuprind datele, să sugerăm o perspectivă teoretică şi să ajungem la o anumită conştientizare a lacunelor noastre empirice şi enigmelor teoretice. Iată perspectiva din care privim ceea ce literatura istorică a înţeles prin „criză", „regresie relativă" sau „dezvoltare mai slabă" a secolului al XVII-lea.

NOTE

1. Vezi bibliografia care însoţeşte articolul lui Braudel şi Spooner, (1967, pp: 605-615).
2. Vezi Simiand (1932 b).
3. Mousnier (1967, p. 161).
4. Hobsbawm (1965, p. 5).
5. Abel (1973, p. 221). Prima ediţie germană a studiului lui Abel a apărut în 1935, iar al doilea, revizuit şi adăugit, în 1966. Abel susţine că „s-a menţinut cadrul general" dar că „recesiunile secolelor al XIV-lea - al XV-lea şi ale secolelor al XVI-lea - al XVII-lea sînt interpretate ca perioade de încetinire şi s-au subdivizat cît se poate de mult". (1973, p. 6). Probabil, Abel este de părere că a existat un avînt între cele două regresii.
6. Slicher van Bath (1963 a, p. 206). Două lucrări mai recente (Cipolla, 1974, p. 12; Davis, 1973 b, p.108) resping în egală măsură termenul de „criză", deşi, după cum adaugă Cipolla, „la baza oricărei simplificări există întotdeauna un sîmbure de adevăr".
7. Această exprimare apare în titlul părţii a II-a, cap. V (Abel, 1973, p. 206). Pierre Chaunu foloseşte o expresie similară, „inversarea tendinţei principale a preţurilor şi activităţilor", în titlul unui articol despre secolul al XVII-lea (1962 b).
8. Vilar (1974, p. 46), care îşi defineşte perioada ca începînd între 1598 şi 1630 şi sfîrşind între 1680 şi 1725.
9. Chaunu (1962 b, p. 224). Aceasta se apropie de descrierea originală a lui Simiand privind faza B: „nu inversul a ceea ce s-a întîmplat în faza A, ci ... o creştere accentuată sau o stabilizare, dar nu o continuare a creşterii" (1932 b, p.649).
10. Baehrel (1961, p. 29), care, ca şi Chaunu, notează că faza B nu reprezintă în mod necesar un declin, ci poate fi pur şi simplu un ritm

mai lent de creştere (1961, p. 51). Alţii sînt de acord că această perioadă este deosebit de aspră. Le Roy Ladurie specifică „ultimele două sau trei decade ale secolului [al XVII-lea]" (1973, p. 431). Jacquart o datează între 1680-1710 (1978 a, p. 385). Şi totuşi, Morineau găseşte „un mare număr de semne pozitive (*de bon aloi*)" între 1660 şi 1700 (1978 f, p. 523).

11. Schöffer (1966, p.82). Termenii vagi pot fi întotdeauna respinşi, ca o exagerare dramatică a istoricului. „Este un comentariu despre ataşamentul specialistului la ideea că aproape fiecare etapă istorică a fost definită într-un moment sau altul ca «fază de tranziţie»" (Supple, 1959, p. 135).

12. Meuvret (1944, p.110). Vezi o nemulţumire similară la începutul cărţii lui Murdo MacLeod despre America Centrală spaniolă. „Cu puţină vreme în urmă secolul al XVII-lea a fost considerat «secolul uitat al Americii Latine»" (1973, p. XI) - o referire la articolul lui Leslie Boyd Simpson intitulat „Mexico's Forgotten Century" (1953). În acelaşi sens, J.V.Polisensky observă că „istoricii şcolilor sociale, economice şi marxiste s-au ocupat în primul rînd de secolele «mai revoluţionare» al XVI-lea şi al XVIII-lea, şi prea puţin de secolul al XVII-lea" (1971, p.2). William Bouwsma numeşte secolul al XVII-lea „într-un sens istoriografic...un teritoriu de graniţă subdezvoltat între două zone supradezvoltate" (1970, p. 1).

13. Schöffer (1966, p. 83).

14. François Crouzet se referea în 1971 la „conceptele învechite ca fazele A şi B ale lui Simiand" (1971, p. 147). Un atac similar, de data aceasta de stînga, a fost întreprins de Gilles Postel-Vinay: „Fazele A şi B...s-au dovedit a fi un mod sigur de a ignora problemele reale ridicate de analiza rentei pămîntului" (1974, p. 78).

15. G. Imbert, în cartea lui despre valurile lungi (1959), distinge patru tendinţe seculare, fiecare corespunzînd unei forme de economie:

1250 - economie medievală
1507/1510 - economie mercantilă
1733/1743 - economie capitalistă
1896 - economie planificată

16. Slicher van Bath (1963 a, partea a III-a)

17. Cipolla (1964, p. 31)

18. Coleman (1959, p. 506). Acesta este un articol care revizuieşte volumul al III-lea din *History of Technology* pe care Coleman îl oferă ca dovadă pentru sugestia lui. Vezi de asemenea Le Roy Ladurie (1977) în legătură cu „istoria imobilă" între 1300-1320 şi 1720-1730.

19. Mulţi marxişti îşi *asumă* această periodizare. Dar Etienne Balibar face în mod deliberat distincţia teoretică între o „perioadă de tranziţie" şi una în care un mod de producţie este precumpănitor sau „dominant" (1968, pp. 217-226).

O dezbatere intramarxistă care a discutat cu claritate problema periodizării a apărut în *Labour Monthly* în 1940-1941. Dezbaterea gravita în jurul uneia dintre scrierile de început ale lui Cristopher Hill despre revoluţia engleză. Peter Field critică aprecierea lui Hill că

Anglia înainte de 1640 era „încă esențial feudală". Pentru Field , Marx s-a exprimat foarte clar că Anglia secolului al XVI-lea era „în mod sigur burgheză, adică capitalistă", şi „Marx are dreptate: societatea secolului al XVI-lea este o societate burgheză". Într-adevăr, regina Elisabeta „a fost personajul proeminent în societatea capitalist burgheză - comparabil cu Leopold al Belgiei". (Field, 1940 a, p. 558). Douglas Garman răspunde că Field „ia oul drept găină" şi dacă revoluția burgheză ar fi avut loc înainte de 1640 „se poate întreba: cînd?" (Garman, 1940, p. 652). Răspunsul lui Field este că dl. Garman „uită că momentul concepției şi cel al naşterii nu sînt identice" şi că „societatea burgheză a luat ființă începînd cu Războiul Rozelor - sinuciderea în masă a feudalilor pe care burghezia îi folosea pentru a-şi implanta ferm rădăcinile - continuînd prin revoltele țărăneşti, confiscarea terenurilor bisericeşti, pelerinajul divin, [şi] ridicarea stăpînilor din nord" (Field, 1940 b, pp. 654-655).

La aceasta, Doha Torr adoptă o foarte explicită teoretizare a etapelor. Greşeala lui Field, spunea ea, este acceptarea faptului că societatea merge drept de la feudalism la capitalism, astfel „ignorînd stadiile intermediare ale micii producții de mărfuri, esențiale pentru dezvoltarea capitalistă". Ea spune că „forma finală a societății capitaliste" ia naştere numai o dată cu Revoluția industrială, la 400 de ani după „prăbuşirea" economiei feudale engleze în secolul al XIV-lea (Torr, 1941, p.90).

Maurice Dobb, scriind despre aceeaşi problemă ca şi Dona Torr, adoptă o poziție intermediară. Pe de o parte, el nu este de acord cu datarea de către Torr a capitalismului, o dată cu Revoluția industrială. Dacă s-ar proceda aşa, spune el, „cum am putea trata lupta secolului al XVII-lea ca o revoluție burghezo-democratică cînd aceasta a avut loc la un secol şi jumătate înaintea apariției producției capitaliste?" În plus, spune el, a afirma că „Anglia Tudorilor şi Stuarților era o epocă de «capitalism mercantil» prin contrast cu «capitalismul industrial» de mai tîrziu este un mod de a ocoli problema. Soluția lui Dobb este să susțină că în această perioadă „*relațiile* de producție [se poate spune că s-au schimbat] chiar dacă *forțele de producție* şi-au păstrat forma medievală". Deci, ar fi corect să se caracterizeze secolul al XVI-lea în Anglia ca unul "al cărui mod de producție se afla *deja în proces de transformare* într-unul capitalist" (Dobb, 1941, p. 92). Deşi formularea lui Dobb evită capcana către care conduce exprimarea Donei Torr, nu este de fapt total diferită de ideea ei, după cum relevă lucrările ulterioare ale lui Dobb.

Cîțiva ani mai tîrziu, Hill a publicat un articol despre părerile lui Marx şi Engels privind Revoluția Engleză, unde el afirmă: „concepția marxistă despre revoluția burgheză" este una prin care „statul feudal este răsturnat de către clasa mijlocie care s-a dezvoltat în interiorul lui şi un nou stat este creat ca instrument al dominației burgheze". Hill enumeră ca exemple, atît ca reuşite cît şi nereuşite, Reforma Germană („primul atac al spiritului burghez asupra vechii ordini"); Revolta din Țările de Jos („prima revoluție burgheză reuşită la scară națională");

Revoluţia Engleză din 1640; Revoluţia Franceză din 1789; Revoluţia Germană nereuşită din 1848 şi revoluţiile ruseşti din 1905 şi februarie 1917 (1948, p. 135). Acest articol se concentrează asupra manifestărilor politice şi puterii, ocolind descrierea directă a economiei. El nu combate, astfel, ipoteza emisă de Field.

20. G.N. Clark (1960, pp. 10-11).

21. Simiand (1932 a, p.3).

22. Sweezy (1972 a, p. 129).

23. Braudel (1974, p. 6).

24. Chaunu (1966 a, pp 20-21).

25. Zukov (1960, p. 85). Zukov remarcă faptul că unii marxişti consideră Revoluţia Franceză ca un punct de cotitură şi afirmă că ruşii nu sînt de acord cu aceasta.

L'homme de Village

Tous les jours au milieu d'un champ .
Par la chaleur par la froidure .
L'on voit le pauure paysan .
Trauailler tant que lannee dure .
Pour amasser par son labeur .
Dequoy payer le collecteur .

Se Vend à paris chez N. Guerard Graueur rüe S.t jacques à la Reyne du Clergé proche S.t yues C.P.R.

Ţăranul, de Nicolas Guérard (1648-1719), gravor parizian ce s-a bucurat de un oarecare prestigiu şi care a văzut ţăranul ca „născut pentru a suferi".

Capitolul I
FAZA B

Pentru Slicher van Bath, caracteristica fundamentală care deosebea perioadele de dezvoltare şi regres ale *agriculturii* în Europa începînd cu era carolingiană este dată de creşterea şi scăderea preţului cerealelor faţă de alte mărfuri şi faţă de salarii. Era o problemă de raport de schimb favorabil sau nefavorabil pentru cereale. El constată un regres, prin care înţelege *un raport de schimb nefavorabil* pentru cereale în perioada dintre 1600 (sau 1650) şi 1750[1]. Este important să subliniem această definiţie a regresului, pentru că, după părerea lui Slicher van Bath, declinul relativ al preţului grîului este mult mai important decît declinul lui absolut[2]. Alături de o mutaţie în raportul de schimb (evitînd pentru moment orice aluzie la o relaţie cauzală) se află ceea ce K. Glamann numeşte un punct de cotitură în jurul anilor 1650 în „marele comerţ cu cereale Est-Vest", ce are loc aparent pentru că „sudul şi vestul Europei [păreau] a fi devenit mai independente în privinţa cerealelor."[3] Această autosuficienţă este atribuită „unei producţii mărite de alimente în vestul Europei în timpul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XVII-lea, coincizînd cu o stagnare demografică generală"[4], avînd probabil ca o consecinţă supraoferta. Cu toate acestea, Glamann remarcă, de asemenea, că în această perioadă „Europa era suprasaturată de piper."[5]

Dar cum se poate sugera ideea de supraofertă cînd problema acelor timpuri era, din cît se pare, deficitul de hrană? Schöffer vorbeşte despre „fenomene structurale permanente, uneori latente", existente în Europa

„începînd cu dezastrele secolului al XIV-lea şi pînă tîrziu în secolul al XVIII-lea", în principal „tensiunea continuă între producţia de alimente şi distribuţia lor pe de o parte şi nevoia de alimente a populaţiei, pe de altă parte". Rezultatul a fost „o situaţie în care malnutriţia era endemică, foametea adesea epidemică."[6] Domenico Sella vede bunăstarea perioadei moderne timpurii ca depinzînd de „măsura în care oferta de alimente ţinea pasul cu populaţia"[7], în timp ce alţii vorbesc despre faptul că producţia creştea mai rapid decît populaţia. Avem de-a face, desigur, cu o anomalie care poate fi lămurită doar printr-o mai bună cunoaştere a succesiunii evenimentelor. Dar să vedem mai întîi ce alte evenimente au avut loc.

Se menţionează unele mutaţii agronomice în secolul al XVII-lea: procesul de ameliorare a terenului a fost cel puţin încetinit, probabil oprit, posibil inversat. Spre deosebire de secolele al XVI-lea şi al XVIII-lea, care „au inventat terenul arabil" (în exprimarea fericită a lui Chaunu) secolul al XVII-lea, în special după 1650, a fost o perioadă de „consolidare" dar o consolidare „fără merit"[8]. În plus faţă de încetarea extinderii terenului agricol, coeficientul recoltei medii de cereale a scăzut în întreaga Europă în perioada între 1600 şi 1699 într-o măsură mai mare în cazul orzului şi ovăzului decît în cazul porumbului şi secarei şi a scăzut într-un mod mai acut în Europa centrală, nordică şi estică decît în cea vestică[9]. De Maddalena numeşte această scădere „un fenomen deosebit."[10] O altă mutaţie agronomică majoră a avut loc în privinţa alegerii culturilor care urmau să fie cultivate: în primul rînd o mutaţie în folosirea terenurilor pentru cereale către folosirea lor pentru păşunat în zonele mai reci şi pentru viticultură în zonele mai calde[11]; în al doilea rînd, o tranziţie de la cultivarea de cereale către o producţie mărită de culturi furajere, legume care necesită o muncă intensivă şi culturi comerciale (in, cînepă, hamei, rapiţă, roibă şi drobuşor)[12]; şi în al treilea rînd, o trecere de la cerealele cu preţuri mari (secară şi porumb) la cele cu preţuri reduse (orz, ovăz, hrişcă)[13] şi o reducere în cumpărarea de îngrăşăminte (atît humus, cît şi marnă) pentru producţia de cereale.[14]

Alături de schimbările pur agronomice, a avut loc un număr de mutaţii în organizarea socială a producţiei agricole. De Maddalena vorbeşte despre o „degradare

generală a clasei țăranilor"[15] în timpul secolului al XVII-lea, cînd „proprietarii de pămînturi, pretextînd *urgens et improvisa necessitas* au trecut la confiscarea fermelor deținute anterior de către țărani."[16] El notează, de asemenea „exproprierea - mai bine zis uzurparea - unei treimi din proprietatea comunală (de unde și termenul triere «triage»," care i-a afectat pe țărani prin reducerea zonei în care aveau drept de pășunat și strîns lemne.[17] Slicher van Bath este de acord că populația rurală a suferit în cea mai mare parte mai mult decît populația urbană, dar el face o distincție între micii fermieri și gospodari pe de o parte și muncitori și servitori pe de altă parte; prima pereche, „fiind relativ mai afectată" decît cele două categorii salariate.[18] Meuvret găsește o explicație foarte clară pentru aceasta:

> „Pentru fiecare cultivator-proprietar/arendaș (*laboureur*) care se plînge de profitul lui mic din cauza prețului grîului, mulți muncitori (*manoeuvriers*) sau meșteșugari se bucură de prețul mic pe care trebuie să-l plătescă în acele rare ocazii cînd sînt nevoiți să-l cumpere.[19]"

În general, Slicher van Bath susține ca poziția financiară nefavorabilă a țăranilor proprietari și arendași (*fermiers-propriétaires*) a mers paralel cu o reducere a arendelor (*fermages*) și în special a numărului de mici fermieri-arendași (*petits fermiers*)[20].

Aceste două reduceri au fost paralele cu faptul că, în general, mărimea unității agricole (*exploitation agricole*) a crescut.[21] Cu toate acestea, în ciuda unor unități agricole mai mari și a unei forțe de muncă mai scumpe, s-a constatat o mai redusă îmbunătățire a echipamentului agricol în secolul al XVII-lea față de al XVI-lea, deși s-au făcut mai multe inovații în privința uneltelor de prelucrat produse lactate, cum ar fi o îmbunătățire a dispozitivului de bătut untul.[22]

Se spune că industria, ca și agricultura, și-a pierdut „forța de accelerație" în secolul al XVII-lea, deși aceasta a avut loc ceva mai tîrziu.[23] Nu este clar ce a însemnat aceasta în termenii producției europene totale. Sella afirmă că fluctuațiile au fost relativ mici pentru că atunci cînd populația s-a extins în secolul al XVI-lea, salariile reale au scăzut și astfel lucrurile „au rămas în esență neschimbate"; atunci cînd a avut loc o creștere a veniturilor pe cap de locuitor după 1650, totuși mărirea

cererii individuale „a fost contrabalansată [în ansamblu] parţial de către scăderea numărului populaţiei."[24] Incertitudinea unei astfel de analize este exprimată deschis de către Hobsbawm: „ Ce s-a întîmplat cu producţia? Pur şi simplu nu ştim."[25]

Ceea ce se pare că ştim este că a existat o mutaţie în *localizarea* industriei. Pentru Slicher van Bath este „bine cunoscut faptul că în timpul perioadelor de regres agricol - sfîrşitul Evului Mediu şi al secolului al XVII-lea - apare pe scenă industria rurală, în special industria textilă".[26] Se susţine că aceasta a avut loc datorită interesului industriei faţă de forţa de muncă rurală ieftină, subutilizată. Deoarece o astfel de industrie se baza pe o pondere redusă a capitalului fix, cel puţin pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea, Romano susţine că „în consecinţă, era extrem de uşor să se lichideze o afacere prin retragerea capitalului cuiva."[26] Se poate ca aceasta să se fi întîmplat într-adevăr în cadrul industriei textile, dar este dificil să se aplice argumentul celorlalte două sau trei industrii majore ale timpului (potrivit listei lui Romano) - mineritul şi construcţiile navale [28]. Această mutaţie a producţiei textile spre zonele rurale a fost combinată cu apariţia singurelor noi importante industrii de fabricare a berei, a pastelor făinoase, distileriile, care erau toate bazate pe prelucrarea cerealelor.[29]

În aparenţă, ca urmare a scăderii preţurilor cerealelor, salariile reale au crescut. „În a doua jumătate a secolului al XVII-lea...în timp ce preţul alimentelor tindea să scadă... preţul muncii salariate s-a menţinut sau nu a scăzut în aceeaşi măsură."[30] Acesta este desigur inversul a ceea ce s-a întîmplat în lungul secol al XVI-lea.[31] Probabil, aceasta s-a datorat parţial „stagnării relative a salariilor", dar într-o măsură mai mare faptului că „între 1625 şi 1750 în întreaga Europă s-a manifestat o acută lipsă a forţei de muncă."[32] Dacă este într-adevăr aşa, cum se împacă această afirmaţie cu faptul că secolul al XVII-lea a fost considerat o perioadă de şomaj sau de subutilizare relativ accentuată a forţei de muncă? După cum notează Glamann:

> „Se poate ca muncitorul salariat să se fi bucurat de o oarecare creştere a salariului real. Aceasta presupune oricum că el era angajat, ceea ce nu se poate admite într-o perioadă ca aceasta, caracterizată prin condiţii economice tulburi. Mulţi dintre autorii în domeniul

economiei în secolul al XVII-lea s-au bazat pe ipoteza că subutilizarea pe scară largă a forței de muncă prevala în comunitățile lor.[33]"

Orice discuție despre prețuri (fie ale cerealelor sau ale muncii salariate) este în mod special puternic influențată în această perioadă de către relația dintre prețurile nominale şi prețurile în lingouri.[34] Este general acceptat, după cum notează Mousnier, că „declinul este mai pregnant decît pare pentru multe țări dacă, în loc să analizăm numai prețurile nominale calculate în bani de cont, calculăm prețul în greutatea lui corespunzătoare în metale prețioase."[35] Deci, dacă analizăm prețurile exprimate în metale prețioase, după cum spune Vilar, apare „un fapt sigur: pe plan internațional prețurile exprimate în argint s-au prăbuşit în jurul anului 1660 şi au atins un prim punct scăzut în 1680 şi, fără îndoială, un al doilea în jurul anilor 1720-1721."[36] Declinul acestor prețuri trebuie pus alături de un declin în cantitatea de lingouri în circulație.

Geoffrey Parker rezumă situația generală:

„Pe ansamblu, se pare că sîntem în măsură să presupunem că rezervele nete de metale prețioase ale Europei au crescut moderat între 1500-1580; că au crescut rapid între 1580 şi 1620, şi că *probabil au suferit un declin începînd cu anii 1620*, cînd industria extractoare de argint din Europa s-a prăbuşit, iar remiterile de argint american au scăzut acut pînă în momentul apariției aurului brazilian după 1700.

Fără îndoială, creşterea volumului de bani disponibili în Europa era extrem de importantă. În mod clar, comerțul Europei în 1700 nu s-ar fi putut desfăşura cu slabele resurse monetare din 1500. Rămîne totuşi o problemă esențială: era suficient? A fost oare creşterea netă a stocului monetar european, substanțial cum era, egală cu creşterea rapidă a cererii pentru mijloace de plată? Există cîteva indicații că nu a fost, *în special după 1600*."[37]

Cel puțin pentru o jumătate de secol, între 1630 şi 1680 a existat nu numai un deficit în rezervele monetare, ci şi un deficit corespunzător al creditului, după cum notează Spooner, cantitatea disponibilă totală de „argint, cupru, aur, credit [luate împreună] sînt abia suficiente, avînd ca urmare o viață monetară mediocră şi nesigură care era

atît reflectarea cît şi consecinţa unei încetiniri generale a ritmului vieţii materiale în lume."[38] Aceasta explică valul de bani falsificaţi, „plaga răspîndită a secolului al XVII-lea."[39] Ce a însemnat această mutaţie a preţurilor pentru *cantitatea* globală a comerţului? Ca şi în cazul producţiei industriale europene, în realitate nu există date globale disponibile.

Un proiect al lui Frédéric Mauro despre ceea ce el numeşte relaţii comerciale intercontinentale împarte lumea în cinci continente: Europa, Africa, America Temperată, America Tropicală şi Asia. În termenii noştri, acestea nu sînt categorii geografice total adecvate deoarece Africa şi Asia se află în exteriorul economiei mondiale, în timp ce Americile se află în zona periferică, iar Mauro plasează într-o singură categorie atît centrul cît şi zonele periferiale ale Europei, pierzînd prin aceasta date esenţiale.[40] Cu toate acestea, este util să privim estimările lui din Tabelul 1; distribuţia a fost modificată de mine pentru claritate. Presupunînd că aceste comparaţii din tabel sînt corecte, putem observa că negoţul către şi dinspre Europa şi în întreaga lume s-a desfăşurat în direcţii paralele, şi în secolul al XVII-lea ambele indică un interval de stabilitate, spre deosebire de perioade anterioare şi ulterioare de avînt.

Tabelul 1

*Comparaţie a ritmului comerţului internaţional către şi dinspre cinci zone şi lumea întreagă, în relaţie cu secolul anterior**

Zona	Secolul		
	al XVI-lea	al XVII-lea	al XVIII-lea
Europa	Ascendent	Constant	Ascendent
Africa	Constant	Ascendent	Ascendent
America Temperată	(Aproape zero)	Ascendent	Ascendent
America Tropicală	Ascendent	Constant	Constant
Asia	Ascendent	Descendent	Descendent
Lumea întreagă	Ascendent	Constant	Ascendent

Întorcîndu-ne la singura variabilă semnificativă, populaţia, descoperim că aprecierile demografilor tind să varieze între limite înguste: Secolul al XVII-lea a fost

* Adaptat după Mauro, 1961a.

caracterizat de către Reinhard şi Armengaud ca „o stagnare, dacă nu... un uşor declin (*recul*)", dar *nu* ca o „[criză] catastrofică de genul aceleia care a avut loc în secolul al XVI-lea;"[41] iar Fr. Roger Mols susţine că „în ciuda crizelor groaznice care au distrus-o, secolul al XVII-lea pare a marca o uşoară creştere a populaţiei."[42] Uşor declin, uşoară creştere - pe scurt, un echilibru.

Ceea ce reiese din această trecere în revistă a modelelor economice generale europene pentru 1600-1750 (perioada B) în comparaţie cu perioada dintre 1450 sau 1500 şi 1650 (perioada A) şi cu perioada de după 1750 este imaginea unei stabilităţi economice, un moment de respiro, de regrupare. Dar a fost oare o „criză" în sensul unei „crize a feudalismului" între 1300 şi 1450?[43] Se pare că nu, deoarece, deşi „simptomele ei principale erau aceleaşi, depresia din 1650-1750 a fost mult mai uşoară decît seriosul declin economic de la sfîrşitul Evului Mediu."[44] Dacă este adevărat, tocmai acest fapt trebuie explicat, iar explicaţia pe care o oferim este că regresul dintre 1600 şi 1750, spre deosebire de cel dintre 1300 şi 1450, *nu* a fost o „criză" deoarece hopul fusese deja trecut, impasul fusese depăşit, iar criza feudalismului fusese în esenţă rezolvată. Regresul secolului al XVII-lea a avut loc *în cadrul* unei economii mondiale capitaliste în desfăşurare. El a fost primul dintre numeroasele regrese sau depresii pe plan mondial ce urmau să fie resimţite de acest sistem; dar sistemul era suficient de adînc implantat în interesele păturilor politice dominante din cadrul economiei mondiale, iar energiile acestor pături au fost direcţioante *grosso modo* şi împreună nu către dezmembrarea sistemului ci, dimpotrivă, către descoperirea mijloacelor prin care l-ar putea face să funcţioneze în avantajul lor chiar şi, sau poate mai ales, într-o perioadă de regres economic.

În secolul al XVII-lea păturile capitaliste nu erau delimitate, nu se putea vorbi încă despre o formare coerentă a claselor, şi în nici un caz a unei clase total conştiente de sine şi sigură de dreptul ei de a conduce, a domina ca şi de a cîştiga; dar erau capabile de a obţine profituri înfruntînd condiţii dificile. După cum se exprimă Jeannin despre negustorii din Danzig (Gdansk) după ce explică cîteva dintre calculele foarte complexe pe care trebuiau să le facă în jurul anului 1600: „modul lor de a calcula indică faptul că negustorii înţelegeau

mecanismele de obţinere a profiturilor. Ei organizau comerţul în aşa fel încît li se poate atribui o înţelegere a conceptului de «raport de schimb» în cel mai concret sens."[45] O analiză a profiturilor ce puteau decurge din mutaţiile ce se petreceau în cadrul raporturilor de schimb ne conduce către explicaţia centrală a comportamentului economic în această perioadă. După cum sugerează Vilar, trebuie să ne axăm nu atît pe creşterile şi scăderile preţurilor, cît pe „decalajele mişcărilor" preţurilor.[46]

Aceste decalaje implică atît perioade de timp cît şi localizări geografice, iar semnificaţia lor nu se referă numai la profiturile care puteau fi obţinute, ci şi la efectul lor asupra sistemului în totalitate. Topolski afirmă că regresul nu a fost „o criză economică generală, în sensul unei stagnări, acalmii sau recesiuni cauzate de o slăbire a activităţii economice"; a fost mai degrabă o perioadă marcată de un „dezechilibru crescînd"[47] în cadrul întregului sistem. Dezechilibrul crescînd nu este ceva ce poate fi pus în contrast cu regresul; într-o perioadă de regres, dezechilibrul este de fapt unul dintre mecanismele-cheie ale capitalismului, unul dintre factorii care permit concentrarea şi acumularea sporită a capitalului. Explicaţia lui Vilar este bună: „În fiecare conjunctură generală, ţări diferite reacţionează diferit, de unde şi inegalităţile de dezvoltare, care, în final, fac istoria."[48]

Să ne îndreptăm acum către ceea ce Sella numeşte „mutaţiile dramatice în distribuţia geografică a activităţii economice"[49], dar nu în modul convenţional al pretenţiei savante prin care trebuie să „evităm generalizările"[50]. Să reţinem, mai bine, apelul lui Fernand Braudel la precizie; „pentru că nu există o unică conjunctură: trebuie să vizualizăm o serie de momente istorice care se suprapun, care se desfăşoară simultan."[51] Principalele deosebiri geografice sînt o problemă de acord general, deşi există multe controverse ale specialiştilor în legătură cu detaliile. Discuţia lui Hobsbawm în legătură cu „criza generală" marchează „relativa imunitate a statelor care au trecut prin «revoluţia burgheză»"[52], referindu-se prin aceasta la Provinciile Unite şi Anglia. Cu toate acestea, într-o altă abordare, el împarte „economia europeană" în patru zone, dintre care trei ar fi suferit, după părerea lui, un declin economic într-un oarecare sens (nu este vorba despre o încercare de a le clasifica). Zonele sînt „vechile economii «dezvoltate» ale Evului Mediu - zona mediteraneană şi sud-vestul Germaniei"; „coloniile de peste mări";

„hinterlandul baltic"; şi „noile zone «dezvoltate»". În această a patra zonă, care are o situaţie economică „mai complexă", găsim nu numai Olanda şi Anglia, ci şi Franţa.[53]

Geografia lui Romano este mai stratificată:

„În Anglia şi în Ţările de Jos criza a avut în principal efecte liberatoare; în Franţa, nu a eliberat energii, dar în mod sigur a semănat seminţele care aveau să dea rod mai tîrziu; în restul Europei nu a însemnat nimic altceva decît involuţie. Italia poate fi inclusă fără îndoială în această ultimă parte a Europei, sub eticheta de involuţie."[54]

Cipolla adaugă o nuanţă viziunii geografice a lui Romano: „Secolul al XVII-lea a fost un secol negru pentru Spania, Italia şi Germania şi cel puţin gri pentru Franţa. Dar pentru Olanda a fost epoca de aur, iar pentru Anglia, dacă nu de aur, cel puţin de argint."[55] Topolski întocmeşte harta stratificării într-un mod puţin diferit, distingînd între zonele de mare dinamism (Anglia şi Provinciile Unite), cele cu o dezvoltare mai puţin rapidă (Franţa, Scandinavia, Germania, Boemia şi celelalte state din estul şi centrul Europei, cu excepţia Poloniei) şi cele cu stagnare sau regres (Spania, Portugalia, Italia şi Polonia).[56] În ansamblu, clasificările geografice par concordante, deşi variază în detaliu.

Să analizăm acum clasificările temporale, unde confuzia este mai mare: datele privind regresul variază de la ţară la ţară şi există variaţii ale preţurilor nominale şi în argint; şi chiar şi în ceea ce priveşte anumite ţări şi anumite tipuri de preţuri, analiştii nu par a cădea de acord. În trecerea în revistă a datelor preţurilor a lui Braudel şi Spooner ideea principală este simplă: „Este dificil să se determine sfîrşitul exact al secolului al XVI-lea la fel ca şi începutul lui."[57] Pentru preţurile în lingouri, ei găsesc o inversare a tendinţei seculare ascendente „în Sud între 1590 şi 1600, în Nord, între 1620 şi 1630, poate chiar pînă în 1650." Dar în privinţa preţurilor nominale ei identifică un tablou total diferit, constînd din trei mişcări succesive: una în jurul anilor 1620 în Germania, una în preajma mijlocului de secol în oraşe diferite ca Siena, Exeter, Ragusa, Neapole, Amsterdam, Danzig (Gdansk) şi Paris; şi una în 1678 pentru Castilia, care „se deosebeşte mult de celelalte." „Preţurile nominale", spun ei, "au urmat exact cursul

prețurilor în argint numai în cazul Angliei și s-au aflat în apropierea lor în cazul Olandei." Notați cum reapare perechea noastră de țări. În toate celelalte țări există un decalaj care variază între o decadă și trei sferturi de secol, cum este cazul Castiliei. „Inflațiile succesive...sînt acelea care au menținut prețurile nominale ridicate în aceste diferite țări."[58]

Aici trebuie să avem în vedere un indiciu prețios de urmat. Poate fi inflația unul dintre modurile de declin relativ cînd există un regres în economia mondială? Se poate spune că gradul inflației nominale, mai ales dacă este apreciată în relație cu prețurile în lingouri, este o măsură a declinului relativ? Această întrebare ar trebui reținută în timp ce trecem în revistă diferitele datări (pentru care criteriile de localizare sînt adesea neexplicite). După părerea lui Slicher van Bath, depresia a început în Spania în jurul anului 1600, în Italia și o parte a Europei centrale în 1619, în Franța și o parte a Germaniei în 1630, în Anglia și Provinciile Unite în 1650. A fost mai serioasă în Europa centrală între 1640 și 1680 și în Provinciile Unite între 1720 și 1740. A luat sfîrșit în Anglia și în Franța în 1730, în Germania în 1750 și în Provinciile Unite în 1755. „Țările mai dezvoltate din punct de vedere economic, cum ar fi Anglia și Olanda, au rezistat mai mult. Producătorii de produse primare - în secolul al XVII-lea aceștia erau reprezentați de ariile producătoare de cereale în zona baltică - au fost aproape complet lipsiți de apărare."[59]

Vilar, folosind prețurile în argint, descoperă două modele principale - unul în Spania și Portugalia, al căror declin a început mai devreme (între 1600 și 1610) și de asemenea s-a sfîrșit mai devreme (între 1680 și 1690), și unul în nordul Europei, unde declinul a început între 1650 și 1660 și a continuat pînă între 1730 și 1735. Franța apare în această clasificare ca o țară scindată, în care Sudul, „legat de situația Marsiliei și respectiv a Mediteranei, se alfa mai aproape de Spania decît de Beauvaisis."[60] Chaunu vede aceleași două *pattern*-uri: un „curent precoce al zonei mediteraneene și al Americii hispanice, și unul tardiv, acela al Nordului și al Balticei, la care sînt atașate, în mod destul de paradoxal, Brazilia și Oceanul Indian."[61]

Abel, totuși, prezintă o grupare oarecum diferită pe baza valorilor medii pe timp de 25 ani ale prețurilor în

argint pentru cereale, pe care o rezumă ca o tendinţă în general descendentă „în timpul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XVII-lea şi în timpul primei jumătăţi a secolului al XVIII-lea."[62]

Aceasta, spune el, este valabilă pentru Anglia, Ţările de Jos spaniole, Franţa, nordul Italiei, Provinciile Unite, Danemarca şi Polonia, dar nu pentru Germania şi Austria, ale căror „curbe ale preţurilor sînt ascendente începînd cu ultimul sfert al secolului al XVII-lea."[63] De fapt, o privire mai atentă asupra hărţii lui Abel indică o imagine mult mai complexă, în care ies în evidenţă două elemente. În primul rînd, se poate vedea că cel mai mare decalaj de preţuri a existat în 1650, cînd Polonia atinge un nivel deosebit de ridicat iar Germania, un nivel deosebit de scăzut. În al doilea rînd, Polonia manifestă cea mai mare variaţie a preţurilor în timp, mergînd de la cele mai mari preţuri de oriunde în 1650 la cele mai scăzute de oriunde în 1725. (Gradul de deviere de la normă al Germaniei este mult mai mic.) Această oscilaţie remarcabilă a Poloniei nu trebuie trecută cu vederea în căutarea unui cadru general pentru o explicaţie; dar pentru moment să ne ocupăm de Germania, deoarece există o vastă literatură axată pe problema rolului Războiului de 30 de ani în „declinul" Germaniei.

Theodore Rabb, trecînd în revistă literatura de specialitate existentă în 1962, a descris două şcoli de gîndire, şcoala „războiului dezastruos" şi şcoala „declinului timpuriu" (care vede Războiul de 30 de ani doar ca lovitură finală).[64] Friedrich Lütge este un bun exemplu de reprezentant al primei şcoli. După părerea lui, economia Germaniei între 1560 şi 1620 era înfloritoare. Ea era implicată în comerţul de peste mări, iar manufacturile se dezvoltau şi aduceau profit. După 1620, situaţia s-a schimbat şi, ca urmare, concluzia lui este că Războiul de 30 de ani a fost variabila-cheie care a intervenit.[65] La aceasta, răspunsul lui Slicher van Bath este tipic: „Războiul de 30 de ani nu poate fi responsabil, deoarece declinul în Germania începuse deja în a doua jumătate a secolului al XVI-lea."[66] S-au făcut cîteva încercări de a lămuri acestă controversă. Carsten, de exemplu, aruncă o privire sceptică asupra tezei declinului antebelic:

„Chiar dacă s-ar putea stabili că majoritatea oraşelor germane au suferit declinul deja înainte de 1618,

aceasta n-ar implica în mod necesar un declin general, deoarece activitatea economică s-ar fi putut muta de la oraş la ţară. Într-adevăr, acesta a fost cazul zonei de nord-est a Germaniei, în care secolul al XVI-lea a fost o perioadă de pace şi prosperitate, de creştere a exporturilor de porumb şi de creştere rapidă a preţurilor porumbului."[67]

Declinul oraşelor nu trebuie astfel considerat ca un semn economic negativ. Desigur că nu! Este un semn de periferializare.[68]

În plus, Carsten descoperă că perioada de dinainte de 1608 în Bavaria Superioară, o zonă pe care a studiat-o îndeaproape, a fost „o perioadă de prosperitate uşor crescîndă în timp". Ca urmare, el a sugerat prudenţă pînă se va ajunge la „investigaţii şi cercetări mai detaliate."[69] În timp ce Carsten insistă asupra ignoranţei noastre colective, Rabb insistă asupra cunoştinţelor noastre colective ca „indicînd atît prosperitate absolută cît şi declin în Germania [înaintea Războiului de 30 de ani], adesea în paralel." Şi el concluzionează tot pe o notă de prudenţă:

„Faptul că zonele de declin erau într-o hotărîtă minoritate...face imposibilă concluzia că lupta înainte de 1618 a fost mai rea decît altele... În cel mai bun caz, Războiul de 30 de ani a declanşat un declin general care nu existase anterior; în cel mai rău caz, a înlocuit prosperitatea cu dezastrul."[70]

O a treia variantă este cea a lui Kamen. El recunoaşte că „nu poate fi nici o îndoială asupra faptului că războiul a fost un dezastru pentru majoritatea ţinuturilor de limbă germană", dar afirmă că „într-o oarecare măsură controversa era falsă", pentru că nu a existat „nici o unitate economică sau politică numită Germania" şi era „adesea dificil să se distingă între declinul dinaintea şi din timpul războiului."[71]

Toate aceste aprecieri „economice" naţionale nu iau direct în considerare măsura în care Războiul de 30 de ani a fost el însuşi atît consecinţa politică cît şi semnul unui regres economic general în întreaga Europă. O încercare majoră de a privi acest război într-un context total european a fost făcută de J.V. Polisensky, care spune că războiul trebuie

„văzut ca un exemplu de două civilizaţii în conflict ideologic. Ciocnirea dintre concepţia derivînd din

moştenirea umanistă cu o nuanţă de protestantism şi luînd ca model Ţările de Jos Unite, cu o alta catolic-umanistă, care a urmat exemplul Spaniei, devine astfel punctul de plecare pentru dezvoltarea fronturilor politice şi a coaliţiilor de putere."[72]

Acest război, în întreaga Europă, poate fi considerat ca primul război mondial al economiei mondiale capitaliste. Polisensky marchează acest punct, deşi în termeni oarecum prudenţi:

„O premisă pentru generalizarea conflictului a fost prezenţa, la începutul secolului al XVII-lea în Europa, dacă nu a unei unităţi economice, cel puţin a unui cadru pentru schimb şi a primelor semne ale unei pieţe mondiale, al cărei centru de gravitate era întreaga zonă între Baltica, Atlantic şi Marea Mediteraneană."[73]

Pe lîngă argumentul lui central că „ceea ce este mai presus de orice dispută" este teza lui Vainstein că „Războiul de 30 de ani este intim legat de revoluţia olandeză şi de mişcarea de eliberare de sub dominaţia spaniolă", Polisensky adaugă: „Trebuie să ştim exact cum o revoluţie internă condusă de burghezi a putut deveni o sperietoare pentru adversarii ei în întreaga Europă."[74] Pentru el, cel mai important rezultat, pe lîngă faptul că „factorul olandez" a jucat un rol cheie în generalizarea conflictului, a fost victoria olandezilor în întreaga Europă. El notează că războiul s-a sfîrşit tocmai cînd olandezii se aflau în frunte:

„În 1645 flota olandeză, pentru prima oară, a cîştigat controlul asupra strîmtorii Øresund şi asupra rutelor comerciale din Marea Baltică. Patriciatul comercial din provincia Olandei şi din oraşul Amsterdam nu mai vedea nici un motiv acum pentru continuarea unui război cu Spania din care numai Franţa putea fi victorioasă...

Pacea separată [a Provinciilor Unite şi Spaniei în ianuarie 1648] a reprezentat în acelaşi timp un triumf al Republicii asupra Spaniei şi al Olandei asupra prinţului de Orania şi asupra restului Ţărilor de Jos. Ea poate fi privită, în egală măsură, ca o victorie clară a Amsterdamului asupra tuturor celorlalte interese olandeze, iar sfîrşitul războiului a confirmat privilegiile aceleiaşi oligarhii urbane care avusese de

suferit din cauza lui Mauriciu de Nassau cu treizeci de ani în urmă."[75]

O problemă crucială care se pune este cum explicăm faptul că războiul olandez de independenţă, Revoluţia Ţărilor de Jos, care a început în 1566, nu s-a transformat într-o conflagraţie în întreaga Europă pînă în 1621 - începutul a ceea ce Polisensky a numit „perioada olandeză a războiului" (din 1621 în 1625).[76] Nu are oare o legătură cu criza lui Romano din 1619-1622?[77] Mai mult decît probabil că are. Deoarece regresul din întreaga Europă, care a fost semnalat de acuta criză a acelor ani[78], a semnificat faptul că miza controlului politic era mai mare, iar costurile implicate de distrugerea militară au apărut mai mici participanţilor decît pierderile potenţiale datorate unei slabe poziţii comerciale într-un moment de regres. În acest sens, Provinciile Unite au riscat şi au cîştigat. Trebuie să avem în vedere în special faptul că multe dintre costurile războiului, traduse prin distrugeri, au fost de fapt suportate de Germania, şi să nu uităm, de Boemia.[79] Kamen are deci dreptate cînd consideră controversa în legătură cu Germania „ca fiind falsă". Problema nu este dacă Germania ar fi suferit sau nu un declin dacă Războiul de 30 de ani nu ar fi intervenit - aceasta este o consideraţie ipotetică în mare măsură lipsită de sens. Declanşarea războiului a constituit un răspuns la inversarea tendinţei din economia mondială şi ca urmare acesta a devenit una dintre modalităţile prin care au avut loc redistribuirea rolurilor economice şi accentuarea disparităţilor economice.

Rezumînd diferitele studii şi sinteze, avem următorul tablou:

În jurul anilor 1600-1650 (ca şi în jurul anilor 1300-1350) se pare că a luat sfîrşit o perioadă de dezvoltare economică. Descrierile acestei expansiuni, în primul rînd din punctul de vedere al preţurilor, abordarea de către istoricii din perioada interbelică a problemei preţurilor nu sînt greşite dar sînt înşelătoare, pentru că preţurile sînt, prin definiţie, relative. Un preţ are importanţă doar în cadrul contextului unor întregi serii sincronice de preţuri ale unei pieţe date. Preţurile nu sînt niciodată ascendente sau descendente în general; *unele* preţuri cresc, ceea ce înseamnă deci că altele scad. Perioadele de dezvoltare care se sfîrşesc nu implicau doar măsura eterică a preţurilor nominale; ele implicau

produse materiale reale. Prima, şi poate cea mai importantă creştere a avut loc în domeniul producţiei de cereale, atît în ceea ce priveşte recolta pe unitate de suprafaţă, cît şi în ce priveşte suprafaţa totală destinată cerealelor. Aceasta din urmă a fost realizată prin îmbunătăţiri funciare (*bonification*) şi de asemenea prin transformarea terenurilor de păşunat şi viticole în terenuri cultivate cu cereale. Aceste diferite creşteri au avut loc, desigur, datorită faptului că raportul de schimb a devenit mai profitabil pentru cereale faţă de alte produse.

În plus, a existat o perioadă de dezvoltare în cel puţin patru alte domenii reale: a) populaţia, a cărei creştere şi scădere în acea perioadă nu putea fi disociată pentru mult timp de disponibilul de alimente; b) „industria" *urbană*, relativ monetizată în sistemul său de legături cu celelalte sectoare, creînd rate înalte de utilizare a forţei de muncă, dar niciodată în discordanţă prea mare cu nivelul relativ scăzut sau cel puţin în descreştere al salariului real; c) stocul de bani în formele sale multiple (lingouri, bancnote, credit); d) numărul de antreprenori *marginali*, rurali şi urbani. Toate acestea implică creşteri ale economiei în ansamblu care nu sînt niciodată uniforme în toate sectoarele economice. Evaluîndu-le în cadrul limitelor unor entităţi politice şi nu în cadrul pieţelor mondiale, vom obţine doar o imagine parţială în care semnificaţia economică nu poate fi descifrată iar consecinţele politice nu pot fi deci explicate decît dacă se ia în considerare contextul mai larg.

Aproximativ în 1300-1350 şi 1600-1650 aceste perioade de creştere au luat sfîrşit pentru aproximativ aceleaşi motive. Ceea ce a diferit totuşi, în mare măsură, au fost răspunsurile sistemului la finalul perioadei de expansiune. În termeni cantitativi, diferenţa se poate vedea foarte uşor. Perioada dintre 1300 şi 1450 a implicat o *scădere* în diferite privinţe, comparabilă, în mare, cu creşterea anterioară, în timp ce perioada 1600-1750 a reprezentat o *stabilizare* în aceste privinţe. Curba perioadei 1450-1750 arată mai degrabă ca o treaptă decît ca un vîrf al curbei pentru perioada 1150-1450. Acesta este totuşi numai aspectul exterior al diferenţei de structură. Recesiunea din anii 1300-1450 a condus la criza structurii sociale, cea a feudalismului european, în timp ce aceea din anii 1600-1750 a condus la „o perioadă de consolidare şi organizare", în

exprimarea lui Schöffer[80]; ea a marcat ceea ce Chaunu a numit „finalul dezvoltării facile şi începutul dificultăţilor fertile."[81] Consolidare şi dificultăţi fertile privind ce? Economia mondială capitalistă ca sistem este unicul răspuns plauzibil.

Să notăm acum cîteva dintre particularităţile constructiv-sistemice ale regresului din perioada 1600-1750. În primul rînd (şi supralicitarea acestui fapt este dificilă), această perioadă a reprezentat o *consolidare* a structurilor statale, cel puţin în statele centrului şi în cele semiperiferiale în dezvoltare, ca un mod de a face faţă regresului; pe de altă parte, regresul comparabil între 1300 şi 1450 a condus tocmai la conflictele intestine acute în rîndul nobilimii proprietare de pămînturi, un *Götterdammerung* virtual al Europei feudale. Nu se poate spune că războaiele şi distrugerea erau necunoscute în secolul al XVII-lea, dimpotrivă; dar ele nu au avut acelaşi caracter extrem de sîngeros privind clasele conducătoare. Modul de desfăşurare a conflictelor se schimbase; sistemul întrebuinţării mercenarilor era răspîndit; şi mai presus de toate, luptele secolului al XVII-lea au fost mai degrabă interstatale decît internobiliare, conducînd astfel la sporirea puterii economice a uneia dintre părţi. După cum afirmă Elliott în discuţia despre aşa-numită criză: „Secolele al XVI-lea şi al XVII-lea au înregistrat într-adevăr schimbări importante în textura vieţii europene, dar aceste schimbări au avut loc în cadrul rezilient al statului monarhic aristocratic."[82] Rezilienţa este tocmai ceea ce împiedică regresele să devină crize.

În al doilea rînd, exista o constantă activitate economică în unele locuri, activitate care, la o privire atentă, părea a fi semnul prosperităţii. Voi trece peste situaţiile cele mai evidente: Epoca de aur a Olandei, ascensiunea Germaniei de la sfîrşitul secolului al XVII-lea, îmbunătăţirea constantă a agronomiei engleze, şi, pe scurt, „acumularea unei infinităţi de îmbunătăţiri minore de-a lungul acestui sumbru şi dificil secol al XVII-lea."[83] Astfel de fenomene, ararecori observate, includ faptul că ameliorarea pămîntului nu a încetat niciodată cu adevărat, după cum ne aminteşte Romano:

> „Ameliorarea pămîntului (*bonifiche*)? A continuat şi în secolul al XVII-lea; pur şi simplu nu era plătită cu bani, ci mai degrabă prin corvezi, servicii, taxe

> abuzive (*soprusi*) etc. Tocmai de aceea, se poate spune că «producția agricolă, spre deosebire de altele, nu a scăzut în secolul al XVII-lea.»"[84]

N-ar trebui să ne surprindă că multor antreprenori în secolul al XVII-lea li se părea că „există o lipsă de supape sigure și productive pentru investiție"[85]; aceasta este, de fapt, una dintre semnificațiile regresului. Atunci cînd Chaunu descrie secolul al XVII-lea ca unul în care „profitul este în retragere dar...arenda victorioasă triumfă"[86], el ne induce astfel în eroare. El descrie de fapt mutația *spre* investiția agricolă în țările *centrului* economiei mondiale capitaliste.

Hobsbawm găsește un paradox în istoria capitalismului:

> „Sîntem confruntați, deci, cu paradoxul conform căruia capitalismul se poate dezvolta numai în cadrul unei economii care este deja în mare măsură capitalistă, pentru că în cadrul unui alt tip de economie forțele capitaliste vor tinde să se adapteze la economia și societatea predominantă și nu vor fi deci suficient de revoluționare."[87]

Dar este oare într-adevăr un paradox faptul că o economie mondială capitalistă predominant *industrială* se poate naște numai dintr-o economie mondială capitalistă deja existentă, ceea ce este exact ce s-a întîmplat? Modul în care economia mondială capitalistă a persistat și s-a stabilit în perioada dintre 1600 și 1750 nu s-a putut realiza între 1300 și 1450 (tocmai pentru că expansiunea din perioada 1150-1300 nu rupsese încă legăturile structurii feudale a Europei); și acesta este motivul pentru care secolul al XVII-lea a putut pregăti calea pentru așa-numita revoluție industrială - din punct de vedere economic, politic, intelectual și social.[88]

Nu trebuie să trecem cu vederea revoluția moravurilor, de exemplu, care nu a avut un corespondent în finalul Evului Mediu, accentuarea constantă a unei moralități sexuale ascetice între secolele al XVI-lea și al XVIII-lea, cu tot ceea ce a impus ea structurilor familiale pentru a le face să se adapteze lumii capitaliste. Chaunu, ca de obicei, exagerează puțin în viziunile lui idealiste, dar argumentația sa este totuși la obiect:

> „Secolul al XVII-lea este, în materie de moravuri, cel mai mare și poate unicul secol revoluționar, în ceea ce privește civilizația tradițională, secolul

inconoclastic *par excellence*! El a realizat astfel, în mod paradoxal, una dintre premisele revoluţiei malthusiene."[89]

Ne întrebăm din nou în ce constă paradoxul? Într-adevăr, ne putem întreba dacă Revoluţia industrială nu se desfăşura deja în secolul al XVII-lea. Charles Wilson îndrăzneşte să sugereze următoarele:

> „A existat oare o diferenţă absolută între dezvoltarea economică a aşa-numitei Revoluţii industriale de mai tîrziu şi cea a Olandei în secolul al XVII-lea? Majoritatea istoricilor ar afirma probabil că a existat. Dar putem fi oare atît de siguri?... Construcţia de nave era ea însăşi, în condiţiile vremii, o industrie de bază, după cum ingineria de transport avea să fie în secolul al XIX-lea."[90]

Să nu uităm că perioada 1600-1750 a *continuat* şi a *accentuat* un proces crucial al economiei mondiale: destrămarea constantă, după cum demonstrează studiul lui Braudel şi Spooner, a diferenţierilor de preţuri în cele trei zone de bază ale preţurilor din Europa.

> „Acoperirea neîndoielnică a decalajului [între preţurile maxime şi minime] de la începutul secolului al XVIII-lea demonstrează măsura în care în întreaga Europă preţurile începuseră să devină convergente... Prin exploatare exagerată... şi prin diferenţierile preţurilor obţinute astfel, capitalismul comercial a contribuit la un proces de nivelare, la crearea unor canale de comunicare, şi, în consecinţă, la orientarea intereselor către căutarea unor condiţii mai favorabile."[91]

Despre aceasta este vorba. A existat un sistem capitalist care s-a desfăşurat între secolele al XVI-lea şi al XVIII-lea şi care a făcut posibil avîntul industrial, iar nivelarea preţurilor a constituit un element esenţial în acest proces. O diferenţă crucială rămîne, după părerea mea, între perioada anilor 1450-1750, cînd a fost creată economia mondială capitalistă şi cînd alternativele istorice au fost progresiv eliminate, şi perioada anilor 1150-1450 cînd, s-ar putea susţine, a avut loc o încercare similară, dar care a dat greş, deoarece unitatea politică a economiei feudale nu se destrămase încă prin contradicţiile ei interne. Această diferenţă crucială se poate găsi în modelul distribuţiei venitului în cadrul ansamblului economiei.

Argumentul esenţial al lui Wilhelm Abel în cartea sa despre sărăcirea în masă în Germania preindustrială a fost infirmarea afirmaţiei lui Friedrich Engels din *Situaţia clasei muncitoare din Anglia în 1884* că situaţia muncitorilor s-a deteriorat o dată cu industrializarea. După părerea lui Abel, care citează lucrarea lui Bruno Hildebrand, „sărăcia cea mai mare [în Germania] era tocmai în acele regiuni unde nu exista industrie.“[92] De fapt, spune Abel, sărăcirea în masă a antedatat perioada de industrializare, avîndu-şi originile în secolul al XVI-lea.

> „Declinul cel mai sever [al salariilor reale] a avut loc în secolul al XVI-lea. Ulterior, acestea au crescut în Germania curînd după Războiul de 30 de ani şi peste tot la începutul secolului al XVIII-lea. Cu toate acestea, aceste salarii... nu erau cu mult mai mari decît cele din a doua jumătate a secolului al XVI-lea (şi cu mult mai mici decît cele din secolul al XV-lea). Epoca de pauperism (1791-1850) completează această serie cu un nou declin, dar cel mai puţin a fost afectată Anglia în perioada de industrializare timpurie.“[93]

Scopul cărţii lui Abel a fost argumentarea afirmaţiei că Revoluţia industrială a însemnat o creştere a nivelului de trai pentru clasa muncitoare. Această problemă nu se încadrează în contextul lucrării de faţă, deşi propria lui referinţă la perioada între 1791 şi 1850 indică faptul că această ipoteză ar putea să nu fie valabilă pentru economia mondială ca întreg. Ceea ce interesează discuţia noastră este afirmaţia lui că a existat un declin general al veniturilor păturilor de jos în perioada anilor 1450-1800. Afirmaţia lui este confirmată de alte lucrări. Minchinton, referindu-se la perioada între 1500 şi 1750, a făcut în mod hazardat cîteva generalizări în legătură cu „structura cererii“ în Europa: „Era mai bine să fii bogat în 1750 decît în 1500“, spunea el, iar „prăpastia dintre bogaţi şi săraci se mărise.“[94] Braudel şi Spooner au ajuns la concluzii similare analizînd datele preţurilor:

> „De la sfîrşitul secolului al XV-lea pînă la începutul secolului al XVIII-lea, nivelul de trai în Europa a scăzut progresiv. Ar fi interesant de făcut o analiză atentă, acolo unde este posibil, a condiţiilor dinaintea acestei perioade, în secolele al XIV-lea şi al XV-lea. În general vorbind, atunci condiţiile erau mai bune.

Oare această perioadă a constituit o epocă de aur pentru muncitori, după cum au susţinut mulţi istorici de prestigiu, înainte de tulburările repetate şi violente pe care le-am menţionat?"[95]

Într-un tabel pe care l-am constituit pe baza datelor lui Slicher van Bath, salariul real al unui tîmplar englez din 1251 pînă în 1850[96] indică *o creştere constantă din 1251 pînă în 1450*, cu o dublare în acea perioadă *şi un declin mai mult sau mai puţin constant după aceea*, revenind în final la punctul de plecare (cu o singură perioadă deosebit de nefavorabilă, între 1601 şi 1650). Pentru a interpreta acest fapt, trebuie să ne referim din nou la aşa-numita criză a feudalismului. Perry Anderson afirma cu justeţe că „o deplină înţelegere a dinamismului modului de producţie feudal a fost unul dintre cele mai importante cîştiguri ale istoriografiei medievale în ultimele decenii". Atunci, această criză nu este construită pe eşec ci pe succes, pe „progresul general economic şi social remarcabil pe care l-a reprezentat [feudalismul]."[97] Şi totuşi, în secolul al XIII-lea, după trei sau patru secole de dezvoltare constantă, sistemul s-a aflat în criză.

Am explicat anterior[98] de ce cred că aceasta a rezultat din conjunctura unui regres economic ciclic, a schimbărilor climatologice şi a exacerbărilor seculare ale contradicţiilor de bază ale structurii feudale. Analiza ulterioară şi întrucîtva detaliată a lui Anderson asupra acestei conjuncturi istorice pune un accent deosebit pe faptul că „motorul principal al regenerării ruralului, care a propulsat înainte întreaga economie feudală timp de trei secole, a depăşit în cele din urmă limitele obiective atît ale structurii teritoriale cît şi sociale."[99] În timp ce accentuează ceea ce s-ar putea numi epuizarea socio-economică a sistemului, Anderson critică explicaţia „discutabilă din punct de vedere empiric şi, teoretic, reducţionistă" avansată de către Dobb şi Kosminsky, conform căreia această criză a rezultat dintr-o „accentuare continuă a exploatării din partea nobililor", pentru că „nu pare a fi în concordanţă cu tendinţa generală a relaţiilor de rentă din această epocă."[100]

Merită să acordăm puţin timp lămuririi acestei confuzii. Unele dovezi empirice pentru ipoteza intensificării continue pot fi găsite de fapt chiar în cartea

lui Anderson, unde a notat, de exemplu, că dimensiunea medie a gospodăriilor ţărăneşti în Europa medievală scăzuse „poate de la aproximativ 100 acri în secolul al IX-lea la 20 sau 30 acri în secolul al XIII-lea."[101] El notează de asemenea că pătura micilor nobili şi a intermediarilor între ţărani şi stăpînii feudali „tindea să crească constant [în privinţa importanţei economice şi sociale] de-a lungul întregii perioade medievale."[102] Probabil aceasta trebuie să fi însemnat că un procent mărit din surplusul economic se îndrepta spre muncitorii neproductivi şi, deci, că a existat o intensificare continuă a exploatării de către nobili. În acest caz, combinaţia dintre epuizarea constantă socio-economică şi exploatarea crescîndă (oare cea dintîi nu a generat-o pe cea de-a doua, parţial ca un mod de a echilibra veniturile individuale ale membrilor păturii superioare?) ar fi aceea care a produs (împreună cu contribuţia altor factori, după cum am menţionat) vestita criză a veniturilor feudale rezultînd din „accentuarea fenomenului de foarfece al preţurilor în relaţia dintre preţurile urbane şi cele agricole."[103]

Una dintre *consecinţele* acestui „foarfece" a fost schimbarea generală în relaţiile de rentă care au loc tocmai în perioada de declin economic. Anderson spune:

> „În timp ce criza generală a modului de producţie feudal a înrăutăţit condiţiile producătorilor direcţi în zona rurală, «foarfecele» a sfîrşit prin a le ameliora şi a le emancipa. A constituit, de fapt, punctul de cotitură în dizolvarea iobăgiei în Vest."[104]

Se lasă impresia aici a unui „foarfece" economic urmat de reacţia stăpînilor feudali şi apoi de o rezistenţă relativ fermă a ţăranilor care s-a finalizat cu dizolvarea iobăgiei. „Domeniul lucrat prin munca iobagilor era un anacronism în Franţa, Anglia, Germania de Vest, nordul Italiei şi cea mai mare parte a Spaniei prin 1450."[105] După părerea mea, succesiunea evenimentelor a fost oarecum diferită. Criza socio-economică a slăbit puterea nobilimii astfel încît ţăranii şi-au mărit în mod constant partea lor de surplus între 1250 şi 1450 sau 1500. Acest fapt a fost valabil în *întreaga* Europă, în vest şi est.[106] Creşterea nivelului de trai pentru păturile de jos, în direcţia egalizării relative a veniturilor, mai degrabă decît situaţia anterioară de „epuizare", a reprezentat pentru

păturile superioare criza reală şi dilema pe care au trebuit să le înfrunte.

Nu exista o cale de ieşire din această situaţie fără o schimbare socială drastică. Această cale, după cum am afirmat anterior, a fost crearea unui sistem mondial capitalist, o *nouă* formă de însuşire de surplus.[107] Înlocuirea sistemului feudal cu cel capitalist a fost ceea ce a determinat reacţia stăpînilor feudali; a fost un mare efort socio-politic din partea păturilor conducătoare pentru a-şi păstra privilegiile colective, chiar dacă au fost nevoite să accepte o reorganizare fundamentală a economiei şi, în consecinţă, toate riscurile privind ordinea socială. În mod clar, unele familii aveau să piardă în urma unei astfel de mutaţii; dar multe dintre ele, nu.[108] În plus, şi cel mai important, principiul stratificării a fost nu numai păstrat, ci şi întărit.

Oare nu s-a demonstrat cît de reuşită a fost strategia, dacă se poate numi aşa, de transformare economică prin descoperirea că nivelul de trai al păturilor de jos în Europa a *scăzut* din 1500 pînă cel puţin în 1800, în ciuda faptului că această perioadă a inclus atît o etapă de expansiune (faza A), cît şi de regres (faza B)? Ar trebui notat faptul că argumentaţia empirică pentru declinul veniturilor *nu* este oferită de către un critic al capitalismului, ci de către un Abel, care îl corectează pe Engels. (Convingerea greşită a lui Abel că acest declin s-a oprit după 1800 indică doar că, din indiferent ce motive, nu a efectuat calculele post-1800 în cadrul unităţii corecte de analiză, adică, în privinţa economiei mondiale capitaliste ca ansamblu, limitele externe peste care s-a extins tocmai în acel moment.)

Să ne întoarcem acum la interpretarea noastră privind regresul care a avut loc între 1600 şi 1750. Analizarea perioadei între 1450 şi 1750 ca o lungă „tranziţie“ de la feudalism la capitalism riscă tratarea conceptului de tranziţie ca un obiect material, pentru că astfel reducem constant perioadele de feudalism „pur“ şi capitalism „pur“ şi mai devreme sau mai tîrziu ajungem la zero, rămînînd doar cu tranziţia. Destul de corect - totul este tranziţie; dar de cîte ori extindem un partitiv transformîndu-l într-un atribut universal, nu facem decît să transformăm problema din punct de vedere terminologic. Dorim în continuare să ştim *cînd*, *cum* şi *de ce* au avut loc modificări majore în structurile sociale.

Descrierile ideologice pe care le conferă sistemele despre ele însele nu sînt niciodată reale. Sînt întotdeauna uşor de găsit exemple, situaţii de comportament „noncapitalist" într-o lume capitalistă - în întreaga Europă în 1650 şi 1750 dar şi în 1850 şi 1950. Amestecul unor astfel de comportamente şi firme „noncapitaliste" cu state cu comportamente şi firme „capitaliste", sau (cea mai nefericită exprimare) state „capitaliste" în cadrul unei economii mondiale capitaliste nu este nici o anomalie şi nici tranziţional. Acest amestec este esenţa sistemului capitalist ca mod de producţie şi explică cum economia mondială capitalistă a afectat din punct de vedere istoric civilizaţiile cu care a coexistat în acelaşi spaţiu social.

Capitalismul, după cum am mai spus, a reprezentat o soluţie pentru criza feudalismului; dar soluţiile sînt rezultatul alegerilor care au întrunit majoritatea, prin depăşirea rezistenţei indivizilor şi grupurilor care riscă să piardă prin orice soluţie dată. Deoarece cei care pierd sînt numeroşi şi de multe tipuri, se creează alianţe curioase, iar procesul este alambicat şi neclar. Se pot încerca alte „soluţii". Carol al V-lea a încercat să recreeze monarhia universală, dar nu a reuşit.[109] Păturile de jos ar fi putut profita de pe urma declinului ciclic în perioada dintre 1600 şi 1750 pentru a crea dezordine în cadrul sistemului, obţinînd astfel o realocare majoră a unui surplus absolut mult mai mare acum; dar aceasta nu s-a întîmplat datorită puterii aparatelor de stat în ţările centrale de acum ale economiei mondiale capitaliste. Căutînd pe căi complicate să reconcilieze forţe aflate în opoziţie, ele au supravieţuit şi au înflorit de-a lungul timpului numai în măsura în care au promovat interesele păturilor economice dominante în economia mondială ca ansamblu. Pentru Anderson, „absolutismul a fost în esenţă...*un aparat redesfăşurat şi reîncărcat al dominaţiei feudale*, menit să readucă masele ţărăneşti în poziţia lor socială tradiţională - în ciuda şi împotriva cîştigurilor pe care le obţinuseră prin comutarea răspîndită a taxelor."[110]

Aş putea accepta întreaga afirmaţie a lui Anderson dacă s-ar renunţa la adjectivul *feudală*. Pentru mine, redesfăşurarea implica tocmai substituirea dominaţiei feudale cu dominaţia capitalistă, indiferent de învelişul exterior al terminologiei publice. Chiar şi Anderson admite că există un „aparent paradox al Absolutismului";

el afirmă că în timp ce absolutismul proteja „proprietatea şi privilegiile aristocrate", el „putea să asigure în mod *simultan* interesele de bază ale claselor mercantile şi manufacturiere care luau naştere." Pentru a explica acest paradox, Anderson invocă faptul că perioada dinaintea „industriei maşiniste" (deci înainte de circa 1800), „capitalul bazat pe comerţ şi tehnică" nu avea nevoie de piaţă „de masă" şi putea evita deci o „ruptură radicală cu sistemul agrar feudal."[111] Este adevărat; şi totuşi, în cadrul economiei mondiale capitaliste luate ca un tot, acest fapt rămîne valabil şi în secolul al XX-lea. Adică, „nevoia" unei pieţe de masă cuprinde totuşi mai puţin decît întreaga populaţie a lumii.

Din cele menţionate anterior, putem înţelege de ce nu toate monarhiile absolute au fost state puternice şi de ce nu toate statele puternice au fost monarhii absolute. Elementul-cheie este cît de puternic era statul şi nu cît de absolută era forma de guvernămînt. Desigur, trebuie să explicăm forma, şi vom observa atunci că în secolul al XVII-lea statele *cele mai puternice* erau acelea care dominau din punct de vedere *economic*: Provinciile Unite în primul rînd, Anglia în al doilea şi Franţa numai în al treilea. Revoluţia engleză a consolidat statul englez, în timp ce afirmaţia lui Ludovic al XIV-lea, „l'Etat c'est moi", a fost un semn al slăbiciunii relative a statului.

Regresul din secolul al XVII-lea nu a fost o criză de sistem. Dimpotrivă, a fost o perioadă de consolidare a lui. Schöffer punctează acest aspect atunci cînd sugerează că a existat o latură pozitivă a declinului importului de argint din America hispanică la sfîrşitul secolului al XVI-lea. Rezultatul, sugerează el, este că în secolul al XVII-lea „în general *media* preţurilor a rămas la acelaşi nivel" şi aceasta a fost „un factor stabilizator pentru economie, care fusese zdruncinată de o inflaţie extrem de acută."[112]

Lungul secol al XVI-lea nu a fost doar o epocă de inflaţie. A fost o perioadă structural revoluţionară, în care voinţa unor mari grupuri de oameni de a adopta idei noi şi radicale nu a fost lipsită de importanţă. Ideile umanismului şi ale Reformei au avut o influenţă ameţitoare asupra lor, riscînd astfel să nu poată fi controlate. Secolul al XVII-lea a reprezentat o perioadă de calmare şi raţionalism. Clasicismul, ca şi absolutismul, nu a constituit o descriere a realităţii, ci un program - un program de reîncredinţare a iniţiativelor

politice şi culturale păturilor de sus, mai apte să se adapteze la schimbarea socială fundamentală care a fost reprezentată de geneza unei economii mondiale capitaliste. William Bouwsma caracterizează principalul impuls intelectual al secolului al XVII-lea ca

> „*redobîndirea* generală a mentalităţii raţionale, care se baza pe o apreciere pozitivă a intelectului omului, o vedere foarte diferită de cea care fundamenta mişcarea de secularizare, şi care insista asupra legării tuturor aspectelor experienţei umane de un nucleu de adevăr universal şi deci abstract."[113]

Din punct de vedere politic şi cultural, secolul al XVII-lea a reprezentat căutarea unei stabilităţi în formă şi structură care a fost simultană cu momentul încetinirii ritmului de dezvoltare a economiei mondiale. Fără o astfel de perioadă, următorul salt calitativ nu ar fi fost posibil. Aceasta face ca secolul al XVII-lea să nu constituie o „criză" ci o schimbare necesară de ritm, nu un dezastru ci un element esenţial în promovarea intereselor acelora care au beneficiat cel mai mult de pe urma sistemului capitalist.[114] Deoarece perioada între 1600 şi 1750 a fost atît de importantă în *consolidarea* economiei mondiale europene, merită să analizăm cu atenţie argumentele care fundamentează acest fapt. Vom putea înţelege atunci care sînt mecanismele folosite de straturile capitaliste pentru a rezista în perioadele recurente de regres în economia mondială.

NOTE

1. Slicher van Bath (1965 a, p.38), care într-o lucrare ulterioară adăuga: „Aceasta nu exclude în nici un caz prosperitatea în alte sectoare ale vieţii economice, cum ar fi industriile de textile, tutun, bere şi distileriile, înfloritoare în această perioadă" (1977, p.53).

2. „Ceea ce este mai important este modificarea, pe această perioadă lungă, a raporturilor de preţuri între cereale şi produse animaliere cum ar fi untul, brînza şi lîna. De asemenea, de mare importanţă este relaţia între preţurile grîului şi ale culturilor industriale cum ar fi inul, rapiţa, tutunul etc., precum şi între grîu şi vin, între grîu şi produsele industriale cum ar fi, de exemplu, textilele şi cărămida, şi în sfîrşit, între preţurile grîului şi rentă" (Slicher van Bath, 1965b, p.144). În acest context, vezi replica lui Perry Anderson la refuzul lui Duby de a considera economia Europei la sfîrşitul Evului Mediu ca o economie în criză. Duby vede anumite semne de continuare a

progresului economic în unele regiuni, iar Anderson comentează: „Aceasta înseamnă a confunda conceptul de criză cu cel de regres" (1974b, p.197).

3. Glamann (1974, p.464).

4. Glamann (1974, p.465). Vezi, de asemenea, Slicher van Bath (1963a, p.208). În legătură cu declinul general al producţiei de cereale care a urmat, vezi Jacquart (1978a, pp.352,360). Jacquart subliniază (p.378) că există doar trei motive posibile pentru declinul general al producţiei: modificări ale preţurilor de producţie, modificări în nivelul recoltelor şi modificări în valoarea de piaţă a produsului. El îl respinge pe cel dintîi ca fiind neplauzibil pentru acea perioadă, rămînînd astfel celelalte două explicaţii. El este de părere că nivelul mai scăzut al recoltei constituie explicaţia principală. Vezi, totuşi, argumentele lui Slicher van Bath împotriva climei ca o explicaţie valabilă pentru scăderea recoltei. „Dacă toţi ceilalţi factori ar fi rămas constanţi, *ceteris paribus*, preţurile cerealelor în această perioadă ar fi trebuit să manifeste o tendinţă de creştere. De fapt, în majoritatea ţărilor ele au manifestat o tendinţă de scădere. Implicaţia este că schimbările care au avut loc au afectat cererea" (1977, p.63).

5.Glamann (1974, p.485).

6. Schöffer (1966, p.90).

7. Sella (1974, p.366).

8. Chaunu (1966a, p.272). Vezi, de asemenea, Slicher van Bath (1963b, p.18).În timpul secolului al XVII-lea pot fi găsite sate părăsite nu numai în zonele devastate de război, cum ar fi Boemia, Germaniile, Polonia şi Burgundia, ci şi în cele aflate în afara zonelor principale de luptă, cum ar fi Campania şi Toscana în Italia şi Salamanca în Spania. Vezi Slicher van Bath (1977, p.68).

9. Vezi Slicher van Bath (1963b, p.17); vezi, de asemenea, Jacquart (1978a, pp.363-368).

10. De Maddalena (19747a, p.343). Slicher van Bath susţine că există o legătură necesară între nivelul recoltei şi preţurile cerealelor. „Fertilizarea mai intensă, care necesita cumpărarea de îngrăşămînt, a condus la creşterea recoltei. Dar aceasta avea loc numai dacă producţia de cereale era remunerativă." (1965a, p.32). Evident, el nu crede că era remunerativă, deoarece este de părere că: „Reducerile privind cantitatea sau calitatea îngrăşămintelor au fost probabil cauza uşoarei scăderi a producţiei de cereale între 1600 şi 1750 în majoritatea ţărilor Europei pentru care deţinem date" (1977, p.95).

11. Vezi Romano (1962, pp.512-513). Vezi de asemenea Slicher van Bath (1965a, pp. 33-34), care oferă această listă pentru zonele transformate din arabile în zone de păşunat între 1650 şi 1750: Castilia, Schwerin, Vorarlberg, Allgau, Bregenzerwald, Pays d'Enhaut, Emmenthal, Savoia, Jura, Gruyères, Pays d'Hervé, Burgonia, Thiérarche, Pays d'Auge, Bessin, Cotentin, Midlands, Irlanda. Între 1630 şi 1771, noile zone viticole erau Les Landes, Périgord, Sète, Montpellier, Alsacia, Catalonia, Vaud, Hallwil, Cantonul Zürich.

12. Slicher van Bath (1965a, pp.33,39), care citează mutaţiile care au avut loc în Moselle, Harz, Erfurt şi Ţările de Jos.

13. Slicher van Bath (1965a, p.39).

14. Slicher van Bath (1965a, pp.15,39).

15. De Maddalena (1974a, p.288); cf.Jacquart (1978a, p.346; 1978b, pp.427-428; 1978c, p.462).

16. De Maddalena (1974a, p.292); cf. Jacquart (1978b, pp.391-392).

17. De Maddalena (1974a, p.294).

18. Slicher van Bath (1965b, p.147). Termenii în germană sînt *Kleinbauern*, *Kätner* şi *Häusler*, comparaţi cu *Knechte* şi *Magde*. În mod similar, Jacquart subliniază declinul relativ al „ţărănimii mijlocii" pe care o defineşte ca „posedînd sau exploatînd o mică gospodărie familială" şi care - spune el - a fost „proletarizată" în timpul crizei. (1978c, p.466).

19. Meuvret (1944, p.116).

20. Slicher van Bath (1965a, p. 38).

21. Slicher van Bath (1965a, pp.37-38).

22. Slicher van Bath (1965a, pp.15,34,39).

23. Romano (1962, p.520). Recapitulînd mai tîrziu esenţa acestui articol, Romano spunea: „Cel dintîi, cel mai important şi hotărîtor declin - în agricultură - apare la sfîrşitul secolului al XVI-lea; declinul comercial şi industrial survine mai tîrziu: el este localizat în timp între anii 1619-1622 în sensul că *după* scurta criză din acea perioadă, activitatea comercială şi «industrială» intră într-o criză mai lungă" (1974, p.196).

24. Sella (1974, pp.366-367).

25. Hobsbawm (1965, p.9).

26. Slicher van Bath (1965a, p.37), care enumeră următoarele zone: Irlanda, Scoţia, Maine (Franţa), Flandra, Twente, Westfalia şi împrejurimile Münsterului, Saxonia şi Silezia.

27. Romano (1962, p.520).

28. Romano (1962, p.500).

29. Slicher van Bath (1965a, p.39).

30. Sella (1974, p.366); vezi şi Vigo (1974, p.390).

31. Vezi prezentarea mea în Wallerstein (1974, pp.77-84).

32. Abel (1973, p.225).

33. Glamann (1974, p.431). Vezi observaţiile similare ale lui Léon: „În secolul al XVII-lea, creşterea salariilor reale a fost zădărnicită de criza din agricultură, care a generat măriri bruşte şi violente ale preţurilor cerealelor, o scumpire zdrobitoare a costului vieţii şi puternice depresii industriale, care implicau perioade lungi şi severe de şomaj. Astfel, pentru cea mai mare parte a clasei muncitoare, a fost o catastrofă". (1970c, p.674).

34. Vezi scurta mea prezentare în Wallerstein. (1974, p.271).

35. Mousnier (1967, p.167). Le Roy Ladurie prezintă în mod convingător argumentul pentru folosirea lingoului ca unitate de măsură, citînd întrebarea incisivă a lui René Baehrel (1961): „Nu poate exista o

unică măsură corectă a valorii monetare. De ce am crede că ea ar trebui să fie gramul de argint?" La care Le Roy Ladurie răspunde : „Corect. Dar de ce am considera *a fortiori* că aceasta ar fi *le livre tournois*, ceea ce adaugă relativităţii metalului instabilitatea suplimentară a banilor de cont?... Eu critic metrul măsurat în iridium, în numele unei anumite relativităţi a universului. Să îl înlocuiesc oare cu un metru de cauciuc, la fel de relativ, dar în plus îngrijorător de elastic?" (1964, p.83).

36. Vilar (1974, p.246); dar Vilar adaugă: „cu excepţia Franţei, este greu să ignorăm curba ascendentă care a avut loc între 1683-1689 şi între 1701-1710".

37. Parker (1974a, pp.529-530). Sublinierea noastră.

38. Spooner (1956, p.8).

39. Spooner (1956, pp. 35-36).

40. Vezi Mauro (1961a, în special pp. 16-17). O critică la adresa prezentării de către Mauro a Europei ca o categorie unică poate fi găsită în Mata şi Valério (1978, în special la pp.118-120).

41. Reinhard şi Armengaud (1961, p.114).

42. Mols (1974, p.39); J. de Vries calculează un indice de 106 în 1700, faţă de 100 în 1600 (şi unul de 123 pentru 1750); dar el omite Europa de Est din calculele lui, ceea ce în mod sigur reduce în continuare indicele (1976, p.5, Tabelul 1).

43. Vezi prezentarea mea în Wallerstein (vol. I, cap. 1).

44. Slicher van Bath (1963a, p.206).

45. Jeannin (1974, p.495).

46. Vilar (1961, p. 114).

47. Topolski (1974a, p.140). Ralph Davis spune de fapt acelaşi lucru: „Mult mai izbitor decît declinul economic general a fost modul în care liniile de dezvoltare deveniseră divergente" (1973b, p.108). Comparaţi respingerea termenului de „stagnare" de către Topolski cu ceea ce susţine Ruggiero Romano: „Ce este secolul al XVII-lea?... Deşi definiţiile abundă, ele pot fi reduse la una singură: este secolul de «stagnare economică». Este numai o impresie, dar sînt ferm convins că în spatele acestei argumentări facile se află un singur fapt: istoria preţurilor... Dar este oare acesta un criteriu bun? Nu cred." (1962, pp.481-482).

48. Vilar (1974, p.52). Acesta este motivul pentru care nu pot accepta încercarea lui Morineau de a respinge întregul concept al unei faze B pentru secolul al XVII-lea. El spune: „Ezitări în creştere? Acesta este titlul ales pentru acest volum [colectiv]. Este plin de postulate şi de numeroase noţiuni vagi. El presupune o aderare la o dezvoltare de tip rostowian, la o viziune optimistă asupra secolului al XVI-lea, la o viziune uniform pesimistă asupra secolului al XVII-lea... Dacă eşti olandez sau englez, mai degrabă decît spaniol sau portughez, imaginea geografică a Europei după 1598 pare destul de clară. A fost vorba despre o redistribuire a cărţilor de joc" (1978g, p.575). Dacă totuşi viziunea ta nu este constant pesimistă, dacă *accepţi* că o fază B implică *tocmai* o redistribuire a cărţilor de joc şi dacă afirmi opusul teoriei de

tip rostowian privind dezvoltarea, atunci eşti mai puţin afectat de forţa obiecţiunii.

49. Sella (1974, p.390).

50. De Maddalena (1974a, p.274).

51. Braudel (1973, II, p.892). Această suprapunere a proceselor explică, după părerea mea, certitudinea lui Pierre Chaunu: „Fenomenul de declin nu are loc în mod normal într-un singur moment, ci în două, trei, patru momente, momente care sînt cele ale crizei ciclice... Cronologia acestor crize este, mai mult sau mai puţin, aceeaşi peste tot în Europa, cu diferenţe de doi-trei ani. Dar importanţa şi semnificaţia relative ale acestor crize variază de la ţară la ţară" (1962b, p.231).

52. Hobsbawm (1965, p.13).

53. Hobsbawm (1958, p.63).

54. Romano (1974, p.194).

55. Cipolla (1974, p.12). Schöffer vorbeşte despre refuzul istoricilor olandezi de a contribui la discuţia asupra conceptului unei crize europene generale: „Cum putem pune în concordanţă această criză generală cu epoca de aur a Olandei?" (1966, p.86).

56. După cum relatează Geremek (1963).

57. Braudel şi Spooner (1967, p.404).

58. Braudel şi Spooner (1967, p.405).

59. Slicher van Bath (1965b, p.136). O periodizare similară a recesiunii în zona baltică poate fi găsită în Maczak şi Samsonowicz (1965, p.82), care o datează din anii 1620 pînă în anii 1760.

60. Vilar (1974, p.303). Astfel, Vilar încearcă să armonizeze argumentele, altfel disonante, ale lui Baehrel (1961) cu tezele generale despre francezi şi ale francezilor.

61. Chaunu (1962b, pp. 251-252).

62. Abel (1973, p. 221).

63. Abel (1973, pp.222, 223, planşa nr.37).

64. Rabb (1962b, p.40).

65. Vezi Lütge (1958, pp.26-28).

66. Slicher van Bath (1963b, p.13); vezi acelaşi argument în Abel (1976, p.261).

67. Carsten (1956, p.241).

68. Pentru Carsten însuşi acest fapt este bine cunoscut, deşi el nu foloseşte acest limbaj. El vorbeşte despre „avîntul nobilimii proprietare de pămînt şi negoţul său direct cu comercinaţi străini, ceea ce a distrus multe dintre oraşele mai mici" (1956, p.241).

69. Carsten (1956, p.241).

70. Rabb (1962, p.51).

71. Kamen (1968, pp. 44,45,48).

72. Polišensky (1971, p.9). În mod similar, Parker sugerează o analogie cu Primul Război Mondial (1976a, p.72); dar observaţi fraza imediat următoare din Polišensky care avertizează împotriva unei false interpretări: „Ar fi o simplificare crasă dacă am înţelege că războiul a fost o ciocnire între susţinătorii capitalismului şi burghezie, pe de o

parte, şi între reprezentanţii «vechiului regim» şi aristocraţia feudală, pe de altă parte."

73. Polišensky (1971, p.258). A reieşit deci că „războiul a acţionat ca un catalizator care a accelerat anumite schimbări socio-economice care erau deja în desfăşurare înainte ca el să izbucnească" (p.259).

El *nu* a constituit un punct de cotitură. „Războiul de 30 de ani a subliniat o inegalitate *deja existentă* a dezvoltării economice. El nu a modificat direcţiile de bază ale căilor de comerţ sau frecvenţa contractelor comerciale" (p.260, subl. noastră). Hroch analizează şi el Războiul de 30 de ani ca rezultat al contradicţiei între „dezvoltarea forţelor de producţie şi stagnarea relaţiilor de producţie", avînd ca o consecinţă dezvoltarea producţiei de bunuri pentru o „piaţă europeană extinsă" (1963, p.542). Cu toate acestea, el vede conflictul ca existînd „în cadrul clasei feudale" (p.541).

74. Polišensky (1971, p.264).

75. Polišensky (1971, pp.236-237).

76. Acesta este titlul celui de al 5-lea capitol din lucrarea lui Polišensky (1971).

77. Vezi Romano (1962).

78. Vezi prezentarea mea în Wallerstein (1974, pp.269-273).

79. „Dimensiunea tragediei [economice a Boemiei] este clară" (Polišensky, 1971, p.294). Acest fapt este valabil şi pentru Elveţia; vezi prezentarea lui Kamen (1968, p.60).

80. Schöffer (1966, p.106).

81. Chaunu (1967, p.263).

82. Elliott (1969, p.55).

83. Chaunu (1967, p.265).

84. Romano (1962, p.512); citatul interior este din Bulferetti (1953, p.44, nota 77).

85. Minchinton (1974, p.160).

86. Chaunu (1967, p.264). Spooner scoate în evidenţă faptul că pămîntul era numai una dintre supapele pentru bogăţiile datorate comerţului din acea vreme. El menţionează de asemenea Războiul de 30 de ani, statele, marile companii si noile tehnologii (1970, pp.100-103).

87. Hobsbawm (1960, p.104).

88. Chaunu punctează realizările acestei perioade spre deosebire de cea anterioară: „Cu o serie de unelte, dintre care cele mai perfecţionate datează din secolul al XIII-lea, europeanul a lansat în secolul al XVI-lea întîia economie globală. Paradoxul nu constă în aceasta. Nu este oare generat mai degrabă de faptul că între 1550 şi 1750 Europa tradiţională a reuşit să menţină acest miracol, înainte de revoluţia transportului de la jumătatea secolului al XVIII-lea?" (1966a, pp.277-278).

89. Chaunu (1966a, p.209).

90. Wilson (1973, p.331).

91. Braudel şi Spooner (1967, p.395). Achilles vorbeşte despre preţul din Amsterdam al grîului ca devenind preţul „standard pentru întreaga Europă" (1959, p.52).

92. Abel (1972, p.7).

93. Abel (1972, p.63), care ilustrează acest fenomen printr-un grafic care indică salariile reale ale unui zidar în kilograme de grîu (folosit pentru pîine) în Anglia, Strasburg, Viena şi Leipzig.

94. Minchinton (1974, p.168).

95. Braudel şi Spooner (1967, p.429). Vezi, de asemenea, Teuteberg în legătură cu „accentuarea" lipsei de carne în Europa în perioada dintre sfîrşitul Evului Mediu şi 1800 (1975, pp.64-65).

96. Vezi Wallerstein (1974, p.80, tabelul I). Le Roy Ladurie menţionează relatarea lui M.Baulart în legătură cu faptul că nivelul superior al salariului unui muncitor parizian între secolele al XV-lea şi al XVIII-lea s-a situat între 1440 şi 1498 (1973, p.434). Fanfani afirmă că salariile reale ale italienilor au scăzut cu 50% în secolul al XVI-lea (1959, p.345).

97. P.Anderson (1974b, p.182).

98. Vezi Wallerstein, 1974, pp.21-37.

99. P.Anderson (1974, p.197), pentru care criza nu a fost exclusiv agricolă: „În acelaşi timp, economia urbană întîmpină acum anumite obstacole critice în dezvoltarea ei...Exista o lipsă acută de bani care afecta în mod inevitabil activitatea bancară şi comerţul." Această lipsă de bani este explicată de Anderson ca o „barieră tehnică" în minerit (1974b, p.199).

100. P.Anderson (1974b, p.198). Risc să intru şi eu în această tabără în măsura în care mă asociez versiunii lui Hilton despre această ipoteză; vezi Wallerstein, 1974. pp.23-24.

101. P.Anderson (1974b, p.186), care sugera într-o comunicare neoficială că aceasta s-ar fi putut datora divizibilităţii proprietăţilor moştenite şi nu accentuării exploatării.

102. P.Anderson (1974b, p.185), care sugerează că aceasta ar putea fi rezultatul creşterii producţiei globale şi nu accentuării exploatării. Dar vezi studiul empiric prudent al lui Herlihy, în legătură cu Pistoia rurală în secolul al XIII-lea. Respingînd explicaţia malthusiană a unui declin al populaţiei în secolul al XIV-lea, el subliniază că în secolul al XIII-lea ţăranii „suportau un nivel ameţitor al arendelor", ei vînduseră arende pe viaţă pe pămîntul lor celor care investeau pentru a obţine capital şi, după 1250, „o dată cu devalorizarea monedelor şi cu creşterea rapidă a preţului grîului, valoarea arendelor pe viaţă a crescut, atingînd punctul culminant în anii 1280". În plus, „zona rurală care aparţinea de Pistoia suporta un impozit de şase ori mai mare decît cel plătit de oraş" (1965, pp.238, 240, 242).

103. P.Anderson (1974b, pp.200-209), a cărui descriere empirică a consecinţelor este prezentată cu concizie şi cu claritate.

104. P.Anderson (1974b, p.204).

105. P.Anderson (1974b, p.209).

106. Deşi una dintre temele majore ale celor două cărţi ale lui P.Anderson este cea a căilor *divergente* ale Europei de est şi de vest, chiar şi el admite că „s-ar putea ca impactul relativ [al crizei feudalismului] să fi fost mai mare" în estul decît în vestul Europei. Desigur, el argumentează că motivele crizei în cele două zone au fost

diferite (1974b, pp.246-248). Dar realitatea ei a fost aceeaşi, la fel şi consecinţele ei benefice pentru ţărani.

107. Vezi Wallerstein (1974, pp.37-38).

108. Însuşi P.Anderson indică una dintre căile de reducere a riscului sau de încetinire a ritmului de circulaţie a elitelor. El o numeşte *vincolismo*, referindu-se la diferitele măsuri judiciare introduse la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi în secolul al XVIII-lea pentru a păstra marile domenii funciare în interiorul familiilor, "în ciuda presiunilor dezintegratoare şi a instabilităţii pieţei capitaliste" (1974a, p.56).

109. Vezi Wallerstein (1974, pp.165-181); vezi de asemenea Yates (1975).

110. P.Anderson (1974a, p.18), care oferă o altă formulare a aceluiaşi argument: „În epoca de tranziţie spre capitalism, conducerea statului absolutist a fost cea a nobilimii feudale" (1974a, p.42).

111. P.Anderson (1974a, p.40).

112. Schöffer (1966, p.97).

113. Bouwsma (1970, p.10, subl. noastră). Bouwsma explică această preocupare pentru „raţionalitatea sistemică a universului" prin referirea pe rînd la „condiţiile materiale ale vremii, la depresiile prelungite ale secolului, la dislocarea sa socială, la războaiele şi revoluţiile sale"(p.14).

114. Rabb vorbeşte despre „proporţiile colosale, tabloul uriaş" al sistemelor intelectuale construite între 1610 şi 1660 (Bacon, Descartes, Spinoza, Hobbes), pe care le vede tocmai ca un răspuns la criză. „Cînd o astfel de aspiraţie şi-a pierdut poziţia centrală în cultura europeană, aşa cum s-a întîmplat începînd din anii 1660, se poate afirma din nou că incertitudinile şi deci «criza» fuseseră lăsate în urmă" (1975, pp.58-59).

Jan Uytenbogaert, perceptor general, de Rembrandt van Rijn, gravură din 1639. Stilul este de o mare solemnitate, vecină cu sanctitatea; comparaţi această lucrare cu portretele agenţilor de schimb executate de artişti ai secolului al XVI-lea, care i-au prezentat cu figuri mohorite şi purtînd ochelari.

Capitolul II
HEGEMONIA OLANDEI ÎN ECONOMIA MONDIALĂ

În Nord un fenomen ca Rubens... era de necrezut.

PIETER GEYL[1]

În jurul anului 1600 centrul economiei mondiale europene era ferm localizat în nord-vestul Europei, adică în Olanda şi Zeelanda, în Londra, comitatele din jurul ei şi Anglia de est, precum şi în nordul şi vestul Franţei[2]. Unităţile politice în care erau localizate aceste zone centrale erau destul de diferite în ceea ce priveşte dimensiunile, forma şi politica, şi au suferit modificări esenţiale de-a lungul unei perioade de un secol şi jumătate care a urmat; dar din punct de vedere economic aceste zone erau mai mult asemănătoare decît diferite. După cum s-a menţionat în capitolul anterior, între 1600 şi 1750 a existat o perioadă de consolidare în care ritmul de dezvoltare al economiei mondiale a fost mai lent. În ansamblu este adevărat; dar semnul distinctiv al unui sistem economic capitalist constă în faptul că tendinţa centrală generală este alcătuită din tendinţe total diferite ale sectoarelor componente. Avînd în vedere ritmul mai lent şi consolidarea, s-au impus decizii economice dificile şi ca urmare au apărut complicaţii politice (şi culturale). Nicăieri nu era acest fapt mai valabil decît în ţările din centru în secolul al XVII-lea, unde în rîndul antreprenorilor avea loc o competiţie acută pentru supravieţuire într-o situaţie în care unii trebuiau eliminaţi pentru a lăsa un profit suficient celorlalţi.

În cărţile de istorie, perioada între 1600 şi 1750 este numită epoca *mercantilismului*. Nu intenţionez să trec în

revistă sensurile multiple atribuite acestui termen sau definiţiile care constituie „esenţa" lui.[3] Dezbaterea legată de mercantilism priveşte, în mare, argumentele cu valoare de adevăr avansate de teoreticienii secolului al XVII-lea. Evident, din unele puncte de vedere, temele lor reflectau realitatea, iar din altele erau menite să o influenţeze.

Acest fapt este valabil pentru toate teoriile. Dar, în contextul de faţă, ne interesează practicile reale ale statelor vremii, indiferent de justificarea lor ideologică. Aceste practici nu sînt unice în acea perioadă, dar ele au fost utilizate de *unele* state în aproape toate momentele istoriei economiei mondiale capitaliste, deşi justificările ideologice au fost diferite. În marea învălmăşeală a explicaţiilor date în legătură cu mercantilismul în secolul al XVII-lea, există totuşi două aspecte asupra cărora majoritatea au căzut de acord. Mercantilismul implica politici statale de naţionalism economic şi gravita în jurul preocupării legate de circulaţia mărfurilor, fie în privinţa dirijării lingourilor, fie a creării balanţelor comerciale (bilaterale sau multilaterale). Faptele care reflectau relaţia reală de „profit şi putere," aceasta este tema dezbaterii - printre oamenii vremii şi printre analiştii de astăzi.

A afirma că naţionalismul economic este politica de stat a celor slabi împotriva celor puternici şi a celor angajaţi în competiţie înseamnă, pur şi simplu, a accepta o ortodoxie. Ceea ce probabil va fi oarecum diferit în această carte este acceptarea ideii că succesul în competiţia mercantilă a fost în primul rînd dependent de eficienţa producţiei şi că obiectivul *comun* al tuturor politicilor mercantile de stat a fost creşterea eficienţei globale în sfera producţiei. Povestea trebuie să înceapă cu Provinciile Unite pentru că, cel puţin pentru o parte a secolului al XVII-lea, această „grămadă de nisip şi noroi rămasă din era glacială"[4], cu un aparat de stat aparent ineficient şi constituit în grabă, a fost puterea hegemonică a economiei mondiale capitaliste. Provinciile Unite (sau mai bine-zis Olanda?) a fost prima putere hegemonică de acest gen după încercarea nereuşită a lui Carol al V-lea de a transforma economia mondială într-un imperiu mondial. Hegemonia este o situaţie rară; pînă în prezent numai Olanda, Marea Britanie şi Satele Unite au fost puteri hegemonice în

economia mondială capitalistă; şi fiecare dintre ele şi-a menţinut poziţia pentru o perioadă relativ scurtă, în special Olanda, deoarece a fost cel mai mic dintre giganţii militari ai epocii.

Hegemonia implică mai mult decît statutul de a se afla în centru. Ea poate fi definită ca o situaţie în care produsele unui anumit stat din centru sînt, în general, obţinute cu o asemenea eficienţă încît sînt competitive chiar şi în alte state din centru şi deci acel stat din centru, mai sus amintit, va fi beneficiarul principal al unei pieţe mondiale cît mai libere posibil. Evident, pentru a profita de această superioritate productivă, un astfel de stat trebuie să fie suficient de puternic pentru a putea împiedica sau diminua apariţia unor bariere politice interne şi externe în calea fluxului liber al factorilor de producţie; iar pentru a-şi păstra avantajul odată obţinut, forţele economice dominante găsesc utilă încurajarea unor anumite curente intelectuale şi culturale, a unor mişcări şi ideologii. Problema care se pune în cazul hegemoniei, după cum vom vedea, este că aceasta nu durează. Imediat ce un stat devine într-adevăr hegemonic, începe să intre în declin; deoarece un stat încetează a fi hegemonic nu pentru că îşi pierde puterea (cel puţin nu înainte de a trece o lungă perioadă de timp), ci pentru că alţii devin tot mai puternici. A te afla în vîrf înseamnă a fi sigur că viitorul nu îţi va aparţine, chiar dacă prezentul este al tău; dar, cu toate acestea, este un sentiment plăcut. Schema hegemoniei pare încîntător de simplă. Superioritatea marcantă în eficienţa productivă agro-industrială conduce la dominarea sferelor distribuţiei comerciale mondiale, cu profituri corelate acumulate atît din funcţia de antrepozit pentru o mare parte din comerţul mondial, cît şi din controlul asupra domeniilor „invizibile" - transport, mijloace de comunicaţie şi asigurări. Supremaţia comercială conduce la rîndul ei la controlul asupra sectoarelor financiare ale activităţii bancare (schimb, depozit şi credit) şi ale investiţiei (directe şi de portofoliu).

Aceste supremaţii sînt succesive, dar se suprapun în timp. În mod similar, *pierderea* avantajului pare a se petrece în aceeaşi ordine (de la sectorul productiv la cel comercial şi apoi la cel financiar), iar momentele sînt în general succesive. Rezultă, deci, că există probabil doar o scurtă perioadă cînd o anumită putere din centru poate să

manifeste *simultan* o superioritate productivă, comercială şi financiară *asupra tuturor celorlalte puteri din centru.* Acest apogeu momentan este ceea ce numim hegemonie. În cazul Olandei sau al Provinciilor Unite, acest moment a avult loc probabil între 1625 şi 1675. Eficienţa productivă olandeză a fost realizată pentru prima oară prin cea mai veche formă, din punct de vedere istoric, a producţiei de alimente, aceea de adunare, în cazul de faţă de pescuit, în special (dar nu numai) a heringului, „mina de aur a olandezilor"[5]. Originile acestei eficienţe pot fi găsite în inventarea în jurul anului 1400 a aşa-numitei *haringbuis* [6], o barcă de pescuit, ale cărei raporturi eficiente între lungime şi lăţime ofereau „o mai bună manevrare, siguranţă pe mare şi viteză, fără mari pierderi în spaţiile de încărcare"[7]. Cele două mari avantaje ale acestei bărci erau că proiectarea ei făcea posibilă folosirea unui mare năvod pentru prinderea heringilor, fapt observat pentru prima oară la Hoorn, în vestul provinciei Friesland, în 1516[8]; şi că punţile ei mai largi permiteau pregătirea heringilor la bord. Noua tehnologie de curăţare şi sărare a peştelui imediat, asigurîndu-se astfel păstrarea lui, fusese dezvoltată în secolul al XIII-lea[9]. Crearea acestei „nave-fabrică"[10] a permis vaselor să se îndepărteze mult de ţărmurile olandeze şi să nu se întoarcă timp de şase pînă la opt săptămîni. Aceste vase de pescuit îşi transferau încărcătura aşa-numitelor *ventjagres* sau intermediari, nave rapide care se întorceau la ţărm cu produsele.[11]

Olandezii nu dominau numai pescuitul de heringi în Marea Nordului, aşa-numitul Mare Pescuit[12], ci şi pescuitul de cod în Islanda şi vînătoarea de balene în Spitzbergen.[13] Balenele erau de fapt întrebuinţate nu ca aliment ci ca produs industrial. Ele furnizau untura, folosită pentru săpun şi drept combustibil pentru lămpi, şi oase, utilizate în fabricarea articolelor de îmbrăcăminte.[14] Industria de pescuit era importantă nu atît pentru astfel de legături ulterioare, ci şi pentru cele anterioare, cum ar fi fabricarea năvodului, creîndu-se o situaţie „unică în Europa" în privinţa proporţiei populaţiei „implicată în activitatea de pescuit, cel puţin tangenţial"[15]. În secolul al XVII-lea englezii considerau o „neruşinare"[16] din partea olandezilor faptul că ei pescuiau lîngă ţărmurile engleze şi vindeau peşte în mod competitiv în porturile engleze, iar pe baza acestui

avantaj îşi construiau „propriul lor comerţ“ în Marea Baltică. Englezii erau foarte conştienţi de aceasta pe atunci. Sir George Downing scria către Clarendon la 8 iulie 1661: „Comerţul cu heringi [al olandezilor] este cauza comerţului cu sare, iar comerţul cu heringi şi cu sare este cauza pentru care această ţară şi-a intensificat, într-un fel, comerţul în Marea Baltică, deoarece aveau aceste produse în mare cantitate cu care să-şi încarce navele acolo“.[17] Deoarece controlul asupra comerţului în Marea Baltică a fost tocmai unul dintre factorii care au contribuit la eficienţa construcţiei de nave în Olanda, olandezii s-au aflat pentru un timp în fericita situaţie a efectului spirală: consolidarea periodică a avantajului.

În ciuda afirmaţiei lui Sir George Downing, comerţul cu heringi nu explică totul. Olandezii au manifestat o egală superioritate în agricultură, întreprinderea productivă fundamentală a vremii; iar aceasta a fost o realizare prodigioasă, atît în ceea ce priveşte amploarea consecinţelor[18], cît şi intensitatea efortului, deoarece Ţările de Jos nu erau deloc potrivite din punct de vedere geologic pentru cultivarea cerealelor[19] şi nici pentru majoritatea celorlaltor forme de agricultură. Cu toate acestea, slăbiciunea a fost transformată în putere în două moduri. În primul rînd, procesul de pompare a apei din pămînt pentru a crea teren agricol (poldering) a condus la inventarea morilor de vînt şi la înflorirea ingineriei, astfel că, din multe puncte de vedere, Olanda a deţinut „poziţia centrală în era tehnicii lemnului“.[20] Procesul de poldering începuse în 1250, dar el a atins punctul culminant între 1600-1625, cînd a avut loc un salt calitativ brusc; acest nivel ridicat a fost menţinut aproximativ din 1625 pînă în 1675.[21] De unde şi ironia prost plasată a lui Andrew Marvell în *Character of Holland*: „Astfel domneşte peste înecaţi cel care drenează.“ Al doilea rezultat al unor condiţii naturale dificile a fost poate şi mai important. Necesitatea i-a împins pe olandezi către agricultura intensivă, mai întîi în jurul anului 1300, cînd timpurile grele anterioare şi preţurile scăzute duseseră la inventivitate, şi mai tîrziu, între 1620 şi 1750, cînd a avut loc o dezvoltare mai accentuată a agriculturii intensive.[22]

Deoarece pămîntul era deosebit de prost pentru terenurile arabile,[23] se putea ajunge cel mai uşor la o producţie mărită prin trecerea la culturi industriale cum

ar fi inul, cînepa, hameiul, la horticultură, pomicultură şi la o producţie importantă de coloranţi vegetali, domeniu în care în secolul al XVI-lea şi al XVII-lea olandezii erau „cei mai avansaţi producători din lume, întîmpinînd puţină concurenţă".[24] Alături de horticultură şi culturi arabile a avut loc şi o intensificare a activităţii de creştere a animalelor.[25] Această concentrare asupra culturilor industriale a fost posibilă parţial datorită unui import considerabil de cereale, ceea ce nu a constituit o problemă secundară. De Vries apreciază că la mijlocul secolului al XVII-lea jumătate din locuitorii provinciilor Olandei, Utrecht, Friesland şi Groningen se hrăneau de pe urma importurilor de cereale.[26] Celălalt factor care a contribuit la aceasta a fost îmbunătăţirea tehnicilor folosite în agricultură - dispariţia ogorului necultivat,[27] cultivarea adiacentă de culturi de nutreţuri, cultivarea în straturi şi rînduri, folosirea unor unelte simple şi ieftine, recolte bogate printr-o fertilizare intensă şi o muncă asiduă şi atentă practicată pe suprafeţe mici.[28] Cosirea ierbii şi fertilizarea sistematică au permis de asemenea creşterea unui număr mai mare de vite şi producţii mai mari de lapte.[29] Toată această intensificare a agriculturii a permis accelerarea urbanizării şi industrializării şi a fost la rîndul său influenţată de acestea. „Pe la mijlocul secolului al XVII-lea majoritatea oraşelor au dat oamenilor dreptul să colecteze deşeurile industriale [cum ar fi cenuşa], să le vîndă şi să le livreze fermierilor."[30] Nu este de mirare că Romano numeşte perioada cuprinsă între 1590 şi 1670 „secolul agricol olandez" prin comparaţie cu secolul al XVI-lea agricol european.[31] Prăpastia a devenit şi mai mare pe măsură ce eficienţa olandezilor creştea iar în cea mai mare parte a restului Europei se manifesta o relativă stagnare a tehnicilor agricole.

Provinciile Unite nu erau doar principalul producător agricol al vremii; ele erau de asemenea şi în acelaşi timp producătorul principal de produse industriale. S-a consumat atît de multă cerneală pentru a se explica de ce Olanda nu s-a industrializat încît avem tendinţa de a trece cu vederea faptul că, în realitate, ea s-a industrializat. Este meritul lui Charles Wilson de a fi insistat în mod constant asupra acestui punct în paginile numeroaselor sale scrieri despre Ţările de Jos.[32] Dezvoltarea industrială poate fi observată în primul rînd în domeniul

textilelor, sectorul principal tradiţional. Nordul Ţărilor de Jos a început să profite în anii 1560 de pe urma fluxului de refugiaţi spre nord, cauzat de revoluţia Ţărilor de Jos. Centrul producţiei textile se afla în Leiden[33], unde au apărut „noile ţesături" pentru care Anglia a devenit vestită. Timp de peste 100 de ani producţia industrială a crescut şi a atins o culme în anii 1660. (Un indice calculat pentru 1664 este de 545 comparat cu 100 pentru 1584 şi 108 pentru 1795.[34]) Producţia s-a extins nu numai cantitativ, dar pînă în anii 1660 principalul rival al industriei textile din Leiden, „noile ţesături" din estul Angliei, „a trebuit să ducă o luptă grea".[35] Åström, evaluînd sursa puterii olandezilor în comerţul din Marea Baltică în secolul al XVII-lea, consideră eficienţa producţiei textile ca *primă* explicaţie, iar faptul că ei erau intermediari în comerţul cu ţesături *englezeşti* (şi cu sare din sudul Europei), ca cea de-a *doua*;[36] prima, un avantaj productiv, iar cea de-a doua, un avantaj comercial, urmînd celui dintîi şi fiind încurajat de acesta.

Acest avantaj este clar demonstrat în istoria Proiectului consilierului municipal Cockayne, prin care englezii au încercat să răstoarne o situaţie în care ţesăturile englezeşti nevopsite şi nefinisate erau trimise în Olanda pentru finisare. În 1614 Iacob I a interzis exportul „în alb" al ţesăturilor, iar olandezii au răspuns prin interzicerea importului produselor finite; replica lui Iacob I a fost interzicerea o dată în plus a exportului lînii. A fost, după cum spune Supple, „o afacere deosebit de riscantă"[37], iar rezultatul a fost dezastruos. Într-o perioadă de trei ani, exporturile englezilor au scăzut cu o treime, iar Proiectul a fost desfiinţat în 1617. Miza fusese mare. Wilson a calculat că 47% din valoarea adăugată era reprezentată de procesul de vopsire, şi acesta avea loc în Olanda.[38] Motivul pentru care Anglia n-ar fi putut să cîştige acest joc este evident, pentru că am menţionat deja avantajul enorm de care se bucura Olanda în această perioadă în privinţa producţiei de coloranţi şi de aici în costul vopsitului. Deci, în prima jumătate a secolului al XVII-lea competiţia între Anglia şi Provinciile Unite în domeniul comerţului cu ţesături, ca şi în privinţa pescuitului, a reflectat „neîmplinirea speranţelor mercantile."[39]

A doua mare industrie de la începutul perioadei moderne a fost construcţia de nave, domeniu în care

dominația Provinciilor Unite este binecunoscută.[40] Ceea ce este mai puțin recunoscut, dar esențial unei analize clare, este faptul că industria olandeză constructoare de nave era „de dimensiuni moderne şi înclina puternic spre metode standardizate, repetitive."[41] Ea era înalt mecanizată şi folosea multe dispozitive care economiseau munca - joagăre acționate de vînt, dispozitiv de alimentare hidraulică pentru fierăstrău, scripeți, macarale mari pentru deplasarea cantităților grele de cherestea - toate acestea mărind productivitatea.[42] Conexiunea cu un complex industrial-comercial este frapantă. Exista o serie de industrii auxiliare în Amsterdam - ateliere de confecționat frînghii, brutării pentru biscuiți, ateliere pentru aprovizionarea navelor şi construirea instrumentelor nautice şi a hărților.[43] Pentru construcția navelor era nevoie de lemn - de mult lemn. Se apreciază că o navă de război necesita 2 000 de stejari care aveau nevoie de un secol de maturizare pentru ca lemnul să nu se crape prea uşor; iar pentru 2 000 de stejari era nevoie în acea vreme de 50 de acri de teren împădurit.[44] O sursă importantă de cherestea era zona baltică, şi un motiv esențial pentru care olandezii au acaparat acest comerț a fost eficiența producției lor textile. Consecința a fost desigur eficiența construcției de nave, care, după cum vom vedea, a fost în mare măsură cauza pentru care olandezii puteau domina comerțul mondial. În plus, deoarece alte industrii olandeze pe lîngă construcția de nave erau „total dependente" de produsele aduse pe calea apei, navele „trebuie văzute ca un adevărat factor de *producție*".[45] Ca urmare, construcția de nave a însemnat producerea mijloacelor de producție.

Textilele şi construcția de nave nu erau singurele industrii importante. Olanda a fost centrul principal de rafinare a zahărului, cel puțin pînă în 1660.[46] Puțin după 1600 a avut loc un „puternic *boom*" al distileriilor, care a durat pe parcursul întregului secol. Alte industrii erau industria hîrtiei; joagăre; industria de cărămizi şi var ce s-a dezvoltat în jurul anului 1500 şi a rămas „suficient de prosperă" în secolul al XVIII-lea; industria ceramică; fabrici de tutun şi pipe; mari tăbăcării destinate exportului, în special în secolul al XVII-lea; fabrici de bere, atingînd apogeul la începutul secolului al XVII-lea; producția de ulei şi săpun, care a atins maximum de prosperitate la mijlocul secolului al XVII-lea; desigur,

industria chimică, a cărei funcţie principală era de a produce coloranţi;[47] şi nu trebuie omisă industria de muniţii. Generat de Războiul de 80 de ani şi de Războiul de 30 de ani, importul de materiale de război a fost încurajat de guvern, iar industria s-a dezvoltat constant. Pe la sfîrşitul secolului al XVI-lea exista o activitate vastă de export; iar în 1600, structura producţiei s-a transformat din bresle meşteşugăreşti în manufacturi, utilizînd şi *Verlagssystem*-ul.[48]

Nu se poate spune că timp de o sută de ani, între 1575 şi 1675, Provinciile Unite excelau în toate sectoarele industriale sau că nu aveau nici un concurent; dar dacă se afirmă, aşa cum fac North şi Thomas, că Ţările de Jos au fost „prima ţară care a realizat dezvoltarea autonomă"[49], aceasta se datorează în primul rînd faptului că nici o altă ţară nu a pus la punct un complex de producţie agro-industrială atît de închegat, coeziv şi complet - şi aceasta în ciuda complicaţiilor economice generate de un război de independenţă de optzeci de ani.[50] Nu au existat observatori mai atenţi ai scenei olandeze în secolul al XVII-lea decît englezii. În 1673 Sir William Temple, ambasadorul englez, a publicat lucrarea *Observations upon the United Provinces* în care spunea:

> „Consider că adevărata origine şi bază a comerţului este mulţimea de oameni înghesuită într-o suprafaţă mică de pămînt unde toate lucrurile necesare vieţii sînt scumpe şi toţi oamenii care deţin posesiuni sînt nevoiţi să devină economi; iar cei care nu deţin nici una sînt obligaţi să muncească şi să fie harnici. Cei viguroşi sînt îndreptaţi spre muncă; cei care nu sînt, suplinesc acest defect printr-un fel de invenţie şi ingeniozitate. Aceste obiceiuri apar mai întîi din necesitate şi devin curente într-o ţară."[51]

Sir William dorea ca cel puţin tot atît să se fi putut spune şi despre englezi.

Confirmarea acestei vitalităţi poate fi găsită în cifrele mişcării populaţiei şi urbanizării. Este bine cunoscut faptul că spre sfîrşitul secolului al XVI-lea a avut loc un proces important de migrare, în special a meşteşugarilor şi orăşenilor, din sudul în nordul Ţărilor de Jos, mai ales din Anvers[52] spre Amsterdam şi Leiden[53]. În 1622, 60% din populaţia Provinciilor Unite erau orăşeni, iar dintre aceştia trei pătrimi trăiau în oraşe de peste 10.000 de

locuitori[54]. Populaţia Amsterdamului s-a mărit de patru ori - de la 50.000 în 1600 la 200.000 în 1650[55] şi a servit drept un veritabil „creuzet", transformînd flamanzi, valoni, germani, evrei portughezi şi germani şi hughenoţi francezi în „adevăraţi olandezi".[56] Majoritatea cercetătorilor s-au concentrat asupra păturilor de comercianţi şi meşteşugari care au migrat; este cel puţin la fel de important să se observe apariţia, în special dar nu numai în Leiden, a unei mase de proletari urbani care trăiau în cartiere periferice, sărăcăcioase, mulţi dintre lucrători fiind femei şi copii. În exprimarea atît de potrivită a lui Jeannin, „tensiunile şi conflictele au o rezonanţă modernă".[57] Desigur că au, pentru că ne aflăm în prezenţa capitalismului industrial. În rezumat, se poate spune că spre sfîrşitul secolului al XVI-lea partea de nord a Ţărilor de Jos era orientată în mod ferm pe calea unei eficienţe productive care a dat posibilitatea Provinciilor Unite să înflorească în jurul anului 1600, devenind principalul (deşi, desigur, nu unicul) centru de producţie al economiei mondiale europene. În sectorul agricol a avut loc specializarea în produse care necesitau tehnici de vîrf şi aduceau mari profituri[58], iar în sectorul industrial, Olanda a preluat conducerea în textile şi construcţii de nave, cele două industrii principale ale vremii, şi a jucat un rol major, cîteodată dominant, şi în alte industrii. Pe baza acestei eficienţe productive, Provinciile Unite au fost capabile să-şi construiască reţeaua comercială şi să se autodefinească drept magazia lumii (*packhouse of the world*).[59] Ne vom ocupa acum de această poveste, oarecum mai cunoscută.

Vasele olandeze de comerţ au dominat pe plan mondial transportul mărfurilor pe apă în secolul al XVII-lea. Amploarea transportului a crescut de zece ori din 1500 în 1700. În 1670 olandezii posedau un tonaj de trei ori mai mare decît al englezilor şi mai mult decît tonajul Angliei, Franţei, Portugaliei, Spaniei şi Germaniei la un loc. Procentul de nave *construite* de olandezi era chiar mai mare. Transportul naval olandez a atins de fapt punctul său culminant abia în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, olandezii profitînd de războiul civil din Anglia pentru a-şi stabili „ascendenţa nedisputată în transportul mărfurilor pe apă în toată lumea". În timp ce navele olandeze transportau toate textilele olandeze, vasele engleze, în ciuda monopolurilor

şi a companiilor charter, trebuiau să împartă cu navele olandeze transportul textilelor englezeşti, iar partea lor era într-adevăr mai mică.[60] În 1728 Daniel Defoe se referea încă la olandezi ca la „cărăuşii lumii, intermediarii de comerţ, administratorii şi misiţii Europei".[61] Ceea ce este atît de impresionant în legătură cu olandezii în secolul al XVII-lea este că ei s-au „răspîndit peste tot"[62] - în Indiile de Est, în Mediterană, în Africa şi Caraibe, menţinînd în continuare comerţul în Baltică (zona de răsărit); ei şi-au extins comerţul în nord-vestul Europei şi au acaparat comerţul fluvial în interiorul continentului.

Povestea comerţului în Indiile de Est este desigur povestea societăţii *Vereenigde Oost-Indische Compagnie (VOC)*. Ea a fost un model de companie de comerţ capitalistă, parţial o întreprindere speculativă, parţial o investiţie pe termen lung, parţial un colonizator.[63] Avea directori severi în Amsterdam, *De Heeren Zeventien*, cei şaptesprezece domni, şi proconsuli dificil de controlat în Batavia, primul dintre ei fiind Jan Pieterszoon Coen.[64] În mai multe privinţe olandezii au profitat de pe urma comerţului în Indiile de Est. Atunci cînd Anversul a fost ocupat de spanioli în 1855, piaţa europeană de mirodenii a fost transferată la Amsterdam. Dar din 1580, cînd Spania a anexat Portugalia iar Lisabona era portul european de intrare a mirodeniilor, olandezii au încercat să ocolească Spania.[65] Astfel, Cornelis de Houtman a fost trimis în misiune în Indii în 1592, primele flote comerciale au navigat în 1598 şi prin 1602, Statele Generale au autorizat *VOC*-ul, parţial să reprime o sigură concurenţă, cea a olandezilor, parţial să realizeze o supapă pentru acţionarul mai mic, parţial să creeze o armă economică şi politică împotriva Spaniei, şi, parţial, pur şi simplu să obţină mai multe mirodenii decît erau atunci disponibile în Europa.[66]

A fost de fapt un moment bun pentru a pătrunde în comerţul maritim cu mirodenii; cele mai importante blocări ale comerţului pe uscat prin Levant nu au avut loc, după cum s-a spus adesea, între 1450 şi 1500, ci mai degrabă între 1590 şi 1630.[67] Ocazia a fost deci mare, iar olandezii au profitat de ea. Rutele navale principale ale Oceanului Indian s-au mutat din jumătatea nordică (Marea Roşie şi Golful Persic) spre jumătatea sudică (ruta Capului Bunei Speranţe). Olandezii au putut să

exploateze această situaţie pentru că aveau tehnologia necesară pentru a o face. După cum afirmă Parry, „vela pătrată a triumfat asupra velei latine, alizeul asupra musonului";[68] dar o dată ce olandezii au intrat în acest comerţ ei s-au confruntat cu problema esenţială a comerţului cu o zonă externă. Deoarece era vorba de un comerţ cu obiecte de lux, profiturile erau mari, iar competiţia acerbă; dar pentru că era un comerţ cu obiecte de lux şi nu de strictă necesitate, piaţa era inerent mică, iar saturarea ei era foarte probabilă - Scilla şi Caribda.[69] Existau numai două moduri de a rezolva dilema. Fie se transforma natura comerţului prin încorporarea Indiilor ca o zonă periferială a economiei mondiale capitaliste sau trebuia să se recurgă la comerţul „organizat" după moda tradiţională a comerţului pe distanţă lungă între imperii mondiale. Ce cale să se urmeze a fost de fapt subiectul dezbaterii între Coen şi *De Heeren Zeventien.* Coen, „partizanul unei mîini forte în Asia"[70], era în favoarea primei opţiuni; superiorii lui din Amsterdam, în favoarea celei de a doua.

Coen spunea că periferializarea Indiilor de Est ar necesita o politică de colonizare în două sensuri: stabilirea unui control politic pentru a constrînge potentaţii asiatici relativ puternici şi a reorganiza sistemul de producţie; şi exportarea unei clase de colonişti albi, atît pentru a ajuta la supravegherea producţiei în sistem fiscal comercial cît şi pentru a crea o piaţă iniţială sigură pentru exporturile europene, altele decît lingourile. El susţinea că o astfel de politică era incompatibilă cu comerţul organizat, şi cerea aplicarea unui principiu de piaţă. Terminologia prin care s-a discutat într-o oarecare măsură acest lucru a fost denumită, uneori eronat, comerţ liber contra monopol.[71] Dar de fapt Coen nu era împotriva monopolizării *pieţei* de către *VOC* (într-adevăr cu un ajutor judicios din cînd în cînd al forţei brute); iar *De Heeren Zeventien* erau conştienţi de limitele capacităţii lor de a împiedica accesul la comerţul lor organizat pe distanţe atît de mari.[72] Se punea problema ce era mai rentabil pe termen scurt pentru antreprenorii capitalişti - profiturile exploatării sau profiturile speculei? Pe termen scurt, aveau dreptate cei care erau în favoarea speculei;[73] dar în timp, după cum am susţinut anterior,[74] profiturile exploatării productive sînt singura bază solidă pe care se

poate sta în fruntea economiei mondiale capitaliste. Puterile din centru (nu numai Țările de Jos, ci și Anglia și Franța) au lansat în secolul al XVIII-lea periferializarea zonei Oceanului Indian, care s-a definitivat abia după 1750.[75]

Oare politica *VOC*-ului în secolul al XVII-lea era o politică „îngustă"[76], așa cum afirmă Masselman ? Eu nu cred, pentru că trebuie luate în considerare alternativele. Se puteau obține profituri mai mari din altă parte, mai ales într-o epocă de relativă stagnare a economiei mondiale? Răspunsul este cu siguranță afirmativ - în comerțul baltic, în însuși nord-vestul Europei, în Americi, toate fiind mai la îndemînă. De ce ne-am mai ocupa de Indiile de Est? Se poate pune întrebarea dacă balanța general negativă a *VOC*-ului, care a durat timp de un secol, nu a marcat un proces uriaș de transfer intern al venitului și de concentrare a capitalului *în cadrul* Provinciilor Unite de la acționarii mici la cei mari.[77] Dacă așa au stat lucrurile, se poate spune că *VOC*-ul a avut rolul unui fel de bursă de valori, foarte folositoare pentru cei ce aveau un acces superior la informații, cum ar fi *De Heeren Zeventien* înșiși; dar atunci istoria companiei, cel puțin pînă la începutul secolului al XVIII-lea, aparținea mai degrabă aspectului financiar decît celui comercial sau de distribuție. Cu toate acestea, povestea *VOC*-ului ilustrează bine cum dominația dintr-o zonă este legată de dominația din altă zonă.

Comerțul în Indiile de Est a fost poate latura cea mai dramatică, chiar spectaculoasă a dezvoltării comerciale olandeze în secolul al XVII-lea, dar nu este cea mai importantă și nici nu explică hegemonia olandeză. Atunci cînd comercianții olandezi au apărut în Oceanul Indian, ei au început prin a naviga în zona mediteraneană. Se pare că momentul de cotitură a avut loc la scurt timp după armistițiul olandezo-spaniol din 1609.[78] Și totuși, ar trebui să se distingă două zone de comerț. În primul rînd a avut loc comerțul cu zona mediteraneană creștină, în general, și cu nordul Italiei în special, unde trebuiau livrate cereale, domeniu în care exista o lipsă cronică, ce devenise acută în această perioadă din cauza recoltelor italiene proaste, a epidemiilor și a întreruperilor relațiilor politice cu Levantul, în timp ce, în mod simultan, industria din nordul Italiei era subminată de exportul țesăturilor în

această zonă, altădată exportatoare de ţesături, iar flota comercială veneţiană a fost înlocuită.[79] La sfîrşitul secolului al XVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea, alături de olandezi, englezii, francezii şi hanseaticii erau în competiţie pentru comerţul în zona mediteraneană; dar olandezii au cîştigat competiţia în primul rînd datorită superiorităţii lor în „probleme tehnice de proiectare a navelor şi în organizare comercială"[80], ceea ce le-a conferit dublul avantaj de a putea să transporte cereale (şi alte produse) din nordul Europei în zona mediteraneană şi pentru a asigura cantitatea de cereale în primul rînd în comerţul răsăritean.

După ce au obţinut dominaţia asupra celei mai mari părţi a comerţului cu nordul Italiei, „olandezii au încercat să acapareze şi o mare parte a unei a doua zone comerciale, cea a «comerţului bogat», însoţind de asemenea comerţul lor prin acte de violenţă, pe cît de eficiente, pe atît de crude."[81] Una o urma pe cealaltă, deoarece „comerţul bogat" în zona mediteraneană nu era nou. În esenţă, olandezii preluau rolul tradiţional al veneţienilor în comerţul cu Levantul. În această perioadă, Levantul era gata să importe mai multe bunuri reale (spre deosebire de lingouri ca bunuri de lux) din nord-vestul Europei decît Indiile de Est, dar probabil a exportat mai multe articole de lux în perioada 1600-1750 decît zona Oceanului Indian, unde, pe măsura trecerii timpului, s-a intensificat exportul de ceai, cafea, ţesături de bumbac şi alte bunuri care în final au devenit mai degrabă articole de larg consum decît articole de lux. Oare Levantul mai făcea parte atunci din zona externă? Este greu de spus; tranziţia spre statutul de periferie începuse, deşi abia spre sfîrşitul secolului s-a realizat pe deplin.

Comerţul atlantic - atît spre emisfera vestică cît şi spre Africa de Vest, care era anexa sa - ne apropie şi mai mult de centrul reţelei comerciale olandeze. S-a discutat mult despre diferenţa între cele două companii olandeze, *VOC*-ul şi Compania pentru Indiile de Vest, care a apărut „mai tîrziu şi a înregistrat succese mai mici"[82]. În primul rînd, baza socială a organizării lor era diferită. *VOC*-ul era controlată de negustorii din Amsterdam - care erau protestanţi şi partizani ai păcii.[83] Dar Compania pentru Indiile de Vest a fost în mare măsură rodul eforturilor oponenţilor săi - „grupul" orangiştilor, calviniştilor, zeelandezilor şi migranţilor din Sudul Ţărilor de Jos

reaşezaţi în nord - care erau gomarieni, colonizatori şi războinici.[84] Cînd a fost fondată, la 3 iunie 1621, la cîteva săptămîni după terminarea armistiţiului, capitalul Amsterdamului a intrat şi el în companie; iar ideea „unei corporaţii misionar-colonizatoare“ s-a transformat într-o „instituţie piraterească“[85]. În cadrul Companiei pentru Indiile de Vest avea loc o luptă între diferite interese, în special între zeelandezii mai slabi din punct de vedere economic, care se bazau pe monopolul companiei în piraterie, şi negustorii din Amsterdam care doreau să-şi însuşească o parte din prăzile piratereşti ale fiecărui antreprenor olandez.[86]

Compania pentru Indiile de Vest era deci o „combinaţie beligerantă de comerţ şi religie“ şi, în consecinţă, ni se spune, „o poveste întunecată de dezordine şi aproape falimentară“.[87] Aşa este, fără îndoială; dar acest aşa-zis efort politic a pus de fapt baza unui stîlp central al comerţului capitalist în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea: aşa-numitul comerţ triunghiular, care aproviziona Europa cu bumbac, zahăr şi tutun, toate cultivate desigur prin munca sclavilor africani; plus argintul european folosit pentru obţinerea condimentelor şi ceaiului din Indiile de Est.[88] Olandezii au fost pionierii acestei structuri, şi dacă profiturile au fost acaparate în special de englezi şi de francezi, aceasta s-a datorat în primul rînd faptului că „investiţia socială“ iniţială a fost serioasă, s-a întins pe o perioadă lungă şi, în termeni de contabilitate, a fost suportată de olandezi. După ce hegemonia olandeză a luat sfîrşit în anii 1670, profitul a căzut în mîinile englezilor, ulterior mai eficienţi din punct de vedere productiv (şi într-o oarecare măsură ale francezilor).

Ceea ce s-a întîmplat a fost că după fondarea Companiei pentru Indiile de Vest în 1621, olandezii au încercat să se extindă în Atlantic în timpul următorului sfert de secol. Ei au pus bazele Noului Amsterdam, au cucerit nord-estul Braziliei, luîndu-l de la portughezi (spanioli) şi, la o a doua încercare, au capturat Elmina în Africa de Vest şi apoi Luanda în Angola. Totuşi, în primul război anglo-olandez (1652-1654), portughezii (eliberaţi acum de sub dominaţia spaniolă) au recapturat Brazilia; şi în al doilea război anglo-olandez, olandezii au pierdut Noul Amsterdam şi cîteva forturi din Africa de Vest. Ce s-a realizat atunci în timpul acestei scurte

perioade care a corespuns hegemoniei mondiale olandeze? În primul rînd, olandezii i-au ţinut pe spanioli în şah în Americi, realizînd „scutul naval"[89] în spatele căruia englezii (plus scoţienii) şi francezii au întemeiat aşezări coloniale. În al doilea rînd, cultivarea zahărului a fost lansată în Americi, în Brazilia, mutîndu-se după expulzarea olandezilor în Barbados, prima mare plantaţie colonială engleză din Caraibe. În al treilea rînd, olandezii au organizat primul comerţ serios cu sclavi pentru a asigura forţa de muncă necesară pentru plantaţiile de zahăr, iar cînd au pierdut plantaţiile, ei au încercat să rămînă în domeniu ca negustori de sclavi, dar în 1675 supremaţia olandezilor a luat sfîrşit, cedînd locul noii Royal African Company a englezilor.[90]

Perioada atlantică a olandezilor a avut fără îndoială o mare contribuţie la dezvoltarea economiei mondiale europene. Dar cît de mult a însemnat aceasta pentru olandezi? Desigur nu atît de mult cît a însemnat comerţul în Baltică, care fusese deja „comerţul-mamă" în secolul al XVI-lea, cînd navele olandeze transportau aproximativ 60% din total. În secolul al XVII-lea, cel puţin pînă în 1660, olandezii au continuat să menţină aceeaşi dominaţie[91], în ciuda eforturilor serioase ale englezilor de a pătrunde în piaţa lor. În aceasta constă dovada supremaţiei comerciale a olandezilor. Într-o zonă-cheie, unde atît englezii cît şi olandezii şi chiar francezii (fără a mai aminti ţările nordice) considerau controlul asupra transportului naval al mărfurilor a fi important şi lucrativ, numai olandezii deţineau partea leului.[92] Analizînd cu atenţie impactul stagnării economiei mondiale asupra competiţiei anglo-olandeze în zona baltică, atît Supple cît şi Hinton explică superioritatea olandezilor prin aceiaşi doi factori: transport ieftin şi control asupra unei oferte suficiente de argint pentru export.[93] În plus, Morineau atribuie supremaţia lor dorinţei de a cumpăra mai multe cereale decît cumpăra Compania Răsăriteană.[94] Poate că şi abilitatea lor de a vinde peşte la un preţ atît de mic, încît a inundat practic piaţa, a jucat un rol important.[95]

Posedarea argintului pentru export era un avantaj obţinut printr-o eficienţă productivă în transportul mărfurilor pe apă şi în industria textilelor, ceea ce a făcut posibilă obţinerea argintului de la spanioli şi de la alţii. De ce reprezenta un avantaj să ai argint în comerţul din zona baltică? Pentru că regresul economic plus Războiul

de 30 de ani au avut ca rezultat ceea ce englezii au numit „apariţia banilor" (iar germanii *Kipper-und Wipperzeit*), ceea ce a implicat devalorizarea monezilor mici vis-à-vis de argint. Rixdolarul [talerul olandez], o monedă de argint transportabilă al cărei conţinut de argint a rămas constant, valora 37 *groschen* în 1600 şi 90 în 1630; saltul său cel mai mare, de la 45 la 75, a avut loc între 1618 şi 1621. Aceste transformări s-au produs prin reducerea conţinutului de argint al *groschen*-ului declarînd o modificare a valorii lui raportat la rixdolar.[96] Întrebarea este de ce efectul acestui fapt asupra olandezilor a fost diferit de cel asupra englezilor. Probabil atît unii cît şi ceilalţi puteau obţine acum produse în zona baltică la un preţ mai mic în argint, dar pentru aceasta era nevoie de bani peşin pentru export, pe care olandezii îi aveau iar englezii nu. În plus, atunci cînd a avut loc un regres general în comerţ, a avea importuri ieftine conta mai puţin decît a avea importuri mai ieftine.

Problema centrală pentru englezi era că negustorii olandezi puteau vinde produse din zona baltică în *Anglia* mai ieftin decît o puteau face negustorii englezi.[97] Comercianţii răsăriteni în Anglia s-au gîndit că soluţia ar putea fi să se obţină permisiunea de a reexporta porumbul din zona baltică în cea mediteraneană, aşa cum făceau olandezii; dar ei s-au izbit de opoziţia puternică a negustorilor englezi de grîu, care au reuşit să menţină interdicţia exportului ori de cîte ori preţul creştea deasupra unei cifre destul de joase, temîndu-se că cerealele englezeşti nu sînt suficient de competitive pe plan internaţional.[98] Ca urmare, englezii nu au putut cîştiga în Mediterană argintul pe care l-ar fi putut folosi pentru a profita de preţurile mici din zona baltică şi care la rîndul lor le-ar fi permis să obţină produsele necesare pentru a cîştiga mai mult argint şi aşa mai departe. Devalorizarea în zona baltică a fost deci mai profitabilă pentru olandezi decît pentru englezi în privinţa dominaţiei lor asupra comerţului în această zonă şi ca urmare asupra celui din zona mediteraneană; şi a permis de asemenea olandezilor să înceapă „acapararea comerţului negustorilor englezi chiar în Anglia."[99]

Un ultim element al acestui tablou este comerţul fluvial intern, care a aparţinut Anversului pînă la Revolta Ţărilor de Jos. Cînd olandezii au închis rîul Scheldt, comerţul a trecut în subordinea Amsterdamului, după

care au existat două moduri în care s-ar fi putut întoarce încă o dată la Anvers: prin extinderea Provinciilor Unite, astfel încît să includă Anversul, sau prin pace şi comerţ liber. Prima variantă nu s-a realizat niciodată. Smith este de părere că în ciuda obiectivelor proclamate de Provinciile Unite (şi a intenţiei reale a oranjiştilor şi calviniştilor), eşecul s-a datorat lipsei de efort. „Olanda nu a vrut o restituire a provinciilor sudice cu riscul implicit de a lăsa comerţul să se îndrepte din nou spre Anversul eliberat."[100] Cînd pacea s-a încheiat, în sfîrşit, în 1648, în tratat au fost impuse taxe prohibitive asupra oricărui comerţ care s-ar desfăşura prin estuarele rîului Scheldt spre Anvers.[101] Un astfel de efort politic a fost consecinţa importanţei comerţului de antrepozit în general. S-ar fi putut crede că în 1648 Amsterdamul s-ar fi simţit în siguranţă împotriva unei reveniri a Anversului, dar exista un produs esenţial necesar producţiei în legătură cu care nu se puteau asuma riscuri: turba. Iniţial obţinută pentru piaţa din Anvers şi Brabant, după anii 1570 a fost reorientată spre zona dintre rîurile Ij şi Maas chiar în Olanda. Utilizarea turbei a fost cheia eficienţei industriilor urbane în Olanda şi „a avut asupra economiei un impact care poate fi comparat cu cel al cărbunelui în Europa secolului al XIX-lea."[102] În plus, pe calea apei se transportau îngrăşămintele produse la oraşe în cealaltă direcţie, ceea ce a contribuit la realizarea „înaltelor recolte de cereale, unice în Olanda".[103]

Începînd din anii 1580, o reţea de servicii permanente pe sistemul îmbunătăţit de canale lega oraşele Olandei între ele şi cu zonele de uscat ale celorlalte provincii, de asemenea cu Brabantul - toate concentrate în Olanda. Începînd din 1632 s-a realizat un nou avans tehnologic prin construirea primului *trekvaart*, un canal drept cu un drum de edec pentru vasele de pasageri, pentru care a fost necesar mult capital.[104] Constructorii de nave olandezi au creat nave capabile să dirijeze cargouri pe fluvii şi pe lacuri, cu mare viteză.[105] Rezultatul a fost cea mai eficientă reţea de transport intern din Europa; ea a atins o culme a traficului în anii 1660. Dacă adunăm toate informaţiile, putem trage concluzia că celelalte rute, de mai tîrziu - cele din Indiile de Est, Levant, şi chiar Atlanticul şi zona creştină a Mediteranei - au fost în mod cert importante; dar au fost secundare. Cheia hegemoniei comerciale olandeze în

economia mondială europeană începînd cu anii 1620 (poate deja din anii 1590) şi pînă în anii 1660 „a rămas vechiul comerţ între nordul şi vestul Europei".[106]; iar motivul pentru care olandezii au putut deţine supremaţia comercială era legat de eficienţa lor anterioară agro-industrială. Aceasta s-a transpus în eficienţă comercială în primul rînd prin preţuri de transport, preţuri de asigurări şi cheltuieli de regie.

De ce erau preţurile de transport olandeze atît de mici? Factorul cel mai important a fost costul redus al construcţiei de nave. Parry enumeră şase avantaje care influenţau preţurile: îndemînarea constructorilor de nave olandezi, mecanismele de economisire a materialelor, dispozitivele mecanice, producţia standardizată pe scară mare, cumpărarea de materiale pe scară mare, transportul ieftin al materialelor de construcţii pe navele olandeze. Rezultatul a fost realizarea la mijlocul secolului al XVII-lea a unui preţ global de producţie care era cu 40-50% mai ieftin decît în Anglia, rivalul lor cel mai apropiat.[107] Dintre aceste avantaje, primele trei pot fi considerate ca progresul tehnologic al olandezilor, iar celelalte trei ca avantajul cumulativ de a se afla în frunte datorită primelor trei. Pe lîngă faptul că erau construite mai economic, navele olandeze erau realizate în aşa fel încît necesitau un echipaj mai mic - în mod normal 18 membri în loc de 20-30 folosiţi pe navele altor ţări.[108] Acest fapt a dat olandezilor posibilitatea de a-şi hrăni echipajele bine, probabil mai bine decît alţii.[109] Prin aceasta ei au obţinut, se pare, o productivitate mai mare pentru cheltuieli mai mici, per ansamblu, privind salariile. Se putea remarca o productivitate mai înaltă atît în porturi cît şi pe mare. „Durabilitatea şi viteza mai mare" a navelor olandeze depindea atît de „întreţinerea permanentă"[110] cît şi de proiectare. În plus, faptul că navele olandeze erau „mai curate, mai ieftine şi mai sigure"[111] a avut un efect de tip spirală: transporturile mai ieftine au condus la controlul asupra comerţului în zona baltică, ceea ce a condus la cherestea mai ieftină, ceea ce a avut ca urmare preţuri mai mici în construcţia de nave şi, în consecinţă, transporturi mai ieftine. Navele mai curate, mai ieftine şi mai sigure au însemnat, de asemenea, o creştere în activitatea generală de transport al mărfurilor pe apă, ceea ce a făcut posibilă obţinerea unor rate scăzute ale asigurărilor - parţial datorită

proporţiilor acestui comerţ şi parţial datorită unei structuri financiare mai eficiente,[112] pe care o vom analiza pe scurt. Costurile mai scăzute de asigurări sînt de asemenea cumulative; ele conduc la preţuri mai scăzute de transport, avînd ca urmare sporirea volumului tranzacţiilor şi perfecţionarea îndemînării cu care se încheiau tranzacţiile care conduceau la rîndul lor la preţuri mai scăzute ale asigurărilor.

Dacă „la baza comerţului olandez se afla transportul pe mare",[113] cele mai mari profituri erau obţinute prin cumpărare-vînzare şi stocarea mărfurilor[114] în marele antrepozit Amsterdam, succesul datorîndu-se superiorităţij formei olandeze de organizare comercială. Heckscher afirmă că „cea mai importantă caracteristică" a Ţărilor de Jos în secolul al XVII-lea a fost „capacitatea lor...de a întreţine legături cu *mai puţine* organizaţii comerciale şi *mai simple*", prin comparaţie cu cele ale altor naţiuni.[115] Dar ce a însemnat aceasta? În primul rînd, a însemnat crearea unui fond comun al fondurilor economisite într-un sistem de asociere,[116] care, desigur, nu a fost invenţia olandezilor; dar ei l-au extins astfel încît să cuprindă pe lîngă o pătură subţire de aristocraţie comercială, un număr mare de negustori mai mici.[117] În al doilea rînd, a însemnat crearea unui sistem de stocuri-tampon, care a redus considerabil riscurile comerciantului, în special pentru că era organizat în mod monopolistic, şi care a redus dependenţa pieţei bunurilor de larg consum de cantitatea fluctuantă de mărfuri (şi de preţuri), dînd posibilitatea negustorilor de a obţine profituri speculative de pe urma vînzărilor.[118] În al treilea rînd, a însemnat o reţea de agenţi comisionari care găseau cumpărătorul pentru producător, care obţineau bunuri pentru expediere şi care primeau un comision din nota de plată achitată de cumpărător producătorului.[119] Astfel, comerţul olandez de antrepozit s-a dezvoltat în urma activităţii de transport olandeze, ea însăşi rezultatul eficienţei industriale olandeze.[120] O dată în plus avem de a face cu un efect spirală: forţa comerţului olandez de antrepozit „tindea să ruineze"[121] activitatea de transport pe apă a englezilor. Desigur, fiind un antrepozit, s-a creat un procent mare de locuri de muncă permanente,[122] care, în special în secolul al XVII-lea, au satisfăcut cererea internă pentru produsele olandeze.

Am susţinut că succesiunea superiorităţii olandeze în economia mondială este productivă, distribuţională, financiară. Dacă prima parte a succesiunii este controversată, cea de a doua este o înţelepciune convenţională; dar ea este adesea prezentată ca ceva puţin ruşinos, transformarea nobilului antreprenor (comercial) ascetic într-un nenobil, rentier iubitor de lux, trădarea eticii protestante în chiar ţara ei de origine, aceasta fiind explicaţia pentru care Olanda a fost izgonită din Grădina Edenului. În ultimii ani a apărut o reacţie sănătoasă împotriva unor astfel de aberaţii, dar să mergem mai departe. Orientarea spre ştiinţa finanţelor *nu* este un semn de declin şi cu atît mai mult de decadenţă; este în fond un semn de putere capitalistă faptul că bursa din Amsterdam poate fi considerată „Wall Street a secolului al XVII-lea.,"[123] Care a fost originea unei astfel de puteri? A fost rezultatul evoluţiei pe trei trepte succesive: prima, forţa productivă şi comercială în economia mondială a creat baza unor administrări sigure ale fondurilor publice. A doua, administrarea sigură a fondurilor publice, combinată cu o reţea comercială, a permis Amsterdamului să devină centrul sistemului internaţional de plăţi şi al bursei internaţionale dată fiind în special slăbirea economică mondială şi deci instabilitatea monetară. A treia, forţa productivă şi comercială combinată cu controlul asupra bursei internaţionale, a permis *exportul* de capital olandez care a adus expedieri de bani, ceea ce le-a permis olandezilor să obţină un surplus productiv mult peste ceea ce realizau ei înşişi şi pentru o perioadă ce depăşea cu mult epoca propriilor lor contribuţii productive majore.

Într-o economie mondială a cărei dezvoltare fusese încetinită, faptul că Provinciile Unite erau „întotdeauna solvabile"[124], şi că au constituit excepţia majoră în secolul al XVII-lea în „succesiunea întunecată a faliţilor"[125], reprezintă atît cauza cît şi efectul unei hegemonii economice generale. Este efect în măsura în care numai avantajele comerciale în transportul şi asigurările maritime erau suficiente pentru a crea un surplus în balanţa plăţilor"[126], şi este cauză pentru că reputaţia unei administrări a fondurilor sigure a permis guvernului olandez să împrumute la preţuri mai ieftine cu dobînzi mai mici.[127] Aceasta deoarece creditul excelent de care se bucura statul olandez explica „o bună parte a

succesului [său] militar"[128] şi pentru că putea probabil atrage suficiente fluxuri financiare ca un loc de depozit sigur pentru a permite Provinciilor Unite să aibă o monedă supraevaluată. Acest ultim avantaj însemna că Provinciile Unite au putut echilibra un deficit al contului curent cu fluxurile financiare care intrau.[129] Fondurile sigure reprezintă totuşi numai o premisă pentru nivelul încrederii capitaliste generale necesare unui flux eficient de operaţii financiare. Fondurile sigure permit efectuarea de operaţii de credit pe scară mare la rate mici şi fac posibil profitul pentru venitul general compus din beneficii mici per operaţie financiară.

În 1609, anul Armistiţiului, a fost fondată *De Wisselbank van Amsterdam*; ea a devenit rapid marele centru european de depozit şi schimb pentru că „oferea securitate şi profituri rare în analele activităţii bancare din secolul al XVII-lea". De-a lungul secolului, depunerile au crescut de la mai puţin de 1 milion la peste 16 milioane florini,[130] şi banca a devenit refugiul deţinătorilor de capital care se temeau pentru siguranţa averii lor.[131] O dată ce au fost depuse suficiente lingouri şi monezi, Amsterdamul a deţinut „cheia, ca să ne exprimăm astfel, sistemului internaţional de plăţi al Europei."[132] Posedînd o mare cantitate de valută, Amsterdamul a dezvoltat un sistem de poliţe care a permis extinderea tranzacţiilor multilaterale. A durat un timp, desigur, pînă cînd s-au obţinut încrederea şi fluxurile; dar prin 1660, cel mai tîrziu, Amsterdamul juca rolul nedisputat de centru al unui sistem multilateral de plăţi, şi a rămas în această poziţie cel puţin pînă în 1710.[133] În ceea ce priveşte restricţiile asupra exportului de lingouri, Provinciile Unite au constituit marea excepţie printre state în epoca mercantilismului: lingourile puteau ieşi din Provinciile Unite la fel de uşor cum puteau intra. Acesta este tocmai motivul pentru care atît de multe lingouri au putut intra,[134] şi desigur această politică a fost posibilă numai cînd lingourile intrau într-adevăr. Fenomenul avea deci, la fel ca multe altele, o formă de spirală, fiecare act contribuind la realizarea următorului, pînă cînd în final s-a atins o culme.

Siguranţa privind depozitul şi schimbul a făcut posibilă o funcţie de credit, care pentru *Wisselbank* a început în 1683. Iniţial au fost „avansurile" pentru depunători şi mai tîrziu „creditele de acceptare",

operaţiuni care nu mai erau legate de funcţiile de antrepozit ale Amsterdamului şi care au creditat în esenţă operaţiunile în centrele îndepărtate.[135] Olandezii au dezvoltat creditul bazat pe depuneri specifice care era „deosebit de stabil" deoarece „preţurile înlocuirii poliţelor cu o expediere a unei cantităţi de metale preţioase în orice monedă erau mult reduse,"[136] întrucît *Wisselbank* era tocmai locul de depozitare a unor astfel de metale preţioase. În sfîrşit, stabilitatea monedei olandeze a făcut ca monezile sale comerciale (*negotiepenningen*), atît de aur cît şi de argint, să fie de o asemenea „calitate garantată", încît erau preferate în cadrul comerţului internaţional chiar în detrimentul monezilor spaniole *reales de ocho*[137]. Fluxurile financiare au creat şi au susţinut la rîndul lor rate mici ale dobînzilor, care au atras noi fluxuri. Rata în Olanda a scăzut cu mai mult de jumătate în decursul secolului al XVII-lea, forţînd scăderea ratelor în Anglia, Franţa şi chiar Suedia; dar acestea din urmă nu au scăzut niciodată suficient de mult pentru a reprezenta efectiv o concurenţă.[138] Ratele mici ale dobînzilor ne conduc la rîndul lor la problema investiţiilor, cealaltă sursă de profit financiar. Fiind atît piaţa monetară principală a Europei cît şi principalul antrepozit comercial, Amsterdamul a putut să scadă considerabil costurile căutării, negocierii şi sancţiunilor în ceea ce priveşte împrumutarea de capital, încurajînd astfel investiţiile, în general.[139] Fiind societatea cea mai avansată din punct de vedere tehnologic a vremii, Provinciile Unite puteau, de asemenea, să-şi exporte tehnologiile, o altă latură a asigurării fluxurilor financiare spre interior.[140]

Extinderea investiţiilor în ţară şi în străinătate a fost profitabilă pentru capitaliştii olandezi şi a venit în sprijinul balanţei de plăţi a statului. Dar a ajutat economia statului în ansamblu? În ultimii ani a existat o dezbatere curioasă, în tonuri mercantile, sugerînd că „declinul" olandezilor s-a datorat într-un fel plasării investiţiilor în afara Provinciilor Unite, mai ales în Anglia. Aceasta presupune să neglijăm faptul că preocuparea celui care investeşte este să-şi mărească profiturile şi nu să susţină statul.[141] Vom mai discuta despre aceasta cînd vom analiza avîntul finanţelor în Anglia. Pentru moment, să ne mulţumim cu afirmaţia lui Van Dillen despre crearea capitalului ca fiind „de mare

importanţă...pentru poziţia economică şi politică a Republicii. Este suficient să ne gîndim la obţinerea de aliaţi prin subvenţii băneşti,"[142] o formă de investiţie a statului care a întărit-o pe cea a grupărilor particulare. Într-adevăr, nu putem încheia această poveste despre hegemonia olandeză fără o privire directă asupra rolului statului. Provinciile Unite păreau a fi marea excepţie în privinţa predominanţei ideologiei mercantile în secolul al XVII-lea. Plecînd de la acest fapt, mulţi au tras concluzia ciudată că statul olandez a fost slab. Părerea mea este că exact opusul a fost adevărat: în secolul al XVII-lea statul olandez era *unicul* stat din Europa cu o forţă internă şi externă suficientă, astfel încît nevoia lui de politici mercantile era minimă.

Să vedem pe scurt natura ideologiei şi practicilor şi să analizăm apoi aceste forţe interne şi externe ale Provinciilor Unite. În alte momente anterioare ale istoriei, Amsterdamul a promovat desigur o viguroasă linie protecţionistă,[143] care la nivelul oraşelor nu a dispărut total nici chiar în secolul al XVII-lea.[144] În plus, au existat mulţi care au ridicat obiecţiuni faţă de lipsa protecţionismului la nivelul federaţiei. Pe măsura trecerii timpului, sectoarele agro-industriale şi-au pierdut poziţia superioară şi au cerut tarife, deşi cu succes limitat.[145] Nici Statele Generale nu se aflau deasupra retorsiunilor vamale în luptele lor cu englezii şi cu francezii.[146] Rolul statului a fost clar în alte probleme decît protecţionismul; el a creat condiţiile pentru succesul întreprinderii private. Din momentul în care a existat un guvern autonom în Ţările de Jos, „guvernul a manifestat cea mai sinceră solicitudine faţă de pescuit."[147] În scopul controlării calităţii, Wilhelm de Orania a convocat în 1575 pe reprezentanţii celor cinci porturi pescăreşti şi printr-o serie de regulamente emise între 1580 şi 1582 a creat o organizare colegială menită să controleze industria conservării heringilor.[148] Chiar mai importantă decît acest fapt a fost crearea *Dutch East India Company*, care a fost în mare măsură o replică dată anarhiei pieţei mondiale libere a bunurilor coloniale, ca şi dumpingului care a urmat. Stols a afirmat că importanţa ei cheie a fost „intervenţia statului în comerţ şi economie", şi că întemeierea celor două companii „aproape putea fi numită naţionalizare *avant la lettre*", un mod de a căuta

unificarea unui comerț pînă atunci internațional sub un singur monopol național.[149]

Statul olandez apăra interesele antreprenorilor săi, dar acorda o mică importanță consecvenței ideologice în această privință. Ideologia hegemoniei olandeze era *mare liberum*, în exprimarea concludentă a lui Grotius, în cartea sa publicată în 1609, anul Armistițiului. Cu toate acestea, după cum i-a scris cu amărăciune Sir George Downing Lordului Clarendon la 20 noiembrie 1663: „Este *mare liberum* în mările britanice dar *mare clausum* pe coasta Africii și în Indiile de Est."[150] Nu este nimic surprinzător în toate acestea.[151] Provinciile Unite dominau, iar „liberalismul este adecvat economiilor dominante"[152]; dar de cîte ori liberalismul intră în conflict cu posibilitatea ca dominația să devină permanentă, el nu durează. Acesta este motivul pentru care structura „liberală" descentralizată a statului olandez poate fi considerată ca un semn mai degrabă de putere decît de slăbiciune. Nu este vorba despre faptul că structurile descentralizate sînt întotdeauna un semn de putere. Într-o zonă periferială cum ar fi Polonia, apariția dietelor locale și a micilor regate a fost măsura periferializării. Cu toate acestea, în cazul unei puteri *hegemonice*, o astfel de structură este un semn al puterii prin *comparație cu alte puteri centrale*, care au nevoie tocmai de întărirea centralizării lor administrative pentru a încerca să depășească avantajul economic al puterii hegemonice.

Care era structura Provinciilor Unite? Detaliile s-au schimbat din perioada Uniunii de la Utrecht din 1579 pînă în perioada prăbușirii statului descentralizat și crearea Republicii Batave în 1795; dar realitatea fiecărei variații succesive nu a fost mult diferită. Deja în 1576 șapte state (sau provincii) - Gelderland, Olanda, Zeelanda, Utrecht, Friesland, Overijssel și Groningen - au căzut de acord să trimită delegați în Statele Generale. Aici, fiecare stat avea dreptul la un vot, iar deciziile trebuiau să fie unanime. În plus, exista un organ executiv destul de slab numit Consiliul de Stat. Flota, instituția militară cheie, se afla sub conducerea zilnică a cinci consilii diferite de conducere ale amiralității. Cel mai important stat, Olanda, avea el însuși o structură guvernamentală alambicată; adunarea ei legislativă centrală, Statele Olandei, era compusă din 18

reprezentanţi ai diferitelor oraşe şi un reprezentant al întregii nobilimi. Nu exista nici un monarh în Provinciile Unite. Cel mai apropiat echivalent era guvernatorul, un funcţionar oficial provincial. Prinţii de Orania erau de obicei guvernatorii diferitelor (dar nu tuturor) provinciilor simultan, cu excepţia, desigur, a celor două aşa-numite „perioade lipsite de guvernator". Ar fi greu de imaginat o structură aparent mai incapabilă de a funcţiona eficient sau de a funcţiona pur şi simplu.

În realitate, funcţiona destul de bine, deşi nu fără fricţiuni sau violenţe. (La nivel individual, puţine evenimente ale vremii s-au putut compara cu linşarea lui Johan de Witt la Haga în 1672, anul cunoscut în istoria olandeză ca „Anul dezastrului".) Şi totuşi, dacă facem o comparaţie a disensiunilor interne din Provinciile Unite cu cele din Anglia şi Franţa, orice analist rezonabil poate observa că Ţările de Jos erau mai puţin turbulente; diviziunile interne ale păturilor conducătoare scindau societatea într-o măsură mult mai mică, iar păturile de jos erau mult mai liniştite. Pentru a explica acest fapt, trebuie să menţionăm în primul rînd că structura formală a guvernului masca (numai uşor) o altă structură reală. Din punct de vedere financiar, Olanda plătea aproape 60% din cheltuielile de guvernămînt, iar Amsterdamul jumătate din acestea. Funcţionarul administrativ provincial principal al Statelor Olandei era Apărătorul drepturilor funciare. Instituţia a fost reintitulată mai tîrziu „Pensionarul consiliului" şi numită „Marele pensionar al consiliului" de către străini, iar funcţionarul oficial a devenit un virtual prim-ministru al Provinciilor Unite şi acţiona ca preşedinte în „perioadele lipsite de guvernator".[153]

Puterea acestui funcţionar oficial rezulta din faptul că Statele Generale şi Statele Olandei se întîlneau în aceeaşi clădire în Haga, dintr-o continuitate datorată practicii neobişnuite prin care „Marele pensionar" rămînea în Statele Generale an după an, din faptul că Olanda era centrul economic şi cultural al întregii sfere de activitate olandeze şi din controlul Amsterdamului asupra importului de cereale cu care se hrănea aproape jumătate din populaţie.[154] Dacă exista vreo îndoială în legătură cu superioritatea Amsterdamului la începutul secolului al XVII-lea, ea a dispărut total în prima „perioadă lipsită de guvernator", între anii 1650-1672,

cînd ascensiunea Olandei a devenit „liantul care realiza coeziunea statului" şi cînd politica externă „a fost subordonată intereselor comerţului"[155], aşa cum se întîmplă în cazul unei puteri hegemonice. Amsterdamul plătea cîntăreţul şi, în special în această perioadă, „se simţea îndreptăţit să impună melodia."[156] De ce ar trebui atunci să ne intereseze centralizarea statului dacă se poate obţine orice şi în lipsa ei? Ceea ce Renier şi mai tîrziu Wilson au numit „dictatura socială a păturii avute a clasei de mijloc"[157] a fost desigur zdruncinată uneori de oponenţii ei interni - contraprotestanţii împotriva protestanţilor, oranjiştii împotriva Loevensteinerilor - şi a fost probabil subminată de un proces lent de „aristocratizare"[158], deşi interesele păturii conducătoare nu au fost niciodată cu adevărat ameninţate de nobilii mai conservatori din punct de vedere social. După cum afirmă cu justeţe Kossmann, „prinţii de Orania au fost rareori dornici şi niciodată capabili să înlăture plutocraţia Olandei".[159]

Această pătură nu era ameninţată nici de jos; membrii ei au plătit preţul liniştii sociale. Bunăstarea socială a olandezilor în general şi a Amsterdamului în special a trezit „admiraţia absolută a vizitatorilor străini, care nu ştiau poate că banii proveneau în mare parte din proprietăţile confiscate ale Bisericii Romano-Catolice".[160] Dar nu are importanţă - şi alte ţări confiscau proprietăţi ale Bisericii în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea „fără să-i îndestuleze din abundenţă pe săraci".[161] Nu trebuie să ne facem nici un fel de iluzii în legătură cu realitatea socială a stării de bunăstare a olandezilor. Profiturile globale ale capitalismului olandez „nu au fost în favoarea majorităţii populaţiei". Salariile reale, care în cel mai bun caz au crescut puţin la început, au scăzut de-a lungul secolului;[162] prosperitatea naţională a mers în paralel cu o „sărăcie mai mare în cadrul multor grupuri de muncitori", şi aproximativ jumătate din populaţia Amsterdamului trăia în „condiţii mizere, în subsoluri şi pivniţe".[163]

Cum a fost totuşi posibil să existe o linişte socială relativă? Un factor major a fost faptul că, pentru unii, scăderea venitului real era echilibrat de cheltuielile statului pentru bunăstarea socială, care erau *mai mari decît oriunde* în statele centrului.[164] Un al doilea factor a fost faptul că reputaţia Amsterdamului pentru avantajele

ce le oferea l-au făcut să devină „o stea călăuzitoare pentru şomerii sau muncitorii necalificaţi din ţările vecine". Acest secret a fost redescoperit într-o epocă ulterioară de oraşul New York. O dată ce s-a răspîndit ideea că „străzile Amsterdamului erau pavate cu aur",[165] muncitorii au migrat de peste tot, astfel încît situaţia clasei muncitoare din Oraşul-lumină s-a înrăutăţit, cei care reuşeau să acumuleze mai mult se bucurau de această situaţie şi fiecare emigrant se concentra asupra posibilităţilor de realizare individuală. Ceea ce era necesar era putere, prosperitate, puţină largheţe şi *puţină* mobilitate socială - pe scurt, politica socială tipică pentru o putere hegemonică.

Puterea se manifesta atît în ţară, cît şi în străinătate. În prima jumătate a secolului al XVII-lea, flota olandeză domina mările în măsura în care o flotă poate domina mările.[166] Spania, desigur, fusese puterea navală dominantă anterioară. Olandezii i-au ajutat pe englezi în zdrobirea „invincibilităţii" Spaniei în 1588; şi totuşi, în 1600, puterea navală spaniolă era mai mare decît a olandezilor şi a englezilor la un loc.[167] Victorii navale succesive au schimbat această situaţie. „Scutul naval" din Caraibe, menţionat anterior, a fost ancorat în 1634, cînd olandezii au ocupat Curaçao. În 1645 flota olandeză deţinea pentru prima oară controlul asupra strîmtorii Øresund.[168] Astfel, după cum scria marele teoretician al puterii navale, amiralul Mahan, „Provinciile Unite îşi datorau importanţa şi puterea bogăţiilor şi flotelor lor".[169] Această putere a fost contestată desigur în perioada dintre 1651 şi 1678, în momentul culminant al hegemoniei olandeze; iar în timpul războaielor de la începutul secolului al XVIII-lea olandezii deveniseră o putere militară secundară prin comparaţie cu Franţa şi Anglia. Dar aceasta a fost tocmai consecinţa hegemoniei economice olandeze. A venit un moment, pe la mijlocul secolului al XVII-lea, cînd superioritatea economică cumulativă părea atît de neatacabilă, încît atît Anglia cît şi Franţa au decis că „olandezii trebuie înlăturaţi prin forţă."[170] De fapt, desigur, chiar şi în termeni pur economici, hegemonia nu poate dura într-un sistem capitalist; dar nu îi putem blama pe englezi şi francezi pentru că deveniseră nerăbdători. Sîntem de părere, deci, că statul era un instrument esenţial folosit de burghezia olandeză pentru a consolida o hegemonie economică pe

care o atinseseră iniţial în sfera producţiei şi o extinseseră apoi în cea a comerţului şi finanţelor. Statele puterilor rivale din centru şi semiperiferie aveau să fie instrumente la fel de importante în procesul ulterior de distrugere a acestei hegemonii.

Ce se poate spune despre sfera culturală? Oare nu exista nici un loc pentru idei, valori, ştiinţă, artă, religie, limbă, pasiune şi culoare? Desigur că exista, deoarece cultura este modul în care oamenii îşi îmbracă interesele şi aspiraţiile lor politico-economice pentru a le exprima, a le ascunde, a le extinde în spaţiu şi timp şi a le imortaliza. Culturile noastre sînt vieţile noastre, interesele noastre mari şi mici, personalitatea noastră individuală şi colectivă. Cum ar putea să nu existe o expresie culturală a hegemoniei? O astfel de expresie nu reprezintă în toate cazurile dominaţie culturală. Puterile centrului domină adesea zonele periferiale, impunînd un sentiment de inferioritate oamenilor în privinţa propriei lor culturi; cu toate acestea, este puţin probabil ca o putere hegemonică să se manifeste în acelaşi fel faţă de alte puteri din centru. Cel mult, în cazul din urmă, cultura unei puteri hegemonice poate servi drept model,[171] în special model tehnologic; dar cultura este tocmai arena unde se manifestă rezistenţa împotriva hegemoniei, unde se fac apeluri la valorile istorice ale „civilizaţiilor“ tradiţionale împotriva superiorităţii temporare a pieţei. Acest fapt este real astăzi şi nu a fost mai puţin real în secolul al XVII-lea.

Pe de altă parte, puterile hegemonice tind să strălucească din punct de vedere cultural, deşi criticii lor reclamă adesea că „strugurii sînt acri“. În primul rînd, ele au atît nevoia cît şi mijloacele materiale pentru a fi productive ştiinţific, iar o astfel de productivitate face trecerea spre arte. În al doilea rînd, politica de liberalism generează o explozie culturală, cu atît mai mult cu cît politicile deschise conduc adesea la atragerea personalităţilor culturale din alte părţi. În al treilea rînd, bogăţia dă naştere luxului, care constă din obiecte culturale, chiar atunci cînd subminează baza materială a bogăţiei înseşi. Evident, ştiinţa aplicată era una dintre preocupările principale ale olandezilor. Progresele tehnologice ale secolelor anterioare au fost tocmai unul dintre factorii-cheie în eficienţa agro-industrială olandeză. Într-adevăr, în secolul al XVII-lea, olandezii

exportau din plin această tehnologie şi am menţionat deja acest transfer ca sursă de fluxuri financiare interne. A fost desigur şi un semn al impactului cultural. În întreaga lume europeană, în Anglia, Franţa, Italia, Danemarca, Prusia, Polonia existau „olandezii" („Hollandries"), grupuri de emigranţi olandezi care lucrau la diguri şi drenaje.[172] Deoarece îşi exportau tehnicile agricole, olandezii investeau multă energie în îmbunătăţirea tehnologiilor lor de transport pe apă - încercînd să reducă costurile, în special prin îmbunătăţirea tehnicilor de navigaţie.[173]

În descrierea modului în care suveranii englezi au încurajat emigrarea meşteşugarilor olandezi spre Anglia între 1669 şi 1750, Clark susţine că unul dintre motivele emigrării olandezilor a fost faptul că ei întîmpinau concurenţa semenilor de acasă, ceea ce nu se compara cu „situaţia mai avantajoasă pentru ei într-o ţară înapoiată" ca Anglia. Se afirmă că în secolul al XVII-lea, „indiferent de banalitatea postului, dacă cerea ingeniozitate,... nu ne va surprinde dacă vom găsi un olandez în acel post."[174] Nu ne vor surprinde, dacă ne referim la ele, nici „legăturile speciale" cu Scoţia.[175] Relaţiile comerciale au fost întărite de afinităţi religioase, avînd ca rezultat faptul că generaţii de scoţieni şi-au făcut studiile superioare în Ţările de Jos. Aceasta este o altă verigă în lanţul care explică iluminismul scoţian de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, el însuşi un factor crucial în progresul industrial din Anglia. Progresul ştiinţific nu este dependent de libertatea intelectuală; dar el este cu siguranţă un mod de a o genera, şi acesta este un mod propriu puterii hegemonice. Cu toate acestea, este un paradox curios faptul că liberalismul intelectual are întotdeauna o latură periculoasă, în special pe plan intern. S-ar putea ca logica lui să nu respecte compromisurile politice din rîndul fracţiunilor păturilor conducătoare; sloganurile lui ar putea să încurajeze răsuflarea păturilor de jos. Ca urmare, puterile hegemonice încurajează liberalismul dar îl încorsetează, indicînd limitele lui (în special interne) prin ridicarea unor jaloane ideologice intangibile, pentru a apăra avantajele politice şi economice pentru interesele clasei dominante fără a stîrni furtuni.

Să analizăm acum ce a însemnat aceasta pentru Provinciile Unite. Pe de o parte, Olanda era „un rai

pentru filozofi"[176] - inclusiv Descartes, Spinoza şi Locke, cele trei mari lumini ale gîndirii secolului al XVII-lea. Descartes a găsit în Olanda liniştea şi siguranţa care îi lipseau în Franţa. Spinoza a fost împins de excomunicarea din *Jodenbreestraat*, sediul evreilor sefardici, către districtele mai prietenoase ale cetăţenilor olandezi. Locke a căutat un refugiu faţă de mînia lui Iacob al II-lea pînă la venirea unor timpuri fericite cînd pe tronul Angliei s-a urcat un olandez. Desigur, au mai existat mulţi intelectuali persecutaţi cum ar fi Comenius, Jurieu şi Bayle care au binecuvîntat existenţa Amsterdamului şi Rotterdamului.[177] Olanda a fost, fără îndoială, un loc de exil pentru hughenoţii francezi; dar olandezii erau liberali şi au primit cu bucurie atît hughenoţi cît şi jansenişti, puritani regalişti şi *whigi*, şi chiar socinieni polonezi. Toţi se bucurau de consecinţele următoarei axiome comerciale olandeze: „interzice cît mai puţin posibil, acceptă contribuţii de peste tot."[178] Această atitudine nu însemna pur şi simplu că olandezii apreciau în mod gratuit cultura înaltă; era o afacere avantajoasă, pentru toată lumea implicată. Pe de o parte, Olanda atrăgea intelectualii prin „salariile ei mari şi prin condiţiile bune de muncă",[179] exportul de inteligenţă nefiind o invenţie nouă.[180] Pe de altă parte, libertatea multiplelor opoziţii naţionale ale economiei mondiale europene de a publica orice doreau în Olanda[181] însemna că regenţii „se bucurau de avantajele economice datorate vînzării cărţilor şi pamfletelor"[182]; astfel „mijlocul de expresie alternativ providenţial"[183] al unora reprezenta profitul comercial al celorlalţi.

Exista totuşi şi o altă faţă a monedei. În 1592, tocmai cînd a început procesul de tranziţie al Provinciilor Unite spre statutul de putere mondială, a izbucnit primul diferend arminian. În zilele de glorie ale teologiei protestante, cînd totul era iertare şi totul era izbăvire, Jacobus Arminius avea să adopte cea mai incomodă ramură a logicii calviniste, paralogica[184], sau psihologica predestinării, doctrina dezaprobării pozitive. Arminius refuza ipoteza conform căreia iertarea este izbăvire, o concepţie susţinută de către adversarul lui principal, François Gomar. El a propus ca alternativă ideea că iertarea este premisa indispensabilă pentru izbăvire, instrumentul necesar mîntuirii. Aceasta ar putea părea în ochii părtinitorilor din secolul al XX-lea o

distincţie minoră, dar ea a condus la cea mai amplă dezbatere teologică din Olanda secolului al XVII-lea şi probabil din întreaga Europă creştină.[185] În ciuda suportului puternic de care păreau să se bucure arminienii la început în cercurile politice şi economice din Olanda, ei au pierdut repede lupta cînd, la Sinodul de la Dordrecht din 1619, contraprotestanţii (gomarienii) şi-au impus punctul de vedere împotriva protestanţilor (arminienii) şi i-au exclus pe ultimii din stat. Desigur însă, arminienii nu au pierdut de fapt pînă în final. Iată întreaga poveste.

În ce a constat problema? Potrivit istoricului olandez G.J. Renier, ipoteza emisă de arminieni susţinea că individul se putea opune clemenţei sau o putea pierde, şi astfel „protestanţii păstrau un fragment din libertatea şi demnitatea umană. Ei erau adevăraţii copii ai umanismului." Poate, dar cine susţinea umanismul?[186] Arminienii erau în mod clar o minoritate socială, dar una puternică, pentru că baza lor politică era produsul legăturilor sociale cu comercianţii-patricieni.[187] Pe de altă parte, erau predicatorii puritani ortodocşi recrutaţi din familii modeste şi susţinuţi de mica burghezie din consistorii; şi de mulţimile agitate din oraşe, cu ajutorul Prinţului Mauriciu şi al taberei oranjiste.[188] Gomarienii acuzau arminienii că le plăcea catolicismul şi aceasta a adus poate arminienilor oarecare suport catolic tacit; dar catolicii erau oprimaţi şi pentru că reprezentau „pătura cea mai de jos a societăţii,"[189] ei putînd oferi puţin din punct de vedere al puterii politice.

Această împărţire a grupurilor sociale în două tabere este simplistă, dar nu greşită. Ce ne poate spune ea despre semnificaţia diferendului? În primul rînd, trebuie să vedem de ce el s-a întors împotriva arminienilor. Al doilea diferend arminian a început în 1602 şi a atins apogeul în 1608. El a cauzat mai multă agitaţie decît primul, deşi atît protagoniştii cît şi controversa teologică erau identice. Ceea ce se schimbase era situaţia *politică*. Ceea ce avea să devină Armistiţiul din 1609 era atunci supus dezbaterii celor două tabere, aceea în favoarea continuării războiului şi aceea în favoarea armistiţiului. Din prima tabără făceau parte : oranjiştii, care doreau să consolideze puterea guvernatorului-erou şi să obţină gloria; prozeliţii protestanţi, care încă mai sperau să încorporeze zona sudică a Ţărilor de Jos şi să elimine

catolicismul; unii negustori care îşi obţineau profiturile din piraterie; şi segmente ale populaţiei, atrase de oportunism şi xenofobie. Tabăra care era în favoarea armistiţiului era condusă de apărătorul drepturilor funciare al Olandei, Johan van Oldenbarnevelt; el fiind reprezentantul celor care vedeau posibilităţile hegemoniei. Punctul lor de vedere avea să fie rezumat mai tîrziu în acelaşi secol de către William Bareel, care i-a scris următoarele succesorului moral al lui Oldenbarnevelt, Jacob de Witt, la 18 decembrie 1654: „Dorinţa mea şi cel mai bun principiu posibil pentru Republica suverană îmi pare a fi Pacea în zilele noastre şi Pacea peste tot, deoarece Comerţul nostru se extinde peste tot."[190]

La 30 octombrie 1608, cînd dezbaterea politică în legătură cu armistiţiul a atins „o culme"[191], Arminius şi-a emis „Declaraţia sentimentelor privitoare la confesiune". Cele două controverse au devenit împletite în mod inextricabil. Oldenbarnevelt a obţinut armistiţiul dorit, dar Gomarus avea să aibă cîştig de cauză prin Sinodul de la Dordrecht. A fost oare unul preţul celuilalt? Este adevărat, după cum sugerează Boxer, că pătura conducătoare a putut să-i împiedice pe calviniştii fanatici „să sacrifice izbînda în favoarea evlaviei". Avînd în vedere că atitudinea lor faţă de toleranţa religioasă era „în principal utilitaristă şi interesată",[192] cîţiva arminieni aruncaţi lupilor la timpul potrivit nu părea a fi un preţ nerezonabil - dacă nu lui Oldenbarnevelt (care a fost executat în 1619, în acelaşi an în care a avut loc Sinodul de la Dordrecht), cel puţin pentru ceilalţi din clasa sa.[193] Acest conflict deosebit de dramatic este un scenariu obişnuit în sistemul mondial modern. Toleranţa culturală avea limitele ei, în special limitele ei interne. Nu se putea accepta ca ea să genereze acţiuni subversive. Nu se putea permite nici măcar ca ea să creeze o sciziune fundamentală în cadrul păturilor conducătoare. Decartes şi Locke au fost bineveniţi, dar Grotius a fost închis pe viaţă. Principalele lucrări ale lui Spinoza au fost interzise, iar el s-a aflat într-un exil intern, deşi i s-a permis să trăiască şi să scrie; iar atunci cînd a murit, la funeraliile sale au participat „şase trăsuri şi numeroşi reprezentanţi ai clasei avute".[194] Nu numai liberalism, ci şi toleranţă.

În 1618 un venețian observa că Amsterdamul era „reflectarea perioadei de început a Veneției".[195] Pînă în 1672 se scursese o viață. Fructul hegemoniei este „declinul", dar procesul nu este atît de dureros cum s-ar putea crede pentru că el este perceput mult timp după depășirea punctului culminant. În secolele de mai tîrziu putem aprecia cînd s-a instalat declinul. Totuși, în perioada respectivă, englezii și francezii, ca de altfel și olandezii, priveau Olanda ca un pivot central, și cel puțin pînă în 1763, dacă nu pînă la Revoluția Franceză, a fi cetățean olandez era un prilej de satisfacție atît materială, cît și morală. Declinul poate fi analizat numai ca progres, progresul altora în cadrul eficienței profitului. Pentru a continua discuția noastră despre limitele hegemoniei, trebuie să trecem de la prezentarea olando-centristă la o analiză sistematică a dezvoltărilor paralele și a interrelațiilor între Provinciile Unite, Anglia și Franța.

Situația a început să se schimbe la mijlocul secolului. Războiul de 30 de ani se terminase; Războiul de 80 de ani se terminase. Provinciile Unite au început în sfîrșit să simtă inconvenientele regresului economic pe care celelalte state le simțiseră deja de 30-50 de ani. Războiul civil englez nu era lichidat dar se terminase. În Franța, lunga perioadă de ascuțite lupte interne tocmai se sfîrșise. Luptele între adepții Reformei și ai Contra-Reformei, între formele „puritane" și „proto-liberale" (sau „tolerante") ale creștinismului erau public reprimate și în general izolate. Statele respirau din nou, iar administrația publică putea deveni preocuparea centrală a conducătorilor.[196]

Într-un sens, are loc o tranziție de la epoca în care dezacordurile erau în primul rînd *intrastatale*, orientarea spre interior a războaielor și politicilor europene, după Cateau-Cambrésis, spre o epocă în care dezacordurile erau din nou, în principal, *interstatale*. Această ultimă perioadă se întinde din 1651, anul izbucnirii primului război anglo-olandez, pînă în 1763 și încheierea războiului de 7 ani. Într-un anumit sens, distincția între conflictele intrastatale și cele interstatale este atît arbitrară cît și confuză; cu toate acestea, ar putea fi folositoare în sublinierea tonului dominant al epocii. Luptele de clasă într-o economie mondială capitalistă sînt probleme complexe și au o desfășurare sinuoasă în multe privințe. Perioada care conduce la dominația unei puteri

hegemonice pare a favoriza forma intrastatală, deoarece cei care caută să obţină superioritatea de clasă pe piaţă încearcă se elimine constrîngerile politice *interne* rămase din perioadele anterioare. Perioada de declin a hegemoniei pare a favoriza forma interstatală, deoarece aceia care încearcă să obţină avantajul de clasă pe piaţă se luptă pentru eliminarea constrîngerilor politice *interstatale* care mai dăinuie din epocile anterioare.[197]

La mijlocul secolului al XVII-lea, era clar că atît Anglia cît şi Franţa erau interesate în eliminarea prin forţă a superiorităţii olandezilor în anumite domenii, în favoarea propriei lor superiorităţi. Pentru că dominaţia comercială a uneia asupra celeilalte nu era foarte evidentă, iar olandezii era încă foarte puternici, şi pentru că puterile semiperiferiale care apăreau - cum ar fi Prusia, Suedia şi Austria - încercau să profite de pe urma absenţei unui stat preponderent militar, a durat mai mult de 100 de ani pentru a se clarifica situaţia. În 1763 superioritatea englezilor asupra francezilor (şi olandezilor) avea să fie clară, iar Britania putea să înainteze spre a deveni următoarea putere hegemonică. În 1763 succesul Prusiei în întrecerea din zona periferială pentru ocuparea locului fruntaş era evident, şi a determinat viitorul curs al politicilor Europei centrale; regresul şi reorganizarea periferiei se încheiaseră, iar economia mondială era pregătită pentru o nouă expansiune geografică şi economică.

NOTE

1. Geyl (1961, pp.37-38)

2. J.R. Jones nominalizează aceste zone specifice pentru comparaţia între Anglia şi Provinciile Unite (vezi 1966, p.40).

3. O bună prezentare a acestei dezbateri se găseşte în Coleman (1969). Totuşi, nu pot fi de acord cu părerea lui Coleman potrivit căreia, deşi mercantilismul este „un tertip al istoriografiei" pentru etichetarea politicii, el este folositor ca o descriere a teoriilor economice (1957, p.24). Credeam că exact opusul este adevărat, că teoriile erau inconsecvente pentru că erau improvizaţii, dar că ţările în anumite poziţii tind să adopte politici pe care le numim mercantile.

4. Van Veen (1950, p.11). O bună descriere succintă a condiţiilor geologice ale Ţărilor de Jos, înainte de modificările survenite ca rezultat al intervenţiei umane, se găseşte în Schöffer (1973, pp.9-13).

5. Vezi Wilson (1941, p.3). Andrews susţine că expresia datează de la proclamarea Statelor Generale din 19 iulie 1624 (1915, p.541). Meynert Semeyns scria în 1639: „Olandezii pescuiesc mai mulţi heringi şi îi pregătesc mai bine decît orice naţiune, vreodată; iar Dumnezeu a transformat Olanda, prin intermediul heringilor, într-o piaţă principală de schimb şi de mărfuri de larg consum pentru întreaga Europă. Heringii menţin desfăşurarea comerţului olandez, iar comerţul olandez pune lumea întreagă în mişcare", *Corte beschryvinge over de Haring vischerye in Hollandt*, citat în Beaujon (1884, pp.60-61). Analistul francez Luazc scria în 1778 că pescuitul a fost „leagănul comerţului [olandez]" (I, p.19).

6. Vezi H.P.H.Jansen (1978, p.13). R.W.Unger precizează că o dată mai exactă a primei apariţii a vasului de pescuit în Hoorn este 1415 (1978, p.30).

7. R.W.Unger (1978, p.30). La început proporţia era de 2,5:1. Prin 1570, era de 4,5:1, „cu mult mai mare decît aceea a celor mai moderne nave." Exista totuşi o limită tehnică a proporţiei: „Capacitatea năvodului nu putea fi prea mare".

8. Vezi R.W.Unger (1978, pp.29-30).

9. Vezi Schöffer (1973, pp.72-73). Alterarea se produce în 24-48 de ore. Vezi Michell (1977, p.142).

10. Michell (1977, p.148), care notează că acest vas era „de curînd reintrodus în pescuit." La bord existau doar trei tipuri de lucrători: aceia care îndepărtau intestinele, aceia care adăugau sarea şi pescarii.

11. Vezi Parry (1967, p.172).

12. Astfel, ei puteau exploata trei sezoane de pescuit al heringilor: unul în iunie şi iulie în zona insulelor Orkney şi Shetland şi în nordul Scoţiei; unul în august, din Dunbar în Scoţia pînă în Yorkshire; şi unul din septembrie pînă în noiembrie, în zona Yarmouth. Vezi Michell (1977, p.139). Heringul era cunoscut ca „friptura omului sărac."

În Olanda şi în vestul Frieslandei „primii heringi ai sezonului erau transportaţi în mare grabă spre pieţe în căruţe care se întreceau una pe alta pentru a ajunge mai întîi" (Michell, 1977, p.180).

13. Vezi Parry (1967, pp.167-173).

14. Michell subliniază aceasta şi spune: „Cursul vînătorii de balene ar trebui deci să reflecte istoria industrială mai degrabă decît cea demografică a Europei. Este interesantă incapacitatea englezilor de a obţine independenţa (fără a mai menţiona surplusul) în privinţa produselor obţinute în urma prelucrării balenelor vînate, în perioada de culme a supremaţiei lor mercantile, în timp ce olandezii îşi menţineau poziţia în ciuda declinului lor economic general" (1977, p.171).

15. Michell (1977, p.180).

16. Wilson (1968, p.64). Răspunsul la aceasta a fost, aşa cum a notat Cunningham în 1877, „imitarea conştientă a olandezilor", cuvinte care au servit drept titlu celui de-al doilea capitol în Cartea a V-a a primei ediţii a lucrării sale. *The Growth of English Industry and Commerce* (citat în Clark, 1960, p.15).

17. Citat în Wilson (1957a, p.3).

18. „Cum putem ignora relaţia dintre dezvoltarea remarcabilă a agriculturii olandeze şi superioritatea Ţărilor de Jos pe scena economică a secolului al XVII-lea?" (De Maddalena, 1954a, p.313). Cum, într-adevăr?

19. Vezi E.L.Jones (1967, p.47).

20. Van Veen (1950, p.145).

21. Vezi harta lui Van Veen (1950, p.145). Slicher van Bath realizează o legătură pozitivă între preţurile din agricultură şi asanări. „Este evident că după 1664 marea perioadă a asanărilor se sfîrşise exact în aceeaşi perioadă în care preţul porumbului scădea şi situaţia economică generală se deteriora" (1977, p.69; de asemenea p.70, Tabelul 4).

22. Vezi Davis (1973, pp.112-115), Slicher van Bath (1960, p.153) şi Wilson (1977a, pp.23-24). Pentru Slicher van Bath intensificarea agriculturii s-a datorat „necesităţii de a asigura existenţa pentru o populaţie mai numeroasă şi mai densă într-o perioadă în care preţurile cerealelor erau relativ scăzute." Dar de ce nu au procedat şi alţii la fel? Davis oferă argumentul că Anglia şi Franţa nu au egalat progresele olandezilor, pentru că, atunci cînd aceste progrese care au avut loc în secolele al XIII-lea şi al XVI-lea au pătruns în Anglia şi Franţa în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, Europa se afla în faza ei expansionistă şi era deci mai puţin înclinată spre tehnicile de intensificare a agriculturii, în special deoarece, între 1450 şi 1650, ţăranii deţineau maximum de control asupra pămîntului cultivat şi păşunilor bune şi erau clasa cea mai puţin deschisă inovaţiei. El afirmă că englezii şi francezii nu se aflau în acelaşi punct de plecare în secolul al XVII-lea ca şi olandezii.

23. Pămîntul era neadecvat, cu excepţia „cîtorva zone favorizate unde terenul era relativ înalt şi uscat, ca în cazul coastei cu dune a Olandei, al unor părţi ale insulelor aflate la sud de rîul Maas, şi al solurilor argiloase de coastă din Friesland" (J.de Vries, 1974, p.71).

24. Gibbs (1957, p.693).

25. J.de Vries (1974, pp.136-144).

26. J.de Vries (1974, p.172). Aceasta a fost în primul rînd o problemă de optimizare a profitului: „O eventuală concluzie poate fi aceea că dezvoltarea comerţului a scăzut preţurile cerealelor, care în nordul Ţărilor de Jos puteau fi cultivate numai cu efort financiar. Dacă este aşa, înseamnă că economia regiunii s-a bucurat de mari cîştiguri sub forma preţurilor relativ mai scăzute ale cerealelor care, dată fiind importanţa cerealelor în orice economie în acea vreme, au pus la dispoziţie fonduri pentru alte scopuri" (p.182). Vezi, de asemenea, Van der Wee, care spune că tendinţa de creştere a productivităţii în nordul Ţărilor de Jos între 1500 şi 1670 „a fost în principal rezultatul unei pronunţate specializări: cerealele erau importate în masă din Baltica astfel încît zonele de coastă se puteau concentra asupra produselor lactate, asupra horticulturii şi culturilor industriale pentru populaţia afluentă, în creştere rapidă, a oraşelor în dezvol[illegible] (1978, p.15).

O notă de scepticism în legătură cu importanţa comerţului cu cereale în zona baltică poate fi observată la Glamann, care obiectează faţă de cele amintite pe baza comerţului cu hinterlandul [olandez - N.T.] în care sînt incluse oricum Renania, Flandra, nordul Franţei şi Anglia (*sic!* 1977, pp.231-232).

27. Slicher van Bath (1955, p.181).

28. Slicher van Bath (1960, p.132, pp.147-148; 1955, pp.176-178).

29. J.de Vries (1974, pp.142-144).

30. J.de Vries (1974, p.150).

31. Romano (1962, p.519).

32. Vezi de exemplu felul în care Wilson rezumă situaţia: „Se sugerează cîteodată că [Republica Olandeză] era o economie pur comercială care nu a reuşit să treacă în faza de industrialism...Avînd în vedere condiţiile secolului al XVII- lea, aceasta este o exagerare...O mare parte a tehnologiei...a fost concentrată în mod raţional asupra acelor procese rentabile din punct de vedere economic pentru finisarea sau rafinarea materiilor prime sau a produselor semifabricate; aceasta a stimulat fluxul mărfurilor prin depozite şi pieţe." (1968, p.30).

Contemporanii au văzut toate acestea cu claritate. J.J.Becher, consilierul economic al împăratului Leopold I în Viena, pledînd pentru încurajarea manufacturilor, scria în 1673: „Olandezii produc mătase, deşi nu se cultivă în ţară; ei cumpără in şi cînepă de la străini şi produc dantelă şi pînzeturi frumoase, pe care le exportă din nou; ei prelucrează lîna străină în ţesături pe care le exportă; ei produc piele din materii prime străine şi o exportă." (*Politischer Discours*, ediţia a doua, Frankfurt, 1673, p.173, citat din Klima, 1965, p.97).

33. Leiden era un centru important de producere a textilelor pentru export după 1350. Vezi H.P.H.Jansen (1978, p.11). Jansen afirmă că industriile în Olanda s-au dezvoltat impetuos în perioada dintre 1350 şi 1400; fiind mai puţin afectată de ravagiile ciumei, Olanda era „mai în măsură să concureze împotriva zonelor înconjurătoare, cu populaţie decimată şi cu breslele lor uneori ostile" (p.17).

34. Faber *et al.* (1974, p.7).

35. Wilson (1965, p.55). Glamann vede situaţia mai mult în termenii unei diviziuni a muncii: „O privire asupra perioadei 1620-1700 indică faptul că în timp ce ţesăturile din lînă sînt în declin în Anglia, iar în privinţa postavurilor groase se constată o prosperitate, contrariul este valabil pentru Leiden. Ţesăturile din lînă de Leiden, cunoscute sub denumirea de *lakens*, se comportă foarte bine în concurenţă cu produsul englezesc, în timp ce Anglia are întîietate în ceea ce priveşte produsele de lînă inferioare" (1974, p.505). De observat, totuşi, că Wilson se referă în mare la perioada dintre 1570 şi 1670.

Sfîrşitul Armistiţiului în 1621, care a însemnat renunţarea la teritoriile aflate sub controlul spaniolilor ca pieţe pentru exportul textilelor, este văzut de Israel ca o regresie în producţia olandezilor de ţesături ieftine, uşoare. "Leiden a reuşit să compenseze pierderile sale prin extinderea producţiei de ţesături vechi, bine cunoscutele *lakens*, care aveau mai mult succes pe pieţele nord-europene; dar deşi valoarea

generală a textilelor produse în Leiden a crescut fără îndoială între 1621 şi 1648 (vechile pînzeturi fiind mai scumpe decît cele noi), în privinţa cantităţii de ţesături produse şi a muncii necesare, Leidenul era de fapt în declin" (1977, p.61). Pentru Deyon, această mutaţie, care datează după 1650, este consecinţa concurenţei centrelor Tilburg, Verviers şi Bois-le-Duc, faţă de care Leiden se afla în dezavantaj datorită costului ridicat al vieţii şi nivelului înalt al salariilor. Leidenul „a abandonat cele mai multe manufacturi, unde se cerea o muncă intensivă ... [şi] s-a dedicat o dată în plus produselor de lux, şi ţesăturilor groase, camelotă amestecată cu păr de cămilă şi capră." (1978d, p.267).

36. Åström (1963, p.61). Al treilea factor îl constituie „produsele coloniale".

37. Supple (1959, p.34).

38. Wilson (1965, p.71). În general, spune Wilson, „garanţia celor mai mari profituri" constă în „tehnologiile rafinate de vopsire şi de prelucrare a ţesăturilor care [la rîndul lor] oferă cheia controlului asupra pieţelor" (1968, p.29).

39. Wilson (1957a, p.40).

40. Vezi Kellenbenz (1977a, p.531).

41. Wilson (1973, p.329). Vezi de asemenea Michell: „Adevărata realizare a olandezilor nu a fost construirea de vase mari ci obţinerea unei calităţi constante a navelor lor" (1977, p.152).

42. Vezi R.W.Unger (1978, p.7) şi Kindleberger (1975, p.618).

43. Vezi van Klaveren (1969a, p.183).

44. Vezi Naish (1957, p.493); vezi de asemenea Sella (1974, pp.392-394). Barbour atribuie cauza preţurilor scăzute pentru construirea navelor în Olanda faţă de Anglia faptului că englezii nu puteau importa cherestea şi alte materiale la preţuri mici - costurile materialelor folosite în construcţia navelor fiind de opt ori mai mare decît costul mîinii de lucru. Avantajul olandezilor consta în faptul că ei „cumpărau la preţuri ieftine, iar costurile transportului şi impozitele erau mici" (1954, p.238).

45. Vezi Wilson (1977a, p.39).

46. În Amsterdam existau 60 de rafinării în 1661. Cea mai mare parte a zahărului englezesc şi franţuzesc provenit din colonii a fost rafinat aici pînă la legiferarea Actului Englez de Navigaţie în 1660 şi a altor restricţii stabilite de Colbert. Vezi Masefield (1967, p.293).

47. Vezi Faber *et al.* (1974, pp.4-10); Deyon (1978d, p.289); Supple (1977, p.429). În legătură cu producţia de cărţi, vezi Hazard (1964, p.112), care subliniază că în 1699 cinci din cele zece centre majore de tipărire a cărţilor se aflau în Olanda şi numai în Amsterdam existau 400 tipografi.

48. Vezi Klein (1966, pp.195-197) şi Barbour (1963, p.35-41).

49. North şi Thomas (1973, p.145). Referindu-se la conjunctura secolului al XX-lea, Stephen Hymer şi Stephen Resnick susţin următoarele: „După părerea noastră, substituţia majoră care are loc în cadrul procesului de dezvoltare nu este înlocuirea timpului neutilizat prin muncă, ci mai degrabă trecerea de la metodele inferioare ale

producției individuale la domiciliu la metodele superioare bazate pe specializare și schimb" (1969, p.503). Nu este oare acesta un bun rezumat al situației din Provinciiile Unite în această perioadă?

50. G.Parker încearcă să stabilească efectele economice pozitive și negative ale Revoltei olandezilor și concluzionează că, în ansamblu, ea a generat mai multe pierderi decît cîștiguri, deși nu într-o măsură prea mare (1974b, pp.11-15). Pe de altă parte, Wilson spune: „După patruzeci de ani de război forța economică a părții de nord a Țărilor de Jos nu a fost niciodată mai mare decît în momentul Armistițiului din 1609" (1968, p.22). Cele două aprecieri nu sînt neapărat contradictorii dacă cea emisă de Wilson este considerată ca o afirmare a poziției *relative* a olandezilor în economia mondială.

51. London, 1673, p.187, citat în Furniss (1957, p.102).

52. Vezi analiza stadiilor declinului Anversului în Van Houtte (1962, pp.707-712).

53. Vezi uluitoarea hartă alcătuită de Mols (1974, p.63). Vezi de asemenea Jeannin (1969, p.71).

54. Vezi Helleiner (1967, p.46).

55. Kossmann (1970, p.366).

56. Verlinden (1964, p.329). Despre atracția exercitată de Olanda pentru păturile de jos din Westfalia care încercau sa facă avere, vezi Beutin (1939, pp.131-132); pentru întreaga zonă de nord-vest a Germaniei, vezi Kuske (1956, p.255).

57. Jeannin (1969, p.65). Considerăm chiar și sistematizarea urbană, similară celei din secolul al XX-lea, ca un răspuns la conflicte. Între 1585 și 1622 s-au construit cele trei mari canale din Amsterdam - Heerengracht, Keisergracht și Prinsengracht. După aceea, amplasarea industriilor poluante - fabricile de bere, cele de prelucrare a metalelor, de sticlă, de săpun, vopsitoriile, rafinăriile de zahăr - a fost interzisă în centrul orașului. „Ele au fost construite într-un cartier muncitoresc în afara orașului, spre vest, numit Jordaan, unde speculanții construiseră mici case pentru emigranți și unde agenția de ocrotire socială (*prévoyance*) a Regenților instalaseră cîteva instituții de caritate. A fost primul exemplu de zonare sistematică, puternic segregaționistă și burgheză" (Deyon, 1978c, p.299).

58. Chiar și în privința cerealelor, care erau un produs agricol relativ minor, în secolul al XVII-lea a avut loc o trecere de la orz la grîu, „o cultură care cerea metode mai riguroase de producție" (J. de Vries, 1974, p.148).

59. Această expresie a vremii este menționată în Clark (1960, p.14).

60. Citatul este din Lipson (1956, II, liii). Vezi de asemenea Lipson (1956, III, pp.10-11), Parry (1967, pp.176, 210), Glamann (1974, p.452) și Minchinton (1974, p.164). Bowman susține că în 1650, vasele olandeze numărau 15.000-16.000 din cele 20.000 de vase care deserveau comerțul mondial de transport pe apă (1936, p.338).

61. Din *A Man of the English Commerce*, p.192, citat în Wilson (1941, p.4).

62. Coornaert (1967, p.244).

63. Pentru o descriere a structurii legale a *VOC*-ului, vezi Rabe (1962, pp.351-366).

64. În ciuda afirmaţiei lui Werner Sombart şi a aparentei similarităţi a numelor, Coen nu este Cohen şi *nu* era evreu. Pentru speculaţia în legătură cu motivul pentru care tatăl lui Coen a schimbat numele de familie din Van Twisk în Coen, vezi Masselman (1963, pp.229-230).

65. Ei aveau să-i evite pe portughezii spanioli nu numai prin evitarea Lisabonei ci şi a Indiei şi aveau să recurgă la sursa indoneziană a comerţului. Vezi Parry (1967, p.195).

66. Vezi Masselman (1963, *passim*, dar mai ales pp.62-66 şi pp.141-179). Morineau subliniază faptul că exista o penurie în ceea ce priveşte mirodeniile în Europa şi ca urmare preţurile au crescut (1978c, p.133).

67. Vezi Duncan (1975, p.512); de asemenea Glamann (1974, p.477), care notează:„Superioritatea piperului «atlantic» [faţă de cel «mediteranean» a fost atît de convingătoare, încît a fost chiar reexportat spre Levant." Pentru perioada anterioară, vezi discuţia în Wallerstein (1974, pp.215-216).

68. Parry (1967, p.199).

69. Metafora este folosită de Glamann (1974, p.483), care subliniază cererea limitată de condimente în Europa. Rich menţionează problema paralelă pe cealaltă parte a diadei: „Comerţul cu condimente era condiţionat de faptul că insulele de unde se procurau condimentele aveau nevoie de puţine produse din Europa, cu excepţia armelor... Aici olandezii au întîmpinat aceeaşi problemă ca şi negustorii de blănuri în America de Nord. O dată ce nevoile lor erau satisfăcute, locuitorii insulelor erau indiferenţi faţă de comerţ" (1967, p.368). Meilink-Roelofsz afirmă în mod similar:„Aproape că nu existau cereri pentru produse europene în Asia" (1968, p.66).

70. Morineau (1978e, p.170).

71. Vezi discuţia, tipică cu siguranţă, în Masselmann (1963, pp.433-442).

72. Coen scria într-o scrisoare către *De Heeren Zeventien*: „Nimic nu consolidează drepturile cuiva decît puterea şi forţa adăugate acestor drepturi." Citat în Boxer (1965, pp.98-99). Într-adevăr, potrivit unei afirmaţii a lui Geyl, *VOC*-ul avea în „lumea indiană, puterea sabiei justiţiei" (1961, p.188). Cît despre *De Heeren Zeventien*, Boxer notează că ei „recunoşteau în mod explicit" faptul că existau trei categorii de zone comerciale: zone (puţine la număr) asupra cărora deţineau control teritorial, zone unde aveau monopolul contractelor şi zone de „comerţ liber." Ultima categorie, după cum observă Boxer, „era aproape întotdeauna cea mai importantă" (1965, p.94). Parry notează că exceptînd „comerţul de cursă lungă", olandezii întîmpinau concurenţa activă a negustorilor chinezi, malaezieni, arabi şi a europenilor non-olandezi (1967, p.197).

Unul dintre motivele pentru care englezii puteau concura cu olandezii în comerţul din Indii, dar nu şi în comerţul din zona baltică era legat tocmai de natura negoţurilor „bogate" faţă de negoţurile

„voluminoase". Prețul construirii navelor conta mai mult în cazul negoțurilor „voluminoase" și pentru aceasta englezii le-au eliminat în acea perioadă, considerîndu-le „negoțuri pierdute." În Indii (și în zona mediteraneană) mărfurile transportate erau în general de proporții și greutăți mici în raport cu valoarea lor, iar înarmarea vaselor era mult mai importantă decît viteza și eficiența. Prin comparație, avantajul olandezilor era mai mic în această privință (Barbour, 1954, pp. 230-231). Într-adevăr, R.W.Unger vorbește despre englezi ca avînd „în avantaj comparativ în comerțul periculos" și nu numai în Orientul Îndepărtat - deoarece foloseau „negustori puternici și bine înarmați" (1978, p.110). În zona mediteraneană, pirateria era într-o asemenea măsură o sursă de profit încît la începutul secolului al XVII-lea era „o vastă... industrie, parțial la scară mare și organizată ca o afacere de către negustorii bogați". Davis (1961, p.127). În 1618, flotele de corsari erau mai puternice decît cele ale tuturor puterilor mediteraneene la un loc.

73. După cum notează Glamann: „Această divizibilitate a piperului în combinație cu durabilitatea lui... l-au făcut un excelent obiect de speculă. Putea fi păstrat pentru o lungă perioadă: se cunosc situații cînd piperul a fost păstrat peste treizeci de ani, ceea ce i-a afectat desigur calitatea, dar aceasta putea fi îmbunătățită prin amestecul cu piper proaspăt"(1974, p.475). Și totuși, Klein susține că, pe plan mai general, „succesul comerțului real olandez în secolul al XVII-lea se datora parțial speculației abile a negustorilor bogați, care mînuiau piața cu stocurile lor de bunuri" (1970, p.33).

74. Vezi Wallerstein (1974).

75. Coornaert notează refuzul europenilor de a crea „sedii comerciale continentale" în secolul al XVII-lea. Abia spre sfîrșitul acestei perioade și în timpul secolului al XVIII-lea „imperiile olandez, englez și francez au început să se contureze" (1967, p.265). În mod similar, Schöffer vorbește despre faptul că „inițial populația indigenă a fost prea puțin afectată de influența companiei." Pînă în secolul al XIX-lea, spune Schöffer, prezența olandezilor a însemnat în primul rînd că pentru populația de pe coastă negustorii și administratorii lor îi înlocuiau pe comercianții arabi și chinezi (1973, p.75). În esență, aceasta se aseamănă cu rolul portughezilor în Asia secolului al XVI-lea, după cum a fost descris de Wallerstein (1974, cap.6). Vezi Pach, care susține același lucru (1973, pp.60-61). După 1680 a existat, este adevărat, o utilizare limitată a supraveghetorilor olandezi care trebuiau să-i urmărească pe cultivatorii indigeni în zonele îndepărtate; dar aceasta era limitată. Vezi Rich (1967, p.370).

F.Gaastra observă o modificare a *pattern*-urilor comerțului în secolul al XVIII-lea, cu o scurgere mai intensă de lingouri, dar și un transfer spre textile, ceai și produse coloniale ca importuri (1976, pp.18-19). În mod paradoxal, declinul rolului olandezilor în comerțul *intra*-asiatic explică intensificarea scurgerii de lingouri. Acesta este, de fapt, un semn de periferializare, după cum este și scurgerea în cantități mai mari a metalelor prețioase ca urmare a creșterii nevoilor de a le folosi ca bani, mai degrabă decît ca obiecte de lux.

76. Masselmann (1963, p.460). Argumentul este că monopolurile implicau un fel de jaf care a anihilat comerţul: „Lipsite de cele două surse principale ale fostei lor prosperităţi, cultivarea condimentelor şi transportul liber, principatele reorganizate ale Evului Mediu, Temate, Tidore, Matjan şi Batjan, erau reduse la puţin mai mult decît un nivel de supravieţuire. Aceasta era pedeapsa de a fi avut un produs valoros care era rîvnit de un grup hotărît de antreprenori europeni... Spre sfîrşitul secolului al XVII-lea, băştinaşii deveniseră atît de săraci, încît nu îşi mai permiteau să cumpere [stambă] şi începuseră să şi-o ţeasă singuri" (p.461).

77. Masselmann notează că profitul cu care erau vîndute mirodeniile era de două ori şi jumătate pînă la trei ori mai mare decît costul lor şi în secolul al XVII-lea se plătea un dividend mediu anual de 18,7%. Cu toate acestea, după 90 de ani compania avea o datorie de patru milioane de guldeni. Masselmann susţine că aceasta „indică faptul că preţul menţinerii monopolului a absorbit totul în afara unei fracţiuni din profiturile mari" (1963, p.466). Acest fapt este valabil din punctul de vedere colectiv al companiei, dar este oare valabil pentru investitorii individuali ai companiei? Într-un articol fascinant (1975) în legătură cu aşa-numitele balanţe nefavorabile ale comerţului cu ţările îndepărtate, Morineau sugerează că „unu este egal cu doi", adică negustorii dublau pur şi simplu preţurile în timpul călătoriei de întoarcere şi deci lingourile nu se scurgeau spre exterior în mari cantităţi. Acest fapt reprezenta în fond un transfer intern de venit în Europa.

78. Vezi Parry (1967, p.189) şi Israel (1977, p.37). Romano datează punctul de cotitură mai degrabă în 1611-1612, notînd că în 1611 a fost numit pentru prima oară un consul pentru Siria, Palestina, Cipru şi Egipt (1962, pp.489-491). Parry vede anul 1612 ca momentul în care comerţul olandez a fost „pe deplin legitimizat" ca urmare a obţinerii de către olandezi a propriilor lor capitulaţii cu turcii. Romano notează că în 1612 tonajele sînt mai mari decît cele ale *VOC*-ului.

79. Vezi Rapp (1975). Vezi de asemenea Parry (1967, p.188), care notează că 73 din cele 219 vase care ajungeau la Livorno în 1593 transportau cereale. Dacă ne întrebăm ce oferea în schimb nordul Italiei pentru importurile sale, răspunsul trebuie să fie capitalul acumulat în perioadele anterioare. Astfel, importul de cereale avea o semnificaţie fundamental diferită pentru Veneţia decît pentru Amsterdam în această perioadă. Pentru Amsterdam a însemnat necheltuirea energiei pentru producerea cerealelor, cînd producerea textilelor, navelor şi a altor produse agricole era mult mai profitabilă, bucurîndu-se astfel de avantajele unui schimb inegal. Pentru Veneţia a însemnat în mare măsură consumarea capitalului pentru consum curent, o bună definiţie operaţională a „declinului".

80. Parry (1967, p.189) şi Davis (1975, p.10, p.14). Rapp, în discuţia despre succesul Olandei (şi Angliei) în înlăturarea Veneţiei din zona mediteraneană, subliniază că puterile nordice nu au introdus nici o noutate în practicile comerciale, care ar putea explica succesul lor. Ceea

ce ofereau era superioritatea lor competitivă în producţia industrială, cu care au putut *impune* „declinul" Veneţiei (vezi 1975, pp.499-501).

81. Parry (1967, p.189).

82. Wilson (1968, p.206), care comentează diferenţele dintre *VOC* şi Compania pentru Indiile de Vest (cap.12, pp.206-229).

83. Cu toate acestea, ar trebui să ne reamintim că deşi politica Amsterdamului era „în mod tradiţional o politică de pace... atunci cînd interesele de afaceri erau ameninţate, ca în 1654, 1657 şi 1668, sau cînd existenţa Republicii (şi o dată cu ea a comerţului) era în joc, ca în 1672, puternicul oraş nu a mai rămas pasiv, ci a adoptat o politică de forţă şi de agresiune" (Franken, 1968, pp.6-7).

84. Vezi Chaunu (1959, pp.1200-1202). Goslinga spune că a fost „privită ca o fortăreaţă a calvinismului şi a contraprotestantismului", iar în 1629 Consiliul orăşenesc din Amsterdam „s-a plîns că cei din nord erau oprimaţi în favoarea brabantezilor, adică a refugiaţilor din sud" (1971, p.287).

85. Goslinga (1971, p.39).

86. Vezi Wansink (1971, p.146) şi Goslinga (1971, p.109).

87. Wilson (1968, p.210). J.R.Jones numeşte Compania olandeză pentru Indiile de Vest „o organizaţie agresivă şi semipiraterească" şi atribuie atitudinii ei o mare parte a răspunderii pentru cele trei războaie anglo-olandeze (1968, pp.44-45). Istoricii olandezi subliniază şi natura ei politică. Van Hoboken afirmă: „În cele din urmă, bogăţiile companiei [olandeze pentru Indiile de Vest], avîntul şi declinul ei, au fost într-o mare măsură determinate de factori politici" (1960, p.42). Goslinga subliniază că aceasta a fost doar o diferenţă în metoda celor două companii de a căuta profitul. „În Est cîştigurile erau obţinute prin comerţ, susţinut de forţă, la nevoie, în timp ce în Vest cîştigul provenea din piraterie" (1971, p.91).

88. Spooner scoate în evidenţă faptul că unul dintre avantajele olandezilor asupra englezilor în Indiile de Est a fost faptul că ei deţineau controlul asupra argintului (mai căutat), în timp ce englezii nu puteau oferi decît aur (1956, p.68).

89. Parry (1967, p.204). Sluiter (1948) susţine în esenţă acelaşi lucru. Vezi discuţia asupra fundalului din Wallerstein (1974, p.342).

90. Vezi Emmer (1972) şi Rich (1967, p.333).

91. Vezi R.W.Unger (1959, p.206). Într-adevăr, dominaţia relativă s-a intensificat din 1600 pînă în 1660, iar profitul a crescut în mod corespunzător de la 100% la 200-300%. Vezi Bogucka (1973, p.439).

92. În timp ce vasele engleze transportau numai mărfuri englezeşti, vasele olandeze navigau între toate ţările vestice, din nordul Spaniei şi pînă în zona baltică. Vezi Dunsdorfs (1947, p.20).

93. Supple (1959, p.83) şi Hinton (1959, p.19). Hinton adaugă un al treilea factor, „escrocheria" olandezilor, care se pare că a jucat un oarecare rol, dar poate că a fost doar o interpretare pe care ne-au lăsat-o englezii în legătură cu modul în care ei îşi explicau succesul olandezilor.

94. Morineau (1978d, pp.144-145). „Din punct de vedere cantitativ cerealele au reprezentat de departe marfa cea mai importantă cu care olandezii făceau negoţ în zona baltică" (Faber, 1966, p.115).

95. Vezi Michell (1977, p.177).

96. Vezi Hinton (1959, pp.14-16).

97. Vezi Supple (1959, p.86). Wilson susţine că fenomenul *Kipper-und Wipperzeit* a pus negustorilor englezi doar „o problemă rezolvabilă pe termen scurt"; problema „mai serioasă" a constituit-o concurenţa olandeză (1965, p.55).

98. Vezi Hinton (1959, pp.29-30).

99. Hinton (1959, pp.9-10).

100. Smit (1968, p.21).

101. Vezi Schöffer (1973, p.89), care observă că „acesta avea să fie nesfîrşitul conflict al Flandrei cu Nordul." Vezi de asemenea Boxer (1965, p.92); Scheldtul a rămas închis în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea. În legătură cu numeroasele negocieri privind această problemă, vezi Hubert (1909, pp.641- 646). Aceste restricţii au fost în cele din urmă ridicate, prin Tratatul de la Haga, la 16 mai 1795.

102. J. de Vries (1974, p.204) şi Kuske (1956, pp.232-233). De Zeeuw subliniază faptul că existenţa turbei a fost un accident geologic, deoarece turba „se afla foarte aproape de nivelul apei, parţial chiar dedesubtul lui", şi aceasta a fost cauzată de „creşterea nivelului mării în timpul holocenului" (1978, p.5). Turba le-a oferit olandezilor „combustibil ieftin" cu care să „dezvolte industrii bazate pe procese *termice*", ceea ce le-a permis „producerea de mărfuri cu care să concureze uşor pe piaţa internaţională" (p.23). Declinul competitivităţii mondiale a olandezilor a fost direct legat de evenimentele ulterioare. În primul rînd, turba a devenit mai scumpă ca urmare a epuizării zonelor de acces uşor şi a faptului că trebuia obţinută din zone mai îndepărtate la adîncimi mai mari şi prin extinderea canalelor de acces; în al doilea rînd, transportul a devenit mai dificil pentru că porturile şi rîurile s-au înnămolit (vezi p.25).

103. Wilson (1977a, p.24).

104. Vezi J. de Vries (1974, pp.202-209) şi (1978).

105. Vezi R.W.Unger (1978, p.52).

106. Wilson (1957a, p.2).

107. Vezi Parry (1967, p.211).

108. Wilson (1941, p.6).

109. Morineau este sceptic în această privinţă şi sugerează că marinarii de pe vasele franceze din sud erau la fel de bine hrăniţi (1970b, p.118). În legătură cu o discuţie pe tema conţinutului caloric înalt al hranei de pe vasele olandeze în secolul al XVII-lea vezi Morineau (1970a, p.114). Boxer, cu toate acestea, subliniază faptul că salariile marinarilor olandezi erau mici, ceea ce explică nivelul scăzut al costului transportului (1965, pp.66-67).

110. R.W.Unger (1978, p.4; vezi de asemenea p.183, nota 7).

111. Wilson (1957a, p.42).

112. Cel puţin se poate afirma că în Amsterdamul secolului al XVII-lea „asigurările erau tranzactate într-un mod mai profesionist decît în oricare altă parte a lumii" (Barbour,1929, p.580). Barbour menţionează că vasele englezeşti îşi obţineau de obicei asigurările în Olanda în secolul al XVII-lea „în ciuda primelor de asigurare care erau în mod normal mai mari decît cele care puteau fi obţinute în Londra" (p.581). Aparent, acest fapt este derutant. Dacă Barbour are dreptate, înseamnă că valorile nominale şi cele reale erau diferite, ceea ce s-ar putea explica prin eficienţa mai înaltă a organizării comerciale olandeze, care a fost în general o variabilă importantă, după cum vom vedea în curînd. Barbour avea să scrie mai tîrziu despre atracţia generală a europenilor pentru asigurările navale olandeze (Vezi 1963, pp.33-35).

113. Wilson (1967, p.518).

114. Wilson (1941, p.10). Aceasta se datorează, susţin North şi Thomas, faptului că „piaţa sau sectoarele de tranzacţii... erau domeniul unde în această perioadă se puteau obţine mari creşteri ale productivităţii" (1973, p.135).

115. Heckscher (1935, I, p.352).

116. Pentru Sella, aceste companii navale asociate, numite *reederij*, „au făcut posibilă creşterea spectaculoasă, de zece ori mai mare, a flotei comerciale olandeze între 1500 şi 1700" (1974, p.411).

117. Glamann vorbeşte despre participarea „masivă" a „negustorilor obişnuiţi" în „expansiunea comercială olandeză din secolul al XVII-lea", referindu-se în special la rolul lor în comerţul cu porumb, sare, heringi, cherestea şi cărămidă (1974, p.519). Mai mult decît atît, într-o ţară cu un teritoriu restrîns, o industrie navală era foarte adecvată pentru micii investitori. Scammell, vorbind despre Anglia, afirmă: „Avînd în vedere competiţia acerbă pentru pămînt în secolul al XVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea şi făcînd *o analogie cu ceea ce s-a întîmplat în Olanda*, un vas, sau mai degrabă o barcă, putea fi unica supapă pentru capitalul atît de neînsemnat şi obscur al proprietarilor" (1972, p.404, subl. noastră).

118. Klein este de părere că acest sistem „a contribuit în mod substanţial la dezvoltarea economiei olandeze" în secolul al XVII-lea. El afirmă că aplicarea practicilor monopoliste - „acorduri orizontale sau verticale ale preţurilor, concesii de monopol intern sau extern" - a făcut posibilă „acţiunea hazardată" de creare a unor stocuri-tampon esenţiale, deoarece altfel „comerciantul plin de succes [ar fi fost] o ţintă sigură pentru concurenţii vînători de profituri" (1966, pp.188-189). Aceste monopoluri erau eficiente. Glamann remarcă în legătură cu cerealele că „într-adevăr nu este exagerat să afirmăm că în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, renumitul comerţ cu porumb al metropolei olandeze [fixa] preţurile cerealelor în Europa" (1974, p.457). Pentru dovezi în legătură cu felul în care preţurile din Liège depindeau de cele din Amsterdam între 1630 şi 1738, vezi Ruwet (1957, p.101).

119. În secolul al XVIII-lea sistemul de consignaţie avea să se transforme într-un sistem în care agentul plătea trei pătrimi din preţul

posibil (apreciat ca scăzut), dar primea o mică dobîndă la plata sa în avans pînă cînd bunurile erau vîndute. Wilson priveşte acest sistem ca o „pantă alunecoasă". Pe măsură ce agenţii treceau de la activitatea pe bază de comision la aceea de transport naval, şi ofereau credite de acceptare, ei treceau de la activitatea bancară la cea de speculă şi risc. „Pe măsură ce comerţul de comision devenea din ce în ce mai indirect, elementul de nesiguranţă şi fraudă devenea mai puternic" (1941, p.12).

120. „Într-adevăr", după cum remarcă Davis în legătură cu Ţările de Jos din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, „este dificil să se facă distincţia dintre capitalul comercial şi cel industrial" (1973b, p.232); dar, după cum notează Supple, „era o practică perfect normală şi preventivă pentru antreprenorii comerciali" să investească în întreprinderi manufacturiere şi să le conducă (1977, p.424).

121. Expresia îi aparţine lui Hinton, care vede comerţul olandez de antrepozit ca „factorul esenţial în conturarea politicii economice engleze în secolul al XVII-lea" (1959. pp.10-11).

122. Glamann vorbeşte despre comerţul cu cereale ca răspîndindu-se precum „undele dintr-un lac". Cerealele nu erau numai încărcate şi descărcate, dar sistemul de stocuri-tampon a dus la construirea de depozite din care aproximativ trei pătrimi erau destinate depozitării cerealelor. S-au creat noi locuri de muncă din necesitatea de a vîntura cerealele în mod regulat „pentru a împiedica germinaţia şi autoaprinderea" (1974, p.461). Briggs subliniază că între transportul naval şi nevoile de depozitare, Amsterdamul a început în 1610 „un program remarcabil şi ambiţios de dezvoltare concentrică ce... i-a mărit de patru ori suprafaţa" (1957, p.294).

123. Goubert (1970c, p.27).

124. Carsten (1961, p.13). Comparaţi aceasta cu bugetul Franţei, care între 1610 şi Revoluţia Franceză a fost pozitiv *numai* în decada 1662-1671. Vezi Parker (1974a, p.575).

125. Homer (1963, p.98).

126. Vezi Vilar (1974, p.249).

127. Vezi Parker (1974a, p. 573). Singurul stat care avea o poziţie mai bună „pentru o perioadă" în această privinţă a fost Genova.

128. Homer (1963, p.124). Printre altele, după cum sugerează Homer, „cu un bun credit, mercenarii germani puteau fi angajaţi pentru apărarea teritoriului" (p.125).

129. Aceasta este sugestia lui Grantham (1975, p.65). Van der Wee oferă un alt motiv: „Republica Olandeză [supraevalua în mod deliberat] argintul în secolul al XVII-lea, astfel încît să aprovizioneze marea piaţă de metale preţioase a Amsterdamului cu metalul alb necesar exportului spre Baltica şi spre Orientul Îndepărtat" (1977, p.297).

130. Barbour (1963, pp.44-45).

131. Vezi Barbour (1963, p.46) care notează că în timpul ambelor crize politice engleze din acest secol, persoane individuale au transferat fonduri în Ţările de Jos. În mod similar, Castillo notează „evenimentul curios" din 1649 cînd în Amsterdam au sosit patru vase cu mai mult de trei milioane de ducaţi de formă nemonetizată (*en barras y piñas*). El

spune că aceasta era probabil proprietatea lui Marranos care repatria banii din cauza stării falimentare a Spaniei în 1648. „Atunci cînd importante interese sînt în joc, capitalismul ştie să ignore ideologiile şi frontierele" (1964, p.314). De Roover spune că „în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, Amsterdamul a înlocuit Genova ca centru al pieţei mondiale pentru metalele preţioase" (1974b, p.227).

132. Glamann (1974, p.510).

133. Parker (1974a, pp.550-551). Harta lui indică clar superioritatea Amsterdamului asupra Londrei ca centru de schimb valutar în jurul anului 1700. Vilar este de părere că această situaţie a rămas valabilă pînă în 1763 (1974, p.257). Vezi de asemenea Homer (1963, p.174) şi Glamann (1977, p.261). Unanimitatea în privinţa încrederii, şi deci a fluxurilor, este ilustrată de faptul că pînă în 1763 Amsterdamul a fost *singurul* centru financiar unde negustorii puteau acorda sau primi cambii din Rusia. Vezi Knoppers (1977a, pp.13-14).

134. Vezi Deyon (1969, p.38). Vezi de asemenea Vilar: „Pentru olandezi, metalele preţioase erau o marfă ca oricare alta, al cărei «export-import» era profitabil" (1974, p.251). Cu toate acestea, Morineau subliniază că, o dată ce s-a stabilit acest sistem, era nevoie de exportarea unei mici cantităţi de lingouri, cel puţin spre zonele periferiale ale economiei mondiale, cum ar fi Baltica, spre deosebire de zonele externe, cum ar fi Indiile de Est şi Levantul. „În ultimă instanţă, trebuie să ne întoarcem într-adevăr la funcţionarea *economică* (spre deosebire de cea financiară) a *economiei* Provinciilor Unite, atît din punct de vedere extern, cît şi intern" (1972, p.4).

135. Vezi Van Dillen (1974b, pp.179-185) şi Klein (1970, pp.39-40). Vezi de asemenea Barbour (1963, p.53) care spune: „libertatea de a exporta metale monetare, rare în alte părţi în secolul al XVII-lea, a ajutat la stabilizarea cursului valutar în Amsterdam şi a încurajat astfel circulaţia cambiilor ca instrumente negociabile de credit, a căror scontare şi vînzare a devenit o afacere însufleţită în oraş." Poziţia centrală a Amsterdamului în privinţa cambiilor nu numai că a facilitat comerţul în general; ea s-a dovedit foarte rentabilă ca operaţie bancară. Bogucka subliniază faptul că transferul de mari sume de către bancherii olandezi spre negustorii din Gdansk prin cambii „nu numai că a constituit un mijloc de transferare a fondurilor ci a dat naştere unor operaţii independente de speculă, numite arbitraj care... în prima jumătate a secolului al XVII-lea, au generat profituri în cîteva săptămîni de pînă la 6,5-8%, cîteodată 10-12% din capitalul investit. În această perioadă, rata dobînzilor în Olanda abia atingea 3-4%" (1972, p.10).

136. Van der Wee (1977, p.342).

137. Van der Wee (1977, p.340).

138. Vezi Klein (1970, p.38) şi Homer (1963, pp.137,179). Homer compară rata dobînzilor în cazul olandezilor, englezilor şi francezilor în prima şi a doua jumătate a secolului al XVII-lea pentru trei tipuri de împrumuturi: cote anuale, ipoteci, alte datorii pe termen lung; împrumuturile comerciale pe termen scurt; şi depuneri pe termen scurt. În cinci din cele şase comparări rata dobînzilor în cazul olandezilor este

cea mai scăzută; într-unul din cazuri cea din Anglia este puţin mai mică. Ringrose sugerează că originea ratelor scăzute ale dobînzilor se află în „formidabila concentrare de capital lichid pentru scopuri militare în Ţările de Jos" pe parcursul perioadei 1566-1648 (1973, p.291).

139. Vezi North şi Thomas (1973, p.139, p.142) şi Reed (1973, pp.182-183). Vezi Klein (1969, p.14) despre investiţiile în stocuri-tampon. În Barbour poate fi găsită o prezentare a împrumuturilor şi investiţiilor olandeze în străinătate (1963, pp.104-129). Despre investiţiile în datoriile din ce în ce mai mari ale ţărilor europene în secolul al XVIII-lea, vezi Wilson (1977a, p.27): banii au fost canalizaţi „în primul rînd spre Anglia, unde deciziile investitorilor olandezi erau suficient de importante pentru a fi luate în considerare în mod serios de către miniştrii de finanţe".

140. Încă din 1628, Cornelius Vermuyden ajunsese la o înţelegere cu Carol I pentru a asana Hatfield Chase. Vezi Cunningham (1897, pp.209-210). Dickens vorbeşte despre „colonizarea tehnică olandeză a Angliei" în secolul al XVII-lea (1976, p.8). Vezi, de asemenea, Wilson în legătură cu tehnologia de asanare, construcţia de nave şi tehnicile agricole (1968, pp.77-91). În legătură cu asanările şi cu tehnicile de îmbunătăţiri funciare ale terenurilor, vezi articolul lui L.E.Harris. Numai spre sfîrşitul secolului al XVII-lea „asanarea mlaştinilor [din Anglia]... a încetat să mai fie un prerogativ al populaţiei din Ţările de Jos" (1957, p.322).

141. Marx, descriind investiţiile Olandei în străinătate în secolul al XVIII-lea, ca o consecinţă a pierderii supremaţiei mercantile, spunea: „Patria ei devenise locul unde se plătea cea mai mare dobîndă pentru capitalul ei" (1969, p.93).

142. Vezi Dillen (1974a, p.207).

143. Vezi Glamann (1974, p.457).

144. „Oraşele protejau şi subvenţionau industria. Construcţia de nave este un excelent exemplu. Asigurarea de facilităţi în construcţia de nave era o formă de subvenţie. Regulamentele breslelor dulgherilor constructori de nave includeau un număr de alte forme" (R.W.Unger, 1978, p.114).

145. Cu toate acestea, problemele trebuiau rezolvate. În 1681, într-un moment economic critic, s-a ajuns la un compromis între negustorii de cereale din Amsterdam şi producătorii agricoli din Zeelanda. Cei dintîi au obţinut anularea taxelor de export (şi reexport), iar cei din urmă au obţinut o creştere a taxelor de import. Vezi Jeannin (1969, p.74) care m-a informat că două articole de Van Dillen (1917 şi 1923) conţin detalii în legătură cu controversa şi compromisul politic. De notat, de asemenea, că „de-a lungul secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea exportul de materii prime pentru construcţia de nave, cum ar fi frînghiile şi catargele, se desfăşura în mod ilegal" (R.W.Unger, 1978, p.115).

146. Vezi Deyon (1969, p.38).

147. Beaujon (1884, p.30).

148. Michell (1977, p.148).

149. Stols (1976, p.39).

150. Citat în Geyl (1964, II, p.85). Vezi Meilink-Roefolsz (1968, p.71). Vezi de asemenea Goslinga în legătură cu zona Caraibelor: „Imperiul colonial olandez, construit în prima jumătate a secolului al XVII-lea, a început cu principiul unei mări libere. Şi totuşi, o dată ce marea a fost curăţată - din momentul în care puterea maritimă spaniolă nu a mai constituit un pericol real pentru olandezi - cei din urmă şi-au pierdut interesul pentru principiile înalte expuse de cel mai subtil filozof al lor, şi au acceptat de bună voie teza iberică a unei *mare clausum* [vis-à-vis de englezi]" (1971, XIV).

151. Heckscher este totuşi surprins. „Situaţia paradoxală se naşte din faptul că Ţările de Jos, deşi erau idealul tuturor mercantiliştilor, au fost totuşi mai puţin afectate de tendinţele mercantile decît multe alte ţări. Singura explicaţie este că Ţările de Jos au fost idealizate" (1935, I, p.359). Aceasta este desigur unica explicaţie pentru cel care împărtăşeşte vederile mărginite ale liberalismului economic şi care refuză să gîndească în termeni raţionali mai degrabă decît atributivi. Comparaţi viziunea lui Heckscher cu cea a lui Schmoller: „Lupta eroică a olandezilor pentru libertate religioasă şi pentru eliberarea de sub jugul spaniol se prezintă, privită în mod obiectiv, ca un război de un secol pentru cucerirea coloniilor din Indiile de Est şi ca un asalt piraterese la fel de îndelungat asupra vaselor transportoare de argint ale comerţului spaniol şi spaniol-american. Aceşti olandezi, atît de lăudaţi de comerciantul liber naiv al zilelor noastre pentru taxele vamale mici ale vremurilor de început, au fost monopoliştii cei mai tenaci şi cei mai cunoscuţi războinici, după moda monopolistă" (1897, p.65).

152. Deyon (1969, p.40). Glamann defineşte liberalismul ca o „atitudine pasivă" a statului şi susţine că „în măsura în care politica guvernului nu este, într-un sens, niciodată neutră în procesul economic", este clar că „această atitudine pasivă a fost exact aceea care era în concordanţă cu dezvoltarea bazei comerciale din Amsterdam" (1977, pp.273-274).

153. Vezi Kossmann (1970, pp.362-365), Van Hoboken (1960, p.46), Renier (1944, p.52), Burke (1974, p.44) şi Wansink (1971). „În mod paradoxal, Olanda susţinea cu putere guvernul federal, dar practic aceasta a însemnat că Olanda putea conduce Republica în mare măsură într-un mod semicentralizat complicat" (Schöffer, 1973, p.92).

154. „Puterea Amsterdamului era mare în anii cînd exista o lipsă de cereale în ţară", de exemplu, în perioada 1628-1630 (Van Dillen, 1964, p.145).

155. Franken (1968, p.2, p.4). Vezi de asemenea Burke (1974, pp.42-43), Carter (1975a, p.1) şi Riemersma (1950, p.39). În legătură cu limitele posibilităţilor Amsterdamului (şi Olandei) de a hotărî cursul politicii, vezi Rowen (1974).

156. Boxer (1965, p.90). Tonul impus de Amsterdam era foarte profitabil pentru Olanda. Aalbers notează că după 1650 „comerţul cu zonele mediteraneană şi baltică a devenit din ce în ce mai concentrat în

Amsterdam, pînă cînd în final acest oraş le-a monopolizat" (1977, p.86).

157. Renier (1944, pp.16-24) şi Wilson (1968, p.47). Boxer se declară de acord cu Renier în această privinţă (1965, p.11).

158. Vezi discuţia în Roorda (1964, p.119 şi 1967, pp.196-197). Van Dijk şi Roorda avertizează împotriva exagerării acestui fenomen. „Nu se pune problema continuării unui proces de aristocratizare care să împiedice orice mobilitate socială pînă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea" (1976, pp.101-102).

159. Kossmann (1970, p.365). Haley notează în mod similar că deşi lupta oranjiştilor cu „plutocraţia" a fost susţinută de elemente ale clasei urbane de jos şi a avut deci „toate caracteristicile războiului civil şi revoluţiei sociale", în final oranjiştii s-au retras. „În ultimă instanţă, ei înşişi erau aristocraţi şi susţinători ai ordinii sociale existente" (1972, p.83).

160. Boxer (1965, p.55).

161. Wilson (1968, p.53).

162. Klein (1969, p.9); vezi de asemenea J. de Vries (1978, p.303).

163. Boxer (1965, pp.54-55).

164. Vezi Klein (1969, p.9)

165. Boxer (1965, p.58).

166. Într-o discuţie particulară, Stein Rokkan mi-a sugerat un factor major în capacitatea economiei mondiale europene de a se opune transformării ei într-un imperiu mondial: ea a fost construită în jurul mărilor mai degrabă decît al uscatului, iar mările sînt mult mai dificil de cucerit decît o bucată de uscat. Şi accept, pentru moment, originalitatea acestei sugestii. În această privinţă, vezi ipotezele emise de P.Anderson în legătură cu opţiunile englezilor: „Deşi mai mari pe unitate, cheltuielile totale privind construcţia de nave întreţinerea lor au fost mult mai mici decît cele generate de întreţinerea unei armate permanente... Şi totuşi, de-a lungul secolelor următoare beneficiile aveau să fie mult mai mari" (1974a, p.135).

167. Vezi Cooper (1970, p.227). În jurul anului 1659, atît în zona Atlanticului cît şi a Mediteranei, flota spaniolă era mai slabă decît flota Provinciilor Unite şi decît a Angliei (şi la scurt timp după aceea, mai slabă şi decît flota Franţei).

168. Polisensky (1971, p.236).

169. Mahan (1889, p.97). Franken afirmă în continuare că aceasta era *singura* cale disponibilă spre putere: „Este de asemenea cert că rezervele financiare nu erau suficient de mari pentru a plăti o armată care în viitor avea să fie necesară pentru o politică activă pe uscat, pe lîngă o flotă puternică, destinată pazei de coastă şi lungilor rute comerciale" (1968, p.6). Cu toate acestea, nu trebuie să uităm armata olandeză. În timpul Armistiţiului, 1609-1621, „o bogăţie din ce în ce mai mare le-a permis olandezilor să întemeieze, în afară de cea mai mare flotă a lumii, unica armată permanentă din Europa, comparabilă oarecum ca putere cu cea a Spaniei" (Israel, 1977, p.138). Aceasta a fost consecinţa reformelor mauriciene, implicînd o mai bună utilizare a

forței de muncă, unitatea tactică mai mică și inovații în privința tehnicii de asediere. Roberts subliniază că aceste reforme se bazau pe două condiții preliminare: „Prima era că armatele olandeze trebuiau plătite bine și mai ales la timp... A doua condiție era un sistem eficient de antrenament și exerciții." Pentru contemporani, reformale olandeze „au părut a transforma arta războiului" (1958, p.185, p.187).

170. Andrews (1915, p.542).

171. „Indiferent cît de precaut ar fi privit domnii regenți acest fapt, prin 1621 Provinciile Unite erau o mare putere, un uimitor model de civilizație, care tocmai prin existența sa a devenit idealul a zeci de mii de oameni din întreaga Europă" (Polisensky, 1971, p.162).

172. Vezi harta în Van Veen (1950, p.56).

173. Wilson subliniază faptul că această sarcină a necesitat cumularea de realizări în multe domenii ale tehnologiei, reclamînd simultan „talentele matematicienilor, gravorilor, tipografilor, cartografilor, realizatorilor de instrumente, șlefuitorilor de lentile" (1968, p.92).

174. Clark (1960, p.16). Glamann notează că între o treime și o jumătate din locuitorii unor orașe ca Norwich și Colchester, care erau specializate în țesături noi, erau „de origine olandeză" (1977, p.253). Este cu siguranță adevărat, așa cum sugerează Wilson, că „inovațiile economice sînt în mod invariabil de scurtă durată, extrem de ușor de imitat" (1968, p.39); dar problema este cine face inovațiile.

175. Wilson (1968, p.178).

176. Wilson (1968, pp.165-177).

177. În legătură cu modurile diferite în care Jurieu și Bayle au reacționat la exilul lor, vezi E. Labrousse (1967).

178. Jeannin (1969, p.103).

179. Jeannin (1969, p.102).

180. „Semilibertatea acordată de Republica Olandeză [prin politica de liberă imigrare]... a adus pentru noul «stat» o creștere esențială a gradului de calificare în domeniile manufacturii, comercial și financiar, o rețea de relații personale de afaceri și o suplimentare substanțială de capital și nave... Fără acestea, progresul olandezilor ar fi fost mai lent și mai redus" (Wilson, 1977a, p.18).

181. Beutin susține că era singurul loc în Europa în secolul al XVIII-lea cu o „presă relativ liberă" (1939, p.110).

182. Haley (1972, p.124).

183. Wilson (1968, p.163). După cum spune Vilar: „Spiritul de libertate exprima superioritatea olandezilor în acea vreme în probleme de comerț" (1974, p.251). Ar trebui să facem o lungă digresiune pentru a argumenta relația dintre perioada minunată a artei olandeze, caracterul de „clasă de mijloc" și „naturalist" al stilului și condițiile predominante. Este suficient să reținem aspectul extrem al situației, subliniat de Wilson: „Ceea ce a menținut dezvoltarea în continuare a artei a fost persistența constantă a cererii, mai degrabă decît perspectiva unor mari recompense" (1968, p.124).

184. Expresia poate fi găsită în Chaunu: Vezi discuţia lui în legătură cu „Dordrecht, cea mai mare afacere a secolului" (1966a, pp.470-474). „Tout va se jouer en Hollande".

185. După părerea mea, Chaunu are dreptate susţinînd că această controversă, cel puţin pînă în secolul al XVII-lea, este mai importantă decît cea dintre catolici şi protestanţi. Controversa arminiano-gomariană a fost dublată în paralel, după cum ne aminteşte Chaunu, de controversa molinisto-jansenistă din cadrul Bisericii catolice. De asemenea, el numeşte pe bună dreptate mişcarea arminiană „predecesoarea ereziei liberale din secolul al XIX-lea" (1962a, p.119).

186. Remier (1944, p.46). Vezi descrierea lui Pieter Geyl în legătură cu părerea lui Samuel Coster, o personalitate literară arminiană din Amsterdam: „Prin intermediul unei parabole - lumea este un cal nărăvaş călărit de autoritate şi strunit cu biciul legii şi hăţurile religiei; puneţi hăţurile în mîinile unui călăreţ laic şi atunci calul se va cabra -, Coster dezvoltă teoria protestantă pură a relaţiilor dintre biserică şi stat. A fost o teorie care a atras intelectualii din întreaga Europă. Teama lor de mulţimea iraţională şi de excesele ei de entuziasm religios a contribuit peste tot la pretenţiile de autoritate absolută expuse de magistraţii laici; de către monarhii din alte părţi; aici de către state" (1961, p.70).

187. Deşi această afirmaţie se referă la momentul controversei iniţiale, contradicţiile sociale au rămas constante de-a lungul secolului. Jeannin spune următoarele: „În Amsterdam în 1672 existau plîngeri în legătură cu faptul că arminienii - un termen care devenise mai mult politic decît religios - constituiau majoritatea în rîndul magistraţilor, deşi ei reprezentau mai puţin de 5% din populaţie" (1969, p.111). Dar cît de fundamentate erau aceste plîngeri? Roorda notează că în perioada hegemoniei olandeze se ajunsese la un compromis cu o „aristocratizare" lentă a clerului. „Biserica a fost deschisă spre lume şi asimilată puterilor acelei lumi... Regenţii deveniseră şi ei mai legaţi de biserică... Cele mai intense conflicte între Biserică şi Stat deveniseră de domeniul trecutului [prin 1672]" (1967, p.201).

188. Chaunu descrie în felul următor conflictul social: „O opoziţie socială: regenţii Olandei, pe de o parte, constituiau gruparea arminiană, iar nobilimea proprietară de pămînt din Est, clasele de mijloc şi o parte a noii mari burghezii, pe de altă parte, constituiau gruparea gomariană. Gomariene erau cele şase provincii, în afară de Olanda şi în special provinciile cu profil agricol de curînd cucerite; gomarienii erau noii convertiţi de dincolo de graniţa din 1590. Arminienii erau reprezentanţi ai burgheziei oraşelor de coastă ale Olandei, cu excepţia relevantă a Amsterdamului, mai de curînd protestant decît acea parte a Olandei din spatele dunelor" (1966a, pp.128-129).

189. Roorda (1967, p.204). Renier sugerează o ascunsă înclinaţie catolică în ciuda „indiferenţei" aparente (1944, p.49). E.H.Kossmann susţine într-o discuţie particulară că se îndoieşte că cei catolici puteau fi consideraţi la începutul secolului al XVII-lea drept stratul cel mai de jos al societăţii deoarece mulţi patricieni încă mai erau catolici.

190. Citat în Franken (1968, p.5).

191. Bangs (1970, p.481), al cărui articol este o excelentă analiză a interrelaţiei între fenomenele teologice, economice şi politice. Vezi de asemenea Geyl (1961, pp.13-14).

192. Boxer (1965, p.131).

193. Haley este de aceeaşi părere: „[Regenţii] erau înclinaţi spre vederi tolerante şi respingeau cu îndîrjire ideea de a deveni braţul laic al unei biserici intolerante. Dar preocuparea lor majoră era aplanarea oricărei controverse în favoarea păcii şi armoniei" (1972, p.104). Dimpotrivă, după cum remarcă Roorda, măsura în care guvernatorul oranjist era într-adevăr dispus să ofere protecţie individului împotriva „abuzurilor aristocraţiei" era limitată, „acţiunile guvernatorului ridicîndu-se arareori la nivelul aşteptărilor oranjiştilor din partea de jos a clasei de mijloc" (1967, p.189).

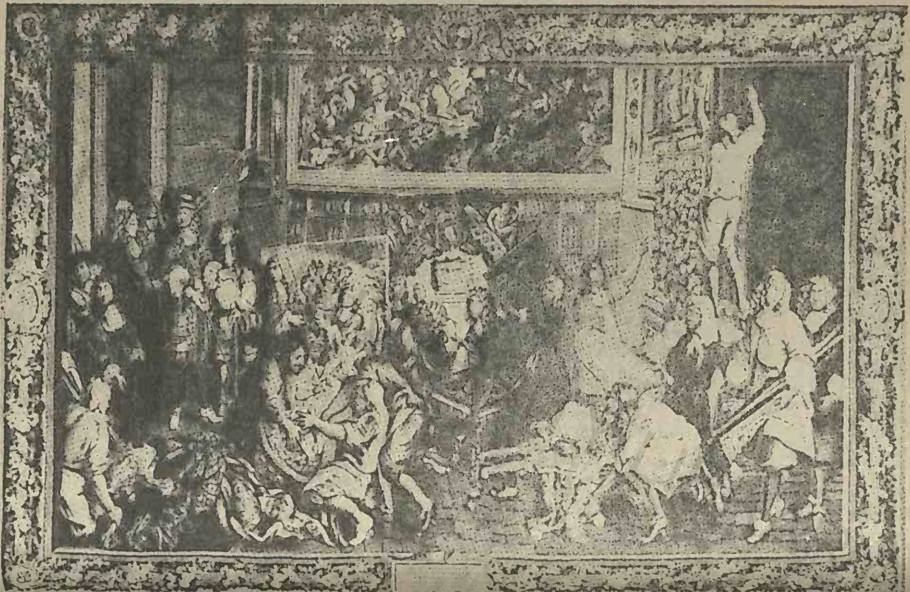
Gruparea care fusese în favoarea „armistiţiului" începea în acea perioadă să vadă mai puţine avantaje în armistiţiu. În 1621 Filip al III-lea a formulat trei condiţii pentru extinderea armistiţiului: libertatea de credinţă a catolicilor, deschiderea Scheldtului, evacuarea Indiilor de Est şi de Vest. Negustorii oranjişti şi cei din Amsterdam şi-au descoperit o dată în plus interese comune (vezi Geyl, 1961, p.84). Ceea ce spaniolii urmau să cîştige de pe urma a încă 26 de ani de război a fost o zonă *catolică* în sudul Ţărilor de Jos; dar interesele *economice* olandeze au predominat (vezi Parker, 1972, p.263). Ca urmare, în *final* predicatorii nu au obţinut ceea ce ei au dorit.

194. Haley (1972, p.128).

195. Visconti (1958, p.301).

196. E.Barker îşi începe istoria administraţiei moderne în 1660 „oarecum arbitrar şi totuşi cu o anume motivaţie" (1966, p.1).

197. Comentariile lui P.Anderson sînt similare: „Deoarece, dacă secolul al XVII-lea este amiaza tulburărilor şi dezordinii în relaţia dintre clasă şi stat în cadrul sistemului total al conducerii politice aristocratice, secolul al XVIII-lea este, prin comparaţie, seara de aur a liniştii şi reconcilierii lor" (1974a, p.55).

Ludovic al XIV-lea în vizită la manufactura Gobelins, o tapiserie Gobelins după un desen de Charles Le Brun, care deținea funcțiile de prim pictor al regelui, conservator-general al colecției de desene și director al manufacturii de tapiserii de la Gobelins. Tapiseria a fost realizată în amintirea vizitei lui Ludovic al XIV-lea din 1677. El a fost însoțit de tînărul duce de Enghien și de prințul de Condé. Colbert se află în spatele regelui.

Capitolul III
LUPTA ÎN CENTRU - PRIMA FAZĂ: 1651-1689

Cînd soarta Comerţului este în joc,
aceasta este ultima voastră redută;
trebuie să o apăraţi sau dispăreţi.

WILLIAM PITT senior[1]

Hegemonia olandeză a fost pentru prima oară ameninţată cu adevărat în 1651. De ce tocmai atunci ? În mod cert, nu pentru că Anglia şi Franţa nu ar fi vrut s-o facă mai devreme. Lucrurile s-au desfăşurat astfel mai degrabă din cauza faptului că aceste ţări erau preocupate prea mult de problemele lor interne pentru ca să mai poată depune „vreun efort deosebit în vederea înlăturării hegemoniei Olandei"[2].

În întreaga Europă, jumătatea de secol după 1650 nu a fost decît o perioadă în care a avut loc o încetare a creşterii populaţiei, fie prin scăderea numărului acesteia, fie prin menţinerea la acelaşi nivel, la sfîrşitul secolului curba începînd să urce din nou[3]. Evident, aceasta se poate explica prin acţiunea combinată a mai multor factori: ravagiile provocate de Războiul de 30 de ani, presiunea ecologică care a dus în anumite regiuni la existenţa unor lipsuri (şi de aici apariţia epidemiilor) şi supraproducţia cerealelor în economia mondială *în totalitatea ei*, care a dus la scăderea preţurilor *pe plan mondial*[4]. Totuşi, variaţiile de la regiune la regiune sînt cele mai importante. Este surprinzător că la începutul secolului al XVII-lea zonele cu cea mai mare densitate de populaţie se aflau mai mult pe vechea coloană vertebrală a Europei (din Flandra pînă în nordul Italiei) şi în noile regiuni din centru ale economiei mondiale europene (partea de vest a Provinciilor Unite, sud-estul Angliei şi nord-estul şi vestul Franţei).[5] Principalul impact al Războiului de 30 de ani, al Războiului de 80 de ani şi al epidemiilor de la începutul secolului al XVII-lea a fost

reducerea în mod dramatic a populaţiei din vechea coloană vertebrală şi din nordul şi centrul Spaniei, care înainte era o zonă cu o densitate medie.[6]

Dimpotrivă, în noile state din centru a avut loc o reducere mică de populaţie. În Provinciile Unite, situaţia a fost confuză între 1650 şi 1680 şi în general stabilă după această perioadă, pînă prin 1750, cînd a avut loc o creştere a populaţiei.[7] În nordul Franţei, „nu s-au produs mari catastrofe."[8] În ceea ce priveşte situaţia din Anglia, aceasta era considerată „neclară"[9] şi „încă puţin cunoscută", dar este posibil ca în vremea aceea să fi avut loc o creştere „modestă" a populaţiei.[10]

Avînd în vedere această legătură dintre statutul de stat din centru şi rezistenţa la descreşterea populaţiei, este pe deplin explicabil pentru ce teoria „optimistă" a populaţiei a prevalat în secolul al XVII-lea, convingerea că densitatea populaţiei asigură puterea naţională, în timp ce o populaţie rară înseamnă că o ţară este „în mod obligatoriu săracă şi slabă".[11] Ceea ce preocupa ţările centrului era cum să-şi consolideze propria situaţie comparativ cu a altora. Evenimentul care l-a inspirat pe Sir Thomas Mun să scrie lucrarea clasică mercantilă „*England's Treasure by Foreign Trade*"[12] a fost depresia din 1622. Evident, mercantilismul nu era ceva nou în Anglia. Grampp apreciază că el s-a manifestat încă prin 1500[13], iar Unwin descrie o largă mişcare protecţionistă sub regele Iacob I;[14] dar cînd în Anglia şi Franţa a apărut criza, politica mercantilă a fost adoptată cu „mai multă forţă şi coerenţă".[15] Totuşi, aşa cum am arătat mai înainte, proiectul consilierului municipal Cockayne s-a dovedit a fi prematur. Ce schimbări s-au produs pe la mijlocul secolului care au făcut ca politicile mercantile să fie încununate de succes? Ce a fost de fapt *esenţial* în determinarea reuşitei lor?[16]

În cadrul acerbei bătălii din centru, Actul de navigaţie din 1651 din Anglia a constituit scînteia. Ce a determinat această lege ? Atît sfîrşitul Războiului de 30 de ani cît şi recunoaşterea definitivă a independenţei Olandei de către spanioli au avut loc în 1648. Commonwealth-ul englez a fost proclamat în 1649, iar perioada în care Provinciile Unite nu au mai avut guvernatori a început în anul 1651. În ceea ce priveşte marea bătălie religioasă din Europa, limitele Reformei şi ale Contrareformei fuseseră mai mult sau mai puţin

atinse (cu excepţia alungării hughenoţilor francezi). Toate acestea au dus la instaurarea păcii, şi totuşi au mai avut loc războaie - sau de fapt o lungă perioadă de „război rece“ presărată uneori cu lupte care puneau în evidenţă „rivalitatea comercială plină de venin“ dintre puterile centrului.[17] Sfîrşitul diverselor războaie continentale nu a însemnat un avantaj pentru Anglia, ci exact contrariul, pentru că transportul maritim englez beneficiase de statutul Angliei de ţară neutră, iar „instaurarea păcii a însemnat o revenire la antrepozitul olandez“.[18] În plus, după 1632, din cauza nesiguranţei provocate de război, comercianţii spanioli (*asientistas*) foloseau navele engleze pentru a-şi transporta în Flandra metalele preţioase. Aceasta oferea Angliei un important avantaj colateral, pentru că, pe baza unei înţelegeri, două treimi din metalele preţioase erau descărcate la Dover şi transformate în monezi la monetăria din Londra înainte de a pleca mai departe. Aceasta a adus statului un venit considerabil, util regelui Carol I şi mai tîrziu Parlamentului Lung.[19]

În ceea ce-i priveşte pe olandezi, după ce războiul a luat sfîrşit, între olandezi şi danezi s-a încheiat, în anul 1650, aşa-numitul Redemption Treaty (Tratatul de răscumpărare), care a permis olandezilor să arendeze pentru propriile nave taxele de tranzit prin strîmtoarea Øresund în schimbul unei sume fixe anuale, ceea ce reducea cheltuielile şi, „nu mai puţin important“, economisea timp.[20] La 7 aprilie 1652, Jan van Riebeeck a creat primul avanpost olandez la Capul Bunei Speranţe, care controla ruta spre Indiile de Est. În general, prosperitatea olandeză a atins un nou punct culminant şi, spre deosebire de aceasta, „situaţia englezilor era mai proastă ca oricînd“.[21] În 1649, preţul cerealelor ajunsese la nivelul maxim al secolului. Francezii au interzis importurile de produse engleze. Comercianţii au plătit cheltuielile pe care le-a implicat războiul civil, acasă (prin impozite) şi în străinătate (datorită absenţei unui corp diplomatic şi preocupărilor marinei faţă de problemele de coastă). În aceste circumstanţe, regimul arhi-protestant din Commonwealth avea să distrugă modelul istoric al protestantismului şi patriotismului, strîns legate unul de celălalt.[22] Într-adevăr, Lichtheim îl consideră pe Cromwell a fi cel care a realizat „deschiderea decisivă“ în istoria expansiunii de peste

mări a Angliei. El a laicizat politica externă, după cum i-a „naționalizat" pe puritani.[23]

Avînd în vedere că olandezii dețineau de fapt hegemonia, nu existau decît două căi posibile pentru intensificarea comerțului englez: sprijinirea de către stat a comercianților englezi sau aplicarea de către stat a unor restricții față de comercianții străini. Temîndu-se ca, adoptînd această ultimă cale, să nu intre în conflict cu olandezii, englezii au optat în 1621 pentru prima, sub forma controlului statului asupra companiilor.[24] Aceasta a ajutat companiile, dar nu și burghezia engleză în general. La obiecțiile acestor companii,[25] dar mergînd pe linia „evoluției pozitive a forțelor economice în totalitatea lor,"[26] englezii au acționat direct împotriva olandezilor impunînd în 1651 restricții asupra importurilor. Actul de navigație din 1651 prevedea obligația ca mărfurile care intrau în Anglia să fie transportate fie de nave engleze, fie de nave ale țării în care s-au produs mărfurile (definită ca fiind țara primului port). Această prevedere era menită „să paralizeze transporturile olandezilor și activitatea de antrepozitare a acestora".[27] Ar trebui atunci să alegem între interpretarea lui Adam Smith, potrivit căreia Actul a fost un rezultat al sfaturilor interesate ale comercianților, și aceea a lui Schmoller, care susține că a fost un aspect al edificării statale?[28] Nu, deloc, căci ceea ce interesa în acel moment pe comercianți (pe unii comercianți) și pe manufacturieri era tocmai întărirea statului pe căi ce ar fi putut să-i ajute să acapareze nu numai comerțul din regiunea Mării Baltice, dar și comerțul transatlantic, care era pe punctul de a se extinde și care era, în cele din urmă, mai important.[29]

Este greu să ne dăm seama cum ar fi putut fi evitată o demonstrație de forță militară. Provocarea îndreptată împotriva olandezilor era prea mare, chiar dacă englezii se considerau în defensivă. La începutul anului 1651, olandezii au respins o propunere de încheiere a unui tratat și relațiile cu Anglia s-au deteriorat rapid.[30] Odată început războiul în 1652, totul s-a întors împotriva olandezilor, în mare parte din cauză că flota lor era într-o stare surprinzător de proastă.[31] Într-un anumit sens, un război a dus la un altul. „Șovinii" din Anglia așteptau „încă o lovitură împotriva olandezilor".[32] Ocazia li se va ivi după cîțiva ani, dar de această dată ca o agresiune

deschisă. Dacă „Cromwell a dorit să se apere împotriva olandezilor, Carol al II-lea a dorit să devină stăpînul lor".[33] Dar pînă la domnia lui Carol al II-lea, flota olandeză se refăcuse învăţînd din lecţia trecutului, iar moralul englezilor era scăzut (din cauza incompetenţei administrative şi a epidemiei de ciumă din Londra); ceea ce a dus la impas şi la pace.

În unele privinţe, Tratatul de la Breda din 1667 a constituit pentru olandezi o victorie, sau cel puţin un compromis. Olandezii au schimbat „costisitorul" port New Amsterdam pentru Surinam şi Pulo-Run din Indiile de Est.[34] Englezii au căzut de acord ca mărfurile din hinterlandul natural al Provinciilor Unite (cum ar fi pînzeturile germane prelucrate şi/sau depozitate în Olanda) să fie considerate mărfuri olandeze. Avînd în vedere că acestea deţineau principala pondere în exporturile olandeze către Anglia, unele prevederi ale Actului de navigaţie au fost viciate.[35] Cu toate acestea, Tratatul de la Breda este considerat de Wilson drept „o adevărată cotitură în relaţiile anglo-olandeze", iar de Carter ca „începutul declinului prosperităţii Republicii olandeze".[36] Evident, trebuie că se întîmplase ceva în spatele scenei politice şi trebuie că a fost ceva mai mult decît simplul avantaj obţinut de englezi pentru dobîndirea New Amsterdamului şi astuparea în felul acesta a unei importante breşe pe care contrabanda olandeză o făcea în restricţiile mercantiliste engleze.[37] Nu este oare adevărat că ura englezilor împotriva olandezilor era corelată de fapt cu „admiraţia pe care o aveau vrînd-nevrînd pentru spiritul economic al acestora"[38] şi cu „dorinţa de a-i întrece"[39], şi că în Anglia aveau loc importante schimbări ale eficienţei agro-industriale care au permis anularea, practic, a dezavantajelor Tratatului de la Breda şi transformarea Olandei în partenera mai mică a Angliei ?

Nu este nici o îndoială că intrarea Franţei în diversele războaie a fost consecinţa acestor schimbări, pe care totodată le-a facilitat. Invazia Franţei în Olanda spaniolă din 1667 a fost un „eveniment crucial"[40], grăbind încheierea Tratatului de la Breda, şi ducînd rapid la formarea Triplei Alianţe dintre Anglia, Provinciile Unite şi Suedia (cea de-a patra putere militară importantă din Europa în acel moment). Ludovic al XIV-lea a fost silit să bată în retragere, iar olandezii „se mîndreau în 1668, nu fără o oarecare justificare, că sînt arbitrii

Europei şi că au supus cinci regi". Nu este de mirare că Ludovic va avea „obsesia olandezilor".[41]

În 1672 lucrurile au ajuns la punctul culminant. Olandezii se găseau în războaie separate cu englezii şi francezii. Cel de-al treilea război (naval) anglo-olandez a fost relativ neconcludent, deşi englezii au cîştigat dreptul simbolic ca vasele lor să fie salutate pe mare.[42] Campania de uscat a francezilor, în schimb, părea să fi fost un succes spectaculos, cel puţin la început. În 1672, Anul Dezastrului, întreaga Olandă a fost aproape cucerită de francezi; în haosul politic ce a urmat, Johan de Witt a fost asasinat, iar republica olandeză şi-a văzut sfîrşitul. Totuşi, victoria care părea aproape s-a transformat într-un eşec. (De aici, cealaltă denumire dată de olandezi anului 1672 ca An al Miracolului.) În loc ca francezii să preia sistemul comercial olandez, Tratatul de la Nijmegen, din anul 1678, cu care s-a încheiat în fine îndelungatul război terminat neconcludent, cerea francezilor să anuleze tarifele din 1664.[43]

Adevărata semnificaţie a anului 1672 o constituie faptul că din 1651 pînă în acel moment, atît englezii cît şi francezii îi considerau pe olandezi principalul lor rival. Acum însă încep să se concureze în primul rînd între ei, olandezii devenind deodată un factor secundar, deşi economia olandeză continua să fie puternică.[44] Într-un anumit sens, ceea ce s-a întîmplat a fost că cheltuielile de război creşteau continuu. Cu toate că tehnologia armelor va rămîne în esenţă aceeaşi în întreaga perioadă modernă de început, rolul cavaleriei,[45] ca şi al războiului de asediu, în care olandezii excelau, a scăzut permanent.[46] La sfîrşitul secolului al XVII-lea, consecinţele demografice ale împărţirii statului burgund începuseră să afecteze domeniul militar. Provinciile Unite, în ciuda bogăţiei lor, erau „prea mici pentru a îndura la infinit povara insuportabilă a cheltuielilor de apărare militară şi navală".[47] Flota engleză a depăşit-o în final pe cea olandeză mai ales pentru că „dispunea de mai mari resurse".[48] Evident, francezii aveau şi ei resurse, dar le utilizau pe uscat şi nu pe mare, obţinînd astfel, pe termen lung, profituri mai mici de pe urma investiţiilor militare.[49]

Puterea militară crescîndă a englezilor şi francezilor îşi avea rădăcinile în schimbările inportante care s-au produs în baza economică. Una din problemele care

trebuie dezbătute în ceea ce priveşte eficienţa comparativă a producţiei agro-industriale din puterile centrului între anii 1650 şi 1750, şi îndeosebi comparaţia dintre Anglia/Britania şi Franţa, o constituie faptul că aproape toate cercetările au fost efectuate în interiorul graniţelor naţionale. Asemenea lucrări conţin frecvent afirmaţii comparative, care foarte adesea reprezintă mai curînd prejudecăţi decît evaluări serioase. Oamenii de ştiinţă ai lumii, inclusiv cei francezi, tind prea des să considere deosebirile din secolul al XIX-lea ca avînd originea în perioada anterioară şi depun în consecinţă eforturi susţinute să explice fapte pe care nu le-au verificat încă empiric. Sînt foarte înclinat să presupun că în perioada respectivă a existat o mult mai mică diferenţă între randamentul agro-industrial efectiv din Anglia şi din Franţa decît sîntem tentaţi să credem. Micile diferenţe care au apărut în anul 1763 au fost exagerate *din motive politice* şi transformate în diferenţele importante ale secolului ce a urmat, cînd erau instituţionalizate din punct de vedere economic. Ceea ce vom încerca acum să lămurim este prima parte a acestui argument.

Una din problemele de bază ale comparaţiei se referă la zonele ce trebuie comparate. Franţa ca unitate politică era aproximativ de patru ori mai mare decît Anglia, atît în ceea ce priveşte suprafaţa cît şi populaţia (ceea ce însemna, în general, aceeaşi densitate). Dacă adăugăm Scoţia şi Ţara Galilor, pentru a folosi Marea Britanie ca termen de comparaţie, aceasta aproape că dublează suprafaţa şi reduce proporţia populaţiei. Dacă luăm în considerare numai cele Cinci Mari Ferme ale Franţei, care reprezentau o uniune vamală, obţinem aproximativ aceeaşi suprafaţă ca a Marii Britanii. Dacă am avea date care să se poată divide în mod simplu la aceste unităţi, ceea ce nu este cazul, am ajunge la alte rezultate în funcţie de opţiunile noastre. Frontierele politice externe sînt foarte importante pentru a evalua posibilităţile militare şi pentru a indica regiunile în care politica guvernului putea afecta viaţa economică, chiar dacă, în fiecare din cele trei puteri din centru, guvernul central era încorsetat, în diverse moduri, de natura structurii sale constituţionale (pentru a nu mai vorbi de politica internă a acestuia).

Jacquart afirmă că în Franţa agricultura era în secolul al XVII-lea „de departe cea mai importantă sursă de bogăţie."[50] Acest lucru nu este oare tot atît de valabil şi pentru Anglia? În perioada stagnării economice, o parte din terenul arabil a fost folosit în Anglia pentru creşterea animalelor, iar în Franţa pentru cultivarea viţei de vie. În ambele cazuri, era vorba despre o reîntoarcere la folosirea pămîntului din perioada anterioară expansiunii din secolul al XVI-lea. Rezultatele variate din cele două ţări au fost în primul rînd în funcţie de climă şi pedologie. Goubert schiţează tabloul sumbru al agriculturii Franţei secolului al XVII-lea, în comparaţie cu agricultura Angliei, a Olandei, ca şi a altor regiuni ale Europei; dar Le Roy Ladurie consideră că expansiunea agriculturii Franţei, cel puţin în extremul nord (unde se află cel mai bun pămînt arabil), a început exact în acelaşi timp cu cea a Angliei, în 1690. Imbert susţine, plasîndu-se pe o a treia poziţie, că producţia de cereale a Franţei s-a ameliorat într-o mică măsură, în timp ce producţia de vin a crescut mult mai mult.[51]

Scăderea preţurilor la cereale, care a durat un secol, a avut loc în toate cele trei ţări din centru în perioada 1650-1750. Au scăzut preţurile şi la alte produse agricole, dar nu totdeauna în aceeaşi proporţie.[52] În fiecare din aceste ţări, reacţia consta în încercarea de menţinere a nivelului profitului, fie prin trecerea la alt tip de întreprindere, fie prin scăderea costurilor de producţie ca rezultat al creşterii eficienţei şi restructurării organizatorice. Olandezii fuseseră mult timp în fruntea diversificării în agricultură. Ceilalţi îi vor concura acum.[53] Pentru Fussell, „noutatea cea mai importantă" în Anglia a fost introducerea napilor şi a trifoiului în cadrul rotaţiei culturilor, iar pentru Jones „inovaţia crucială se referea la producerea nutreţului". Wilson pune accentul pe rolul „procesului de dobîndire a noi terenuri din pămînturi pustii şi sterpe", în timp ce pentru Habbakuk importantă a fost nu atît folosirea noilor tehnici, cît „răspîndirea celor mai bune tehnici existente".[54] Oricare din aceste patru opinii ar fi corectă, ne atrag atenţia două fapte principale. „Ameliorările" au făcut în esenţă posibilă cultivarea suprafeţelor care înainte avuseseră o productivitate scăzută sau nu fuseseră deloc folosite;[55] şi au constituit o reacţie directă la slaba piaţă a cerealelor, deoarece, în scopul menţinerii nivelului profitului,

ıcrmierii trebuiau să obţină un segment mai mare dintr-o piaţă relativ stagnantă[56] sau să se orienteze spre alte produse.

Problema îmbunătăţirilor în domeniul agriculturii din Anglia în această perioadă constituie tema unei vaste literaturi de specialitate, prezentată atît de convingător încît ar putea să ne facă să pierdem perspectiva. De Vries ne reaminteşte că cel puţin pentru secolul al XVII-lea, îmbunătăţirile din agricultura Angliei „au servit în principal la ridicarea ei la nivelul deja atins de Ţările de Jos şi de nordul Italiei şi nu la lăsarea în urmă a acestora într-o dîră de fum".[57] Într-o afirmaţie oarecum îndrăzneaţă, ţinînd seama de ezitările chiar şi ale oamenilor de ştiinţă francezi[58], Roehl insistă:

> „Tehnicile [agricole] moderne au fost introduse *în Franţa tot atît de timpuriu ca şi în alte părţi*. Îndeosebi regiunea situată la vest de Paris spre Canalul Mînecii şi în nord spre Flandra este din punctul de vedere al structurii şi al climei foarte asemănătoare cu regiunile cele mai bune pentru agricultură din Anglia. De aceea, nu este surprinzător să observăm că «revoluţia agricolă», care era tot aşa de inegală în impactul său în Franţa ca şi în Anglia, a început în cele două ţări în aceleaşi tipuri de regiuni şi pentru multă vreme a fost limitată într-o mare măsură la acestea".[59]

Ce ştim despre creşterea productivităţii? Slicher van Bath plasează *toate cele trei ţări*, Anglia, Olanda şi Franţa, în faza sa C (rata producţiei medii la cereale fiind de 6,3-7,0), pentru primele două indicînd perioada între 1500 şi 1699, iar pentru Franţa între 1500 şi 1820 - aceeaşi dată pentru început, dar diferită pentru sfîrşit. Pentru Anglia şi Olanda, el calculează o trecere în faza sa D (producţia medie peste 10,0) după anul 1750 (nespunîndu-ne ce crede el că s-a întîmplat între 1700 şi 1750)[60]. Hoskins nu observă nici o creştere vizibilă a producţiei în Anglia din 1680 pînă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, iar Wrigley apreciază o creştere a producţiei de 10% pe cap de locuitor din 1650 pînă în 1750; dar Fisher afirmă că în anii de mai tîrziu, sub domnia lui Carol al II-lea, probabil prin 1680, „fluxul produselor agricole avea să devină atît de mare încît a pricinuit oamenilor ororile belşugului"[61]. Cît priveşte Scoţia, comercializarea produselor agricole (de pe terenurile

arabile stabile şi pastorale) a constituit „una din cele mai frapante caracteristici ale secolului al XVII-lea“[62]. În Franţa, productivitatea în domeniul cerealelor a rămas constantă din secolul al XV-lea pînă în 1840, cînd s-a măsurat prin unităţi de producţie sau producţia la hectar,[63] şi nu pe baza zilei-muncă sau anului-muncă, care au devenit mai mari[64].

Dacă examinăm separat producţia de cereale, nu putem avea o imagine completă pentru că „problema principală a îmbunătăţirii agriculturii o constituie *combinaţia* dintre creşterea animalelor şi cultivarea pămîntului“[65]. Este ceea ce permiteau noile culturi - fînul, lucerna, trifoiul. Este ceea ce au învăţat englezii de la olandezi[66]. Este ceea ce a permis înlocuirea spaţiului cu forţa de muncă şi a determinat un păşunat de înaltă productivitate fără nomadism[67]. În timp ce aceasta se întîmpla în Anglia, în Franţa asistăm la o înflorire asemănătoare a producţiei de vinuri. Chaunu observă cu o oarecare sobrietate că Occidentul începuse să ajungă din urmă Orientul „pe calea paradisurilor artificiale“[68].

Dacă analizăm în ansamblul ei economia mondială europeană din perioada 1650-1750, constatăm că a avut loc o frapantă schimbare a locului în care se produceau cerealele, de la periferie la centru. Vom vorbi despre aceasta mai pe larg cînd vom discuta despre ceea ce s-a întîmplat în periferia est-europeană; dar, întrucît o mare parte a jumătăţii de sud a Franţei era cu adevărat semiperiferie sau chiar periferie, acolo a avut loc acelaşi fenomen.

Pentru a descrie ceea ce s-a întîmplat, poate trebuie să spunem că, deşi Anglia şi nordul Franţei, ca zone ale centrului, şi-au mărit considerabil în perioada respectivă ponderea în producţia mondială de cereale, în cazul Angliei noul surplus era exportat dincolo de frontierele naţionale,[69], în timp ce în cazul nordului Franţei noul surplus era „exportat“ pe plan intern.[70] Dacă această analiză este corectă în linii generale, explicaţia deosebirilor de mai tîrziu dintre Anglia şi Franţa nu o vom găsi în nivelurile diferite ale productivităţii agricole din secolul al XVII-lea. Deosebirile pot fi probabil găsite mai curînd în organizarea diferită a producţiei agricole. Pentru a face o comparaţie pertinentă a evoluţiilor în ceea ce priveşte proprietăţile de pămînt din Anglia şi Franţa în această perioadă, trebuie să ţinem seama de faptul că

fiecare dintre ele avea două modalităţi principale de a utiliza pămîntul, însă numai una le era comună - cerealele. În Anglia, cea de-a doua modalitate o constituia creşterea animalelor, care corespundea mai bine economiei de scară decît producţia de vin, cea de-a doua modalitate din Franţa; iar creşterea animalelor cerea o investiţie mai mare de capital. Acest simplu fapt economic poate explica mai bine deosebirile din evoluţiile proprietăţilor de pămînt decît ar face-o legile, tradiţiile, atitudinile, structura anterioară de clasă sau presupusa moştenire a drepturilor „feudale".

Atît în Anglia cît şi în Franţa, împletirea complexă a jurisprudenţei cu politica şi cu oscilaţiile pieţei a creat un veritabil caleidoscop al relaţiilor de proprietate asupra pămîntului. Putem înţelege mai bine această complexitate distingînd prin prisma surselor principale de venit patru categorii majore: proprietari de pămînt, de obicei mari proprietari, adesea nobili, care primeau rentă de la producători; producători îmbogăţiţi, foarte adesea „arendaşi", care controlau unităţi de dimensiuni medii pînă la mari şi care foloseau muncitori; producători mai săraci, care deţineau mici unităţi, în unele cazuri fiind proprietari, adesea avînd nevoie să-şi completeze veniturile angajîndu-se în alte munci; şi muncitori agricoli fără pămînt (sau aproape fără pămînt). De obicei, nişte termeni prin excelenţă ambigui, ca ţărani şi *yeomeni*, defineau în principal cea de-a doua categorie, frecvent chiar şi pe a treia. Cînd istoricii scriu despre dispariţia *yeoman*-ului în Anglia şi despre supravieţuirea ţăranului în Franţa, se pare că se referă la această a treia categorie. Ce se întîmpla de fapt în secolul al XVII-lea în Anglia şi în Franţa ? Vom vedea cel mai bine dacă vom analiza categorie cu categorie.

Unul din fenomenele de bază ale capitalismului modern îl constituie creşterea lentă, dar constantă, a marii proprietăţi, un proces al accentuării concentrării.[71] O metodă de primă importanţă era îngrădirea izlazurilor, care se pare că nu s-a redus prea mult în această perioadă.[72] A fost nevoie de bani şi de efort pentru a se fi putut crea în vremurile acelea dificile astfel de domenii. Din ce în ce mai mult, pămîntul a fost transferat prin vînzare în mîinile păturilor nenobiliare, deşi în Franţa, privind retrospectiv, acest lucru este mai puţin evident, pentru că aceiaşi bani care permiteau unei persoane fără

titlu nobiliar să cumpere pămînt îi permiteau să-şi cumpere şi un titlu de nobleţe (mult mai uşor decît în Anglia). Aceste mari proprietăţi se formau în parte din reunirea mai multor parcele de teren şi de aceea unele din concentrările de proprietăţi nu erau decît „o problemă de centralizare contabilă".[73] O astfel de centralizare aducea după sine, prin definiţie, creşterea absenteismului. În plus, scăderea preţului la cereale a făcut ca exploatarea directă a pămîntului să fie mai puţin avantajoasă decît arendarea acestuia.[74] Dezvoltarea permanentă a statului a atras tot mai mult pe aceşti proprietari de pămînt la viaţa capitalei. Fie că deveneau curteni sau participanţi la piaţa financiară, ei se îndepărtau fizic tot mai mult de producţia agricolă.[75]

Pentru a putea să-şi menţină marile proprietăţi, posesorii acestora trebuiau să fie antreprenori competenţi; era loc destul pentru astfel de talente, însă familiile căutau să se pună la adăpost de incompetenţa anumitor moştenitori. În Anglia, aceasta a dat naştere unei noi forme juridice - succesiunea condiţionată.[76] Acest lucru a fost util, aşa cum a fost şi scăderea ratei dobînzii, care a uşurat serviciul datoriei şi care a fost consolidată de restricţiile asupra împrumuturilor derivate din succesiunea condiţionată.[77] În Franţa, moştenirea familială a avut de înfruntat încă o problemă, aceea a împărţirii obligatorii a proprietăţilor. Posesorii de terenuri din Franţa, însă, au fost şi ei la fel de abili ca şi englezii, folosind portiţa legală a aşa-numitelor *rentes constituées*, care puteau fi transferate moştenitorilor, spre deosebire de *rentes foncières*, care nu puteau fi lăsate drept moştenire. Ei preferau să accepte dobînzi mici decît să recupereze capitalul cu care să-şi creeze o proprietate de familie perpetuă. Corupţia administraţiei a găsit un subterfugiu pentru o astfel de investiţie.[78]

În ceea ce priveşte următoarele două categorii, producătorii prosperi şi cei săraci, imaginea este confuză, pentru că, deşi unii erau proprietari, cei mai mulţi dintre ei erau arendaşi, şi pentru că unii arendaşi *de jure* erau proprietari *de facto*[79]; deosebirea dintre proprietar şi arendaş nu a fost legată de grupurile de oameni după criteriul puterii economice, al rangului social sau al perspectivei politice. Pentru cei din categoria imediat inferioară marelui proprietar de pămînturi, era probabil favorabil ca în perioadele cu dificultăţi economice să fie

arendaşi decît să fie proprietari.[80] Evoluţia acestor două categorii trebuie privită ca un proces cu două stadii. În prima jumătate a secolului al XVII-lea, rentele continuau să crească şi impozitele începuseră să se mărească, dar profiturile obţinute din producţia de grîu începuseră deja să scadă.[81] Aceasta a exercitat o presiune asupra producţiilor mai mici de cereale. Numeroşi producători independenţi au fost nevoiţi să renunţe la statutul lor de independenţă.[82] Aşa s-a întîmplat şi cu arendaşii-fermieri mai mici.[83]

Drept consecinţă se pare că a avut loc o ascensiune a arendaşilor producători de cereale prosperi în perioada care a urmat stagnării, pe seama ţăranilor mai puţin înstăriţi, fie ei proprietari sau arendaşi. Acelaşi fenomen s-a produs în Anglia[84] şi în nordul Franţei.[85] Acest lucru era de asemenea valabil într-o oarecare măsură şi în industria laptelui, cealaltă activitate importantă din domeniul agriculturii din zonele respective.[86] Una din cauzele ascensiunii arendaşilor-fermieri înstăriţi a fost tocmai dezvoltarea marii proprietăţi ca o structură capitalistă care avea nevoie de intermediari pentru a supraveghea pe producătorii direcţi, fie ei muncitori sau subarendaşi.[87] Asemenea intermediari nu erau uşor de găsit, iar perioada în care preţul cerealelor scăzuse a dat posibilitatea acestor intermediari să obţină condiţii mai bune din partea proprietarilor de pămînt. Condiţii mai bune puteau fi în domeniul reducerii rentei reale[88] sau al nivelului pînă la care proprietarul prelua costurile îmbunătăţirilor funciare.[89]

Este în general acceptat faptul că, în perioada anilor 1660-1750, în Anglia a dispărut *yeoman*-ul sau micul proprietar de pămînt sau „proprietarul-arendaş"; a supravieţuit el oare în Franţa ? Am opinat că, în linii foarte mari, răspunsul este negativ pentru nordul Franţei (sau cel puţin tot atît de negativ ca şi în cazul Angliei), dar pozitiv pentru sudul Franţei. Ce fel de mărturii avem în ceea ce priveşte Franţa ? Să începem cu terminologia. Termenul francez pentru *yeoman* este *laboureur*, care nu însemna că avea pămînt, ci capital fix. Un *laboureur*, spune Goubert, „indică în mod obişnuit persoana [din estul şi vestul Franţei] care deţine unealta agricolă cunoscută sub numele de marele *charrue* [plug] al Nordului".[90] Trebuie să facem o distincţie între un *charrue* şi un *araire* (plug fără avantren), deşi în engleză

amîndouă sînt adeseori traduse ca plug (*plow*).[91] În Franța secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, un *charrue* era o unealtă mult mai grea decît un *araire* și ara mai adînc și conținea mai mult metal. De aceea erau necesari cai sau boi pentru a-l trage. Astfel, un *laboureur* era „un destul de mare proprietar sau cultivator de pămînt (*exploitant*), care se detașa de populația satului prin importanța mijloacelor sale și prin numărul persoanelor pe care putea să le angajeze".

Mergînd spre sud pe pămînturi care dețineau numai un *araire* și nu un *charrue*, găsim în locul unor *laboureurs*, fermieri mai modești și mai slabi denumiți *métayers* (fermieri care iau în arendă jumătate din terenul agricol al proprietarului) și *closiers*[92] (fermieri la parte cu proprietarul pămîntului). Dupâquier și Jacquart fac un calcul potrivit căruia între 1685 și 1789, într-o regiune din nordul Franței, *Véxin français*, proporția celor care erau *petits laboureurs*, denumiți *haricotiers* sau *sossons*, varia între 9,9% și 3,0%, în timp ce proporția așa-numiților *fermiers laboureurs*, care erau mai bogați, s-a modificat numai de la 10,2% la 8,4%. În schimb, constatăm că în ținuturile viticole „mica proprietate țărănească este net dominantă," de cinci ori mai importantă decît în regiunile din nord unde se cultiva pe suprafețe mari[93]. Întrucît acești *petits laboureurs* erau exploatați, mulți dintre ei au trecut într-o altă categorie, devenind în primul rînd *manoeuvriers* (muncitori necalificați). Le Roy Ladurie sugerează, și eu sînt de acord cu el, că nu trebuie să exagerăm această distincție nici chiar pentru secolul al XVI-lea, deoarece adevărata linie de demarcație se afla între ambele aceste grupuri luate la un loc și *gros fermiers*, marii arendași.[94] Această situație este valabilă și pentru Anglia. Totuși, ceea ce s-a întîmplat în perioada de stagnare este faptul că, deși această linie de demarcație a devenit din punct de vedere social și politic mai evidentă în Anglia, situația se prezenta mai puțin clară în regiunile Franței rurale în care nu se cultivau cereale.

Ce se poate spune atunci despre argumentul pe care îl prezintă Brenner (el nefiind singurul) potrivit căruia „predominanța micii proprietăți din Franța la începutul perioadei moderne a fost aceea care a determinat starea de înapoiere, pe termen lung, a agriculturii". Ne-am arătat scepticismul în ceea ce privește ambele

presupuneri - predominanţa micii proprietăţi (care nu era valabilă pentru nordul Franţei), cît şi rămînerea în urmă a Franţei în comparaţie cu Anglia (cu o valabilitate îndoielnică pentru nordul Franţei, cel puţin pînă în 1750). Brenner afirmă că în Anglia, progresul agriculturii a fost posibil datorită faptului că „proprietarii de pămînt puteau să acapareze, să se consolideze şi să îngrădească pămînturile obşteşti, să creeze mari ferme şi să le dea în parte unor arendaşi capitalişti care îşi puteau permite să facă investiţii capitaliste."[95]

Jacquart, descriind transformările ce au loc în nordul Franţei în momentul în care vechile familii încep să-şi vîndă pămîntul, în „al doilea" secol al XVI-lea, spune:[96]

> „Ceea ce contează... este comportarea noilor stăpîni ai pămîntului (*maîtres du sol*). Proveniţi din burghezie, ei au păstrat ceva din mentalitatea dominată de profit a strămoşilor lor negustori, chiar dacă au încercat să-i facă uitaţi. Ei au înţeles rolul esenţial al rezervelor pentru venitul seniorial, avantajul marii proprietăţi concentrate, venitul mai mare pe care îl produceau pădurile şi pajiştile. Era o întreagă politică conştientă care, de-a lungul generaţiilor, a implicat şi dobîndirea de noi terenuri, ameliorarea şi punerea lor în valoare (*mise en valeur*)."

Jacquart notează că, simultan, s-au dezvoltat şi ferme de mărime mijlocie, orientate spre piaţă, cu o suprafaţă între 15 şi 50 de hectare, care reprezentau tipice *investiţii burgheze modeste*, „viabile şi rentabile". Această dezvoltare, atît a marilor proprietăţi cît şi a celor de mărime mijlocie, a antrenat un „proces lent de expropriere a ţăranului", care a dus la o „adevărată pauperizare a maselor din mediul rural". Se deosebea aceasta cu adevărat de ceea ce se întîmpla în Anglia ?

Brenner recunoaşte că proprietarii de pămînt din Franţa au dorit probabil „să-şi consolideze proprietăţile" în aceeaşi măsură ca şi confraţii lor englezi. Dar, din păcate, nu puteau! Căci, dacă în Anglia legile permiteau proprietarului de pămînt să „mărească renta şi taxa de arendare pînă la niveluri imposibile, alungînd astfel pe micul arendaş", în Franţa el a trebuit „să *cumpere* nenumărate mici proprietăţi ţărăneşti pentru a realiza o unitate solidă". Aceasta era, după cum putem deduce, o povară insuportabilă pentru proprietarii de pămînt

francezi protocapitalişti. Am văzut însă că achiziţionarea de proprietăţi a constituit, lucru perfect verosimil, o primă metodă de concentrare *atît în Anglia cît şi în Franţa*. Într-adevăr, Brenner o recunoaşte implicit atunci cînd afirmă că în Franţa, „în întreaga perioadă modernă timpurie, mulţi ţărani erau obligaţi să se îndatoreze foarte mult, fiind în cele din urmă siliţi să-şi vîndă proprietăţile."[97] Dacă aşa stăteau lucrurile, atunci cine cumpăra aceste terenuri? Brenner trage concluzia că la sfîrşitul secolului al XVII-lea, „cam 40-50 % din pămîntul cultivat se mai găsea încă în posesia ţăranilor" în Franţa, dar „nu mai mult de 25-30 %" în Anglia. Care era însă procentajul în *nordul Franţei*?

Noi susţinem că în ceea ce priveşte administrarea terenurilor şi productivitatea în agricultură, deosebirile dintre Anglia şi nordul Franţei, în perioada 1650-1750, erau relativ minore. Privite din punctul de vedere al economiei mondiale capitaliste în ansamblul ei, cele două zone mai mult se asemănau decît se deosebeau. Ambele zone îşi sporeau ponderea în producţia mondială de cereale în scopul menţinerii nivelului general al profitului în perioadele de stagnare; aceasta le-a dat posibilitatea să recupereze întrucîtva avantajul net pe care îl luase Olanda. În ceea ce priveşte sectorul industrial, secolul al XVII-lea a fost o perioadă în care protejarea industriei a constituit preocuparea principală atît a guvernului englez cît şi a celui francez. În Anglia, această protecţie este considerată de Lipson a fi, împreună cu Actul de navigaţie şi Legea cerealelor, drept unul din stîlpii mercantilismului; „Epoca mercantilismului", afirmă el, era „Epoca întreprinderii"[98]. În ceea ce priveşte Franţa, „colbertismul" apare ca unul din fenomenele majore ale secolului, deşi, de fapt, intervenţiile protecţioniste erau considerabile încă din vremea lui Richelieu[99].

Eforturile pentru protejarea industriei, sau poate ar trebui să-i spunem pentru promovarea ei, s-au concentrat cu precădere în domeniul textilelor. Să analizăm mai întîi rezultatele şi în al doilea rînd explicaţiile. Producţia textilă din Franţa era amplasată în principal în nordul extrem al ţării şi într-o mai mică măsură în Midi[100]. Tradiţionala industrie a mătăsii de la Lyon a înregistrat „un avînt remarcabil" în secolul al XVII-lea[101]. Industria lînii şi a bumbacului a dat rezultate mai slabe. Cele mai

mari realizări s-au înregistrat între anii 1625 şi 1635; a urmat apoi declinul, iar după aceea a „stagnat la un nivel mai scăzut“[102] sub Colbert (şi în ciuda existenţei lui Colbert?), pentru ca în fine să-şi revină şi să fie parţial reconvertită în perioada dintre anii 1680-1705[103] (ca un rezultat datorat lui Colbert?). Reconversiunea a implicat o importantă „ruralizare“ a industriei.[104] Criza textilelor din Anglia a început mai devreme şi probabil a fost depăşită mai devreme, o dată cu apariţia noilor ţesături. Din 1660 pînă în 1700, producţia ţesăturilor a crescut, exporturile s-au dublat, înregistrîndu-se o tot mai mare varietate de produse.[105] Şi în acest domeniu, producţia textilă s-a ruralizat, poate „mai de timpuriu şi mai radical decît în Europa continentală“.[106]

Spre deosebire de Anglia şi chiar de Franţa, în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea industria textilă olandeză se afla în dificultate. În primul rînd, a fost amplasată în oraşe, unde costul forţei de muncă era mare.[107] De aceea olandezii au marcat un declin în toate categoriile de postavuri cu excepţia produselor din camelotă (*greinen*), dar nu şi la stofele de lînă. Pentru camelotă şi stofele din lînă ei aveau avantajul accesului privilegiat la materia primă necesară - Spania pentru lînă şi Turcia pentru materialul din care se făcea camelota; ei mai aveau avantajul tehnicii vopsitului cu indigo şi carmin. Camelota şi stofele de lînă erau de mare valoare şi de înaltă calitate, dar *nu* erau destinate unei pieţe largi. Această schimbare de orientare a fost consecinţa unei „poziţii generale mai slabe“,[108] şi de aceea este explicabil că în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea capitalul olandez a trecut de la investiţia industrială la întreprinderile comerciale cu o rată a profitului mai înaltă.[109]

În alte industrii, au avut loc mai puţine evenimente. Totuşi, industria constructoare de nave din Anglia s-a dezvoltat „mai mult sau mai puţin brusc, probabil în jurul anului 1670“,[110] chiar în momentul în care construcţia de nave din Olanda şi-a redus activitatea.[111] Ceea ce trebuie într-adevăr să stea în primul rînd în atenţia noastră este că în economia mondială în ansamblul ei cererea era stagnantă. Chiar şi în sectoarele în care cererea creştea, ea nu putea să ţină pasul cu eforturile din domeniul agro-industrial al Provinciilor Unite şi cu rivalii mercantili ai acestora, Anglia şi Franţa. Principala

preocupare a Angliei şi a Franţei era *să găsească* locuri de muncă pentru muncitorii lor, în timp ce Provinciile Unite erau interesate în *menţinerea* acestora.[112] Atîta timp cît mercantilismul putea crea asemenea locuri de muncă, afirmă Pares, îi era „indiferentă productivitatea forţei de muncă angajată".[113]

Această luptă a puterilor din centru pentru a-şi exporta reciproc şomajul este un fenomen care apare periodic în economia mondială capitalistă în momentele sale de stagnare. Ceea ce a făcut ca situaţia să fie şi mai acută în perioada 1660-1763 este faptul că atît Anglia cît şi Franţa s-au confruntat, în plus, cu o „problemă cronică a sărăciei", care a afectat 25 pînă la 50 % din populaţia lor, şi nu numai pe cei într-adevăr nevoiaşi, dar şi un mare număr (care creştea mereu) de muncitori zilieri. Wilson spune despre Anglia că exista „o armată de muncitori parţial sau total dependenţi de o mare dar instabilă industrie manufacturieră de export".[114] Acelaşi lucru era valabil pentru Franţa, poate cu un accent mai mic pe export. Şi atunci se pune întrebarea ce va putea maximaliza angajarea forţei de muncă dorită. În această problemă controversa pe tema rolului salariilor era acută. Pe de o parte, se spune, şi s-a spus şi la vremea aceea, că un dezavantaj al olandezilor l-au constituit salariile mari, „singurele care rezistau eroziunii masive a puterii de cumpărare, care se manifesta în alte părţi".[115] Această situaţie poate fi atribuită amplasării urbane a industriei şi de aici puterii sindicale a muncitorilor, care a dus la instituirea politicii de asistenţă socială a guvernului şi care explică în parte impozitele mari. Salariile mari şi impozitele mari au făcut probabil ca produsele olandeze să fie relativ mai puţin competitive şi aceasta explică relativul declin.

Totuşi, este probabil că salariile din Anglia şi Franţa în realitate au crescut. Există anumite indicii în acest sens pentru Franţa, atît în agricultură cît şi în industrie.[116] Pe de altă parte, pentru a şti ce s-a întîmplat cu adevărat, ar trebui să cunoaştem mai mult despre productivitatea muncii şi proporţia salariilor care erau plătite în bani. Hill afirmă că în secolul al XVII-lea, „lenevia englezilor era proverbială pentru străini".[117] Este de presupus că în principal comparaţia se făcea cu olandezii. Lipson ne relatează că în aceste vremuri de criză, meşteşugarii erau obligaţi fie să primească o parte din salariu în natură

într-o proporţie supraevaluată, fie să primească salariul sub forma unei cambii, pe care muncitorul căuta apoi să o transforme în bani gheaţă vînzînd-o cu reducere.[118] Această ultimă formă este deosebit de interesantă deoarece însemna că de mărirea salariilor, deşi o cheltuială reală a patronului, beneficia nu muncitorul ci unii bancheri mărunţi.

Ajungem astfel la necesităţile contradictorii ale puterilor mercantile din centru de a lupta împotriva puterii hegemonice din centru într-o perioadă de recesiune. Pe de o parte, ele trebuiau să încerce să fie competitive prin costuri. Pe de altă parte, trebuiau să identifice segmente de piaţă pentru produsele lor. Lupta pentru a deveni competitive prin costuri a determinat o presiune asupra muncitorilor în privinţa disciplinei în muncă. Furniss descrie apariţia acestui concept în Anglia în contextul ideilor despre „datoria faţă de muncă", considerată a fi corelată cu „dreptul la muncă".[119] Thompson vorbeşte despre ideea muncii măsurată în timp cu precizia mecanismului de ceasornic care s-a răspîndit în secolul al XVII-lea, „pînă cînd, o dată cu apariţia lui Newton...a cuprins tot universul".[120] Nef remarcă faptul că în aceeaşi perioadă minerii şi muncitorii scoţieni din ocnele de sare au fost „reduşi la starea de sclavie" ca rezultat al începuturilor industrialismului.[121] Sîntem atît de obişnuiţi să asociem apariţia remunerării libere a muncii cu apariţia capitalismului, îndeosebi în centru, încît cuvîntul *sclavie* ne face să tresărim, ne uimeşte chiar. Acelaşi lucru s-a petrecut în manufacturile regale din Franţa, unde muncitorii erau la locurile lor de muncă practic ca în închisoare; totuşi ei primeau salarii relativ mari.

Să alăturăm acest aspect la dezbaterea asupra salariilor mari. Majoritatea mercantiliştilor, la fel ca şi cei mai mulţi dintre antreprenorii capitalişti, era în favoarea salariilor *mici*, acestea constituind un mijloc de îmbunătăţire a competitivităţii prin costuri; dar mercantiliştii cei mai rafinaţi nu agreau această poziţie. În 1668, în noua sa lucrare *Discourse on Trade*, Josiah Child explica avantajul olandezilor în modul următor: „Ori de cîte ori salariile sînt mari, şi aceasta este valabil pretutindeni în lume, avem o mărturie sigură a bogăţiilor ţării respective; remunerarea muncii cu salarii mici constituie dovada sărăciei regiunii respective."[122] Astfel,

Josiah Child anticipa cu 300 de ani argumentul lui Arghiri Emmanuel.[123] Deşi este cert că Child nu a convins pe toată lumea, concepţiile sale oglindeau presiuni structurale.

Disciplina muncii şi salariile mărite sînt *complementare* într-o perioadă de stagnare economică mondială, iar cei doi factori combinaţi fac să sporească utilizarea forţei de muncă, indiferent de productivitatea reală pe unitate: cu alte cuvinte, este vorba despre utilizarea disciplinei muncii (incluzînd chiar starea aproape de sclavie) ca instrument de creştere a producţiei (nu aceasta a fost oare motivaţia reală la minele de cărbune din Scoţia şi la Manufactura naţională Gobelins din Paris?) şi salariile sporite care să atragă muncitorii *calificaţi* (din nou la Gobelins), extinzîndu-se în felul acesta piaţa internă şi deci cererea. Un sistem în care „salariile" mărite transferă venitul către micul bancher şi nu către muncitor ar fi făcut probabil tot atît de mult, poate mai mult, să crească cererea decît un sistem în care muncitorii ar fi fost cu adevărat bine plătiţi. Totuşi, o prea mare şi precipitată creştere a costurilor forţei de muncă (indiferent cine ar fi beneficiat de aceasta) ar fi periclitat competitivitatea în raporturile cu olandezii; astfel că trebuia să se ajungă la un echilibru.

Putem acum să evaluăm succesul eforturilor din cea de-a doua parte a secolului al XVII-lea pentru încurajarea agriculturii şi a industriei în Anglia şi Franţa. Comparaţia clasică a istoriografiei liberale este aceea care se face între Anglia partidului Whig, care se îndrepta spre industria de masă a viitorului controlată de particulari, şi Franţa birocratică a lui Colbert, care se orientase spre industria produselor de lux. Se susţine că, drept consecinţă, Anglia se îndrepta spre liberalism, control parlamentar şi progres; în timp ce Franţa îşi consolida aristocraţia, „feudalismul" şi risipa - pe scurt *l'Ancien Régime*. Ca în atîtea alte discuţii privind această perioadă, *locus classicus* modern al acestor prejudecăţi îl reprezintă Heckscher:

> „Nu numai că în Anglia nu existau întreprinderi analoage acelor *établissements* ale industriei de lux pe care le deţinea statul [francez], dar - fapt cu mult mai important - erau absente şi acele numeroase şi vaste *manufactures royales* particulare învestite cu toate privilegiile...

Această deosebire este esențială. Astfel, dacă modificările tehnice ar fi constat, aşa cum s-a întîmplat în perioada precedentă, în principal, în îmbunătăţirea dexterităţii manuale, în gustul rafinat şi exprimarea artistică, cu alte cuvinte dacă acestea ar fi aparţinut acelui domeniu în care producţia era determinată de familia regală, de Curte, de aristocraţie, de alţi producători bogaţi, atunci Franţa ar fi avut toate perspectivele să devină principala ţară industrială la nord de Alpi. Dar lucrurile au evoluat altfel. «Industrialism» sau «capitalism» însemna producţie de masă pentru consum de masă, industria produselor de lux devenind, într-un asemenea context, cu totul secundară. Şi astfel întîietatea a preluat-o Anglia."[124]

Prima întrebare care se pune în legătură cu explicaţia lui Heckscher este dacă faptele sînt corecte. Pierre Léon, de pildă, deşi este de acord că unele industrii de lux erau încurajate de Colbert, se îndoieşte de exactitatea explicaţiei.

„Efortul principal a fost îndreptat, de fapt, spre industriile de masă: textilele din lînă şi in (Elbeuf, Sedan, Languedoc); oţelul, baza industriei de armament. (Valenciennes, Cambrai); fabricarea hîrtiei. Peste 400 de întreprinderi (*fondations*), inclusiv 300 din domeniul textilelor, au fost create graţie eforturilor sale. Fără îndoială [Colbert] nu a creat o «bază industrială», care exista de secole, însă s-a străduit s-o consolideze şi s-o concentreze. ... Nu există nici o îndoială că Manufacturile regale ... au fost primele care au dat...«forma» viitoarelor fabrici."[125]

În ceea ce priveşte efectul de sufocare al colbertismului asupra întreprinderii capitaliste, nu trebuie să uităm că, asemenea venalităţii administraţiei şi a soldaţilor mercenari, colbertismul a reprezentat un pas spre formele secolului al XIX-lea, nu un pas în afara lui. Colbertismul se născuse încă de pe vremea lui Richelieu, iar John Nef susţine că două din efectele sale pozitive trebuie apreciate:

„În primul rînd, în cadrul sistemului, cei ce se lansau în acţiuni economice riscante cîştigau acum mai multă libertate decît li se permisese în mod obişnuit înainte de Richelieu....În al doilea rînd, sistemul

mercantil de reglare...a constituit de fapt o primă măsură prin care se acorda negustorilor recunoaşterea politică, rangul, de care - susţinea cu insistenţă Eon [un cleric ale cărui lucrări deveniseră influente în timpul lui Colbert] - ei ar fi avut atîta nevoie."[126]

Dacă deosebirea dintre eforturile mercantile din secolul al XVII-lea din Anglia şi cele din Franţa este mai mică decît se pretinde în mod frecvent, de ce Goubert (ca mulţi alţii) vorbeşte despre „eşecul global al lui Colbert"?[127] De ce s-a spus că principalul efect al tarifelor lui Colbert a fost numai „amînarea" pentru un moment a tendinţei ascendente a producţiei de ţesături din Anglia?[128] Dacă conjunctura era nefavorabilă, aşa cum afirmă Deyon,[129] ea era nefavorabilă atît pentru Anglia cît şi pentru Franţa. Wilson sugerează că francezii nu erau *destul* de mercantilişti, că mercantilismul lor, spre deosebire de cel din Anglia, „avea să rămînă relativ incoerent şi neconturat, chiar în vremea lui Colbert", deoarece Franţei îi lipsea „acea combinaţie dintre capitalul comercial în expansiune şi influenţa guvernului reprezentată de axa Westminster-City din Londra".[130] Aceasta ne face să înţelegem modul în care grupurile de interes au urmărit îndeplinirea obiectivelor lor economice în cadrul celor două state mercantile din centru, reamintindu-ne că Franţa era de patru ori mai mare decît Anglia şi cuprindea între graniţele sale regiuni foarte întinse care nu aparţineau centrului.[131]

Pentru a le compara în mod corespunzător, trebuie mai întîi să examinăm peisajul comercial şi financiar, începînd cu o evaluare de ansamblu. Se consideră în general că perioada dintre anii 1660 şi 1700 a constituit epoca „revoluţiei comerciale" a Angliei,[132] într-un moment în care Anglia a fost prima care a devenit „un antrepozit mondial autonom".[133] Ceea ce se subliniază de obicei cînd se vorbeşte despre această perioadă este ponderea sporită în comerţul mondial pe care englezii au dobîndit-o în raport cu olandezii, reflectare a prevederilor pozitive (pentru englezi) ale Actului de navigaţie.[134] Dar ce se poate spune despre Franţa? Potrivit opiniilor lui Crouzet, „nu se poate face o paralelă între creşterea rapidă şi de durată a comerţului exterior englez din secolul al XVII-lea [îndeosebi după 1660] şi cel din Franţa;"[135] dar Delumeau, examinînd întreaga perioadă

dintre 1590 şi 1690, prezintă un tablou complet diferit al unei dezvoltări distincte a comerţului exterior francez: „progresul ... a fost lent, inegal, marcat de discontinuităţi, dar decisiv“.[136] Richet este de acord cu aceasta, remarcînd o „creştere absolută“ care a avut efect „mult mai departe de regiunile de coastă“, dînd posibilitatea producătorilor de textile şi altora să „atingă, în anii 1680-1690, un nivel pe care nu l-au cunoscut niciodată, nici chiar în cei mai buni ani ai secolului precedent.“[137]

Cum se explică eşecurile, dacă a existat într-adevăr vreunul, al companiilor franceze şi reţinerea mai mare a capitaliştilor francezi în a investi în comparaţie cu capitaliştii englezi şi olandezi ? Explicaţiile prin care se susţine că aceasta s-ar datora „temperamentului francezilor şi defectelor acestuia“,[138] sau că urmaşii negustorilor francezi au renunţat a mai fi oameni de afaceri[139] sînt răspunsuri pe care nu pot să le iau în serios. Chiar dacă aici ar fi putut fi mai posibil decît în alte părţi, ceea ce este îndoielnic, de ce a trebuit să fie astfel? În orice caz, va trebui totuşi să luăm în considerare tipurile de investiţii pe care le făceau strămoşii acestora. O analiză mai profundă a comerţului mondial luat pe sectoare ne va clarifica poate problemele.

Începem cu tonajul total şi valoarea comerţului englez pe zone geografice, care au fost calculate în tabelul nr.2 (din păcate, nu cunosc nici un asemenea calcul pentru Franţa).

Tabelul 2
Transport extern al Angliei in anul 1700 *

Zona	Tonaj	Kilograme	Kilograme la 1000 tone
Indiile de Est	5.000	408.240	81,64
Mediterana	71.000	680.400	20,86
Spania şi Portugalia	71.000	771.000	20,86
Indiile de Vest	43.000	589.680	13,60
America de Nord	33.000	317.520	9,52
Europa de Nord	218.000	408.240	1,81
Regiuni învecinate	224.000	2.313.360	10,43
Total	594.000	5.488.560	

---

* Acest tabel a fost reconstituit după Wilson (1965, p.162); Wilson s-a bazat pe lucrarea lui Ralph Davis.

Din acest tabel ies în relief trei aspecte. Regiunile europene din imediata vecinătate, care aparţin în mare măsură celorlalte puteri din centru, corespund la peste o treime din tonaj şi aproape jumătate din valoare. Comerţul cu regiunea Mării Baltice reprezenta altă treime din tonaj, dar foarte puţin ca valoare, ceea ce era bine pentru transportatori, dar nu era prea important pentru negustori. Indiile de Est reprezentau foarte puţin atît în privinţa transporturilor maritime, cît şi a valorii totale, dar valoarea per tonă pentru această regiune este de departe cea mai mare (în timp ce comerţul din regiunea baltică este cel mai scăzut), iar valoarea mare pe tonă înseamnă o rată mare a profitului per navă. În cazul comerţului asiatic însemna că, deşi această situaţie ar fi putut fi importantă pentru *East India Company*, nu era *încă* foarte importantă pentru economia mondială în ansamblul ei. Aceasta explică probabil capacitatea companiei *East India* de a rezista atacurilor împotriva violării logicii mercantile prin balanţa sa comercială nefavorabilă[140]. Daunele pe care un asemenea comerţ le-a pricinuit au fost în realitate limitate. Reversul era, desigur, că *East India Company* se aştepta ca guvernul englez „să se descurce singur în Asia“[141].

Importurile erau în creştere - 861.000 bucăţi de stambă în anul 1700 (din care două treimi erau reexportate), faţă de 240.000 în anul 1600;[142] dar piaţa asiatică se menţinea încă atît de limitată pentru mărfurile europene încît „orice încercare de a supraîncărca piaţa cu mărfuri ducea la o scădere drastică a cererii şi la căderea preţurilor“[143]. Într-o perioadă în care cererea constituia principala preocupare colectivă a puterilor mercantile, comerţul cu Indiile de Est nu oferea nici o soluţie. Într-adevăr, pentru a face acest comerţ „rentabil“, India trebuia să fie periferializată, dar englezii apreciau că aceasta nu justifica efortul, francezii cu atît mai puţin, pînă în perioada de ascensiune care a început în 1750. Aceasta se întîmpla, de fapt, în perioada în care englezii începeau cucerirea politică a Indiei şi periferializarea sa economică.[144] Comerţul mediteranean avea în multe privinţe o amploare mijlocie dacă judecăm după măsura în care regiunea mediteraneană era mai curînd o periferie decît o zonă externă,[145], după importanţa volumului comerţului[146] şi rolul acestei zone în cadrul rivalităţii anglo-franceze.[147]

Cînd vorbim de rivalitatea anglo-olandeză şi de ascensiunea Angliei pe seama Olandei, ne gîndim în

primul rînd la două lucruri: piaţa internă a Angliei, în care olandezii au jucat un rol însemnat, şi transportul în Marea Baltică, din care a luat fiinţă comerţul Olandei. Ceea ce am putea pierde din vedere cînd punem accent pe pavilionul corăbiilor este natura încărcăturii, care s-a schimbat radical în cursul secolului al XVII-lea. În lungul secol al XVI-lea, comerţul din Marea Baltică consta în primul rînd din scurgerea spre vest a grînelor (şi în acest caz portul Gdansk era de o importanţă crucială) şi spre est a textilelor. Stagnarea economică din secolul al XVII-lea a făcut ca acest comerţ să dispară, dar numai în deceniile de la mijlocul secolului, cînd a avut loc o adevărată „dezintegrare a regiunii baltice".[148] Declinul exporturilor de cereale a fost urmarea prăbuşirii preţurilor pe plan mondial care a dus la retragerea de pe piaţa internaţională a regiunilor producătoare de grîne din Polonia şi a ţinuturilor de la est de Elba. Aceasta a însemnat, la rîndul ei, un declin al pieţei pentru ţesături tocmai în aceste zone producătoare de cereale, din cauza micşorării cantităţii de valută (amintiţi-vă de *Kipper-und Wipperzeit*) şi a reapariţiei producţiei artizanale locale în estul Europei, cu ajutorul căreia proprietarii de pămînt căutau să recupereze ceva din pierderile suferite datorită prăbuşirii pieţei cerealelor.[149]

Eficienţa marginală a textilelor din Anglia faţă de cele olandeze şi de cele produse local nu a fost atît de mare ca acestea să poată supravieţui în regiunea baltică, unde cererea era redusă, datorită faptului că „nu putea pune problema reducerii absolute a preţurilor".[150] Compania Eastland primise un sprijin deosebit de important din partea Coroanei tocmai pentru că aceasta exporta ţesături vopsite şi prelucrate, creînd astfel locuri de muncă.[151] Cînd compania nu a mai pus accentul pe export ci pe import, aceasta a însemnat pierderea rolului său privilegiat, mai ales că Anglia se orienta din ce în ce mai mult spre reexport şi spre rolul de antrepozit. Dar ce se importa? Preţul cerealelor, produsul importat în mod tradiţional, se prăbuşise. Întrucît stagnarea economiei mondiale - cauza prăbuşirii comerţului cu cereale - a dus la rivalitatea comercială acută între cele trei puteri din centru şi pentru că această rivalitate a degenerat adesea în războaie (îndeosebi războaie navale), a apărut o cerere dublă pe care regiunea baltică putea s-o satisfacă: materiale pentru construcţia de nave şi fier.

Aceste materiale erau, desigur, importate de multă vreme din regiunea baltică, însă „problema aprovizionării înainte de 1650 [nu fusese] niciodată acută“.[152] Acum ajunsese într-o stare critică din trei motive: se dezvoltaseră construcţia de nave şi construcţia de locuinţe (îndeosebi după marele incendiu din Londra), iar construcţiile anterioare epuizaseră atît de mult cheresteaua Angliei (şi spre sfîrşitul secolului, cheresteaua Irlandei), încît lipsa acestui produs „atinsese... dimensiunile unei crize naţionale“.[153] Şi aici ajungem la o deosebire esenţială dintre Anglia şi Franţa: pentru că Franţa era mult mai mare ca suprafaţă, poseda o cantitate considerabil mai mare de lemn, iar în vremea lui Colbert ea părea să fi fost cu mult înaintea Angliei în acest domeniu.[154] Desigur, materialul lemnos al Franţei era de o calitate necorespunzătoare pentru construcţia de nave, în timp ce lemnul din nordul Europei era de calitate superioară; dar Franţa a avut cheresteaua sa proprie. Problema care se punea pentru francezi era dacă numai diferenţa de calitate a lemnului pentru construcţia de nave merita efortul suplimentar de timp, bani şi stratageme politico-militare în vederea obţinerii din alte părţi a cherestelei. Răspunsul pare să fi fost în mare măsură negativ.[155] Englezii nu şi-au permis luxul unei opţiuni; ei *trebuiau* să obţină cheresteaua din afara ţării. De aceea au depus eforturi mari în regiunea baltică şi, *mai mari* decît francezii, în America de Nord.

Oferta mai mare de cherestea pe piaţa internă a Franţei a avut două efecte indirecte importante şi cu bătaie lungă. În primul rînd, a împins comerţul baltic din punct de vedere geografic spre est, de la Gdansk la Königsberg, apoi spre Riga şi spre Narva, în cele din urmă începînd să cuprindă Rusia şi Finlanda, prin porturile Stockholm şi Viborg.[156] Cel de-al doilea efect de şi mai mare importanţă l-a constituit faptul că Anglia a fost determinată să-şi dezvolte resursele carbonifere. Un recent calcul arată că producţia de cărbune a crescut cu circa 60 % în întreg secolul şi cu 370 % de la nivelul cel mai scăzut din 1650 pînă la cel mai înalt în 1680.[157] Impulsul pentru înlocuirea lemnului cu cărbune pentru încălzire şi pregătirea mîncării l-a dat pentru prima dată Iacob I, dar a luat avînt cu adevărat în urma întreruperii importurilor cauzată de războaiele anglo-olandeze. Mai tîrziu, industriaşii au început să caute procese

tehnologice care să permită folosirea cărbunelui şi, prin 1738, un observator francez scria despre cărbune că ar fi „sufletul industriei engleze".[158]

În afară de materialele de construcţie navală, celălalt produs importat din regiunea baltică a fost fierul. La începutul secolului al XVII-lea, fierul reprezenta 2 % din importurile engleze din regiunea baltică, iar la sfîrşitul acestuia 28 %.[159] Fierul însemna Suedia, şi era un produs industrial, rezultatul prelucrării minereului. Pentru ce Suedia a avut în perioada aceea un rol atît de important în producerea fierului? Trebuie să ne amintim că înainte de sfîrşitul secolului al XVIII-lea, mangalul constituia principala sursă de energie pentru topirea fierului. Avînd în vedere că transportul atît al metalului cît şi al combustibilului era costisitor, era ideal ca ambele elemente să fie într-unul şi acelaşi loc. (De fapt, fierul se găsea în mai mare măsură şi mai din abundenţă decît pădurile.) În Suedia se găseau atît minereu de bună *calitate*, cît şi o mare *cantitate* de mangal.[160] Anglia şi Franţa aveau şi ele mai multe topitorii - ale Franţei fiind probabil mai mari, în primul rînd din cauza unei „mai reduse penurii de combustibil". Rezultatul a fost că Anglia a devenit un important importator de fier suedez pentru a-şi suplimenta propria producţie, în timp ce Franţa „nici nu a importat, nici nu a exportat acest metal".[161] Cu alte cuvinte, Franţa producea cantitatea care-i era necesară şi de aceea nu „avea nevoie" de comerţul cu regiunea baltică. Fierul suedez a jucat un rol major în ridicarea Suediei la nivelul de putere semiperiferială în economia mondială. Vom trata acest aspect al temei mai tîrziu. Deocamdată, problema pe care vrem s-o subliniem este aceea a efectelor diferenţelor existente ca mărime şi resurse dintre Anglia şi Franţa asupra structurii comerţului lor exterior. Industria se dezvolta în ambele ţări; era necesar tot mai mult fier,[162] dar mai mult fier cerea, în schimb, mai mult combustibil. Motivul pentru care Anglia a trebuit să se îndrepte, mai devreme decît Franţa,[163] spre cărbune drept combustibil şi spre importul de fier a fost mai mult o chestiune de ecologii diferite decît de niveluri deosebite de industrializare.

Cele mai şocante şi mai importante deosebiri între Anglia şi Franţa au apărut probabil în comerţul din zona Atlanticului. Volumul comerţului transatlantic al Angliei

era mult mai mare decît acela al Franței. În afară de aceasta, Anglia a creat în această perioadă colonii în emisfera occidentală, în timp ce colonizarea franceză se făcea lent și fără rezultate. Cele două fenomene sînt de fapt legate între ele. Prin anul 1700, Anglia era țara „cea mai importantă în Atlantic".[164] De ce era așa ? Am mai arătat că olandezii au dominat comerțul european; și li se părea mai rațional să urmeze calea deja bătătorită decît să aleagă mijloace mai dificile. Cum s-a făcut, totuși, că francezii nu s-au angajat și ei, alături de englezi, în comerțul transatlantic ? Sau mai bine spus, de ce, între 1660 și 1700, englezii au înregistrat succese mult mai mari decît francezii ? Faptele par a fi clare. În secolul al XVII-lea în emisfera vestică au luat ființă 28 noi unități separate de colonizare; 3 olandeze, 8 franceze și 17 engleze; în anul 1700, englezii aveau 350.000-400.000 de supuși (inclusiv sclavi), față de 70.000 de supuși cît aveau francezii, iar în coloniile prospere din Caraibe erau de două ori mai mulți englezi decît francezi.[165] Canada franceză și Louisiana nu puteau să rivalizeze cu așezările britanice din America de Nord în ceea ce privește numărul populației sau volumul producției. Între 1600 și 1700, Anglia a desfășurat un amplu comerț european de *reexport* al produselor din colonii, un nou vast comerț de antrepozit aducător de profituri.[166] Într-adevăr, una din cele mai importante consecințe ale Actului de navigație a constituit-o modul în care transportatorii englezi au reușit să monopolizeze comerțul spre propriile lor colonii, la care trebuie adăugat marele lor succes în domeniul contrabandei în America spaniolă.[167]

Desigur, francezii au transportat tutun și zahăr peste Oceanul Atlantic, exact așa cum au făcut și englezii, cantitatea totală fiind însă mai mică, iar piața internă a Franței a absorbit în mare măsură produsele importate, lăsînd mici disponibilități pentru reexport. În comparație cu englezii, francezii aveau în cele două Americi mai puțini producători - coloniști, muncitori legați prin contract și sclavi; și de aceea ei produceau mai puțin.[168] La întrebarea de ce francezii au avut mai puțini producători nu este ușor de răspuns. Știm că cele două țări aveau într-o oarecare măsură poziții diferite față de emigrarea unor grupuri religioase disidente. De fapt, englezii încurajau astfel de emigrări, sau cel puțin nu le descurajau, în timp ce Ludovic al XIV-lea interzicea

hughenoţilor să se stabilească în cele două Americi, declarînd că el „nu şi-a făcut regatul catolic pentru a-şi preda coloniile unor eretici".[169]

Se pare că ne-am reîntors la explicaţia obişnuită a deosebirilor dintre cele două ţări - Anglia era constituţională şi relativ liberală, iar Franţa era absolutistă şi autoritaristă. Intervine, însă, un fapt curios. În 1687-1688, imediat după revocarea edictului de la Nantes, regele Franţei *ameninţă* că hughenoţii prinşi în tentativa de a „fugi" peste hotare (probabil în alte ţări europene) vor fi deportaţi în Mississippi, Canada, Martinica, sau în alte locuri din cele două Americi. Această ameninţare era semnificativă, cel puţin după cum afirma Scoville, deoarece „ameninţarea de a fi transportaţi peste Atlantic a înspăimîntat pe hughenoţi şi alţi convertiţi mult mai mult decît posibilitatea de a fi fost legaţi în lanţuri pe viaţă la galere."[170] Avînd în vedere aceste fapte, se pare că nu consideraţiile de ordin religios i-au determinat pe francezi să nu trimită mai mulţi colonişti. Probabil francezii nu au fost interesaţi în aceeaşi măsură ca şi englezii în colonizări.

Ce a determinat interesul faţă de acest tip de colonii? Cred că aici ajungem la partea delicată a problemei. Coloniile din cele două Americi serveau două scopuri. În primul rînd ele reprezentau o sursă a aşa-numitelor produse tropicale - zahăr, bumbac, tutun - care aveau nevoie de o climă pe care cea mai mare parte a Europei nu o avea. Zona extinsă a Caraibelor (inclusiv Brazilia şi partea de sud a Americii de Nord) era din punct de vedere ecologic corespunzătoare, şi atît Anglia cît şi Franţa au creat colonii în această regiune în scopul mai sus amintit. Deosebirile în acest domeniu erau relativ minore, deşi Anglia a înregistrat probabil un succes mai mare decît Franţa. Cel de-al doilea scop, ceea ce reprezenta o funcţie complet diferită a coloniilor, era de a servi ca piaţă de desfacere a produselor manufacturate şi a reexporturilor. Coloniile din regiunile tropicale erau o piaţă slabă tocmai pentru că ele tindeau să folosească munca obligatorie în scopul de a menţine scăzute costurile de producţie. Revenea coloniştilor europeni cu un nivel de trai relativ ridicat să creeze venituri colective suficient de mari pentru a putea servi acestei funcţii.

Anglia a dezvoltat asemenea colonii, ceea ce Franţa n-a făcut. Să fie oare faptul că Franţa avea mai puţină

nevoie de pieţe sau că ea îşi găsea pieţele în diverse alte locuri ? Ne întoarcem din nou la suprafaţă. Nu putea Franţa să vîndă mai mult din produsele sale pe piaţa internă ?[171] Anglia avea nevoie de Europa ca piaţă de desfacere (pentru mult timp prin intermediul Provinciilor Unite),[172] şi avea de asemenea nevoie să-şi creeze colonii în America de Nord.[173] Totul este o chestiune relativă. Confruntate cu aceeaşi problemă a recesiunii mondiale, atît Anglia cît şi Franţa au avut reacţii mercantile îndreptate la început împotriva Provinciilor Unite, apoi îndreptate una împotriva celeilalte; în Anglia, însă, totul ducea spre o oarecare concentrare asupra comerţului exterior. Aceasta a determinat o autoconsolidare: ca rezultat al necesităţii de a face comerţ, a avut nevoie de nave, apoi de materiale de construcţie a navelor, apoi de produse cu care să cumpere materialele respective, apoi de cumpărători în colonii ai produselor manufacturilor în dezvoltare. Cantitatea ar putea chiar să explice pentru ce englezii au dezvoltat comerţul triunghiular, iar francezii nu. Existenţa mai multor nave a dus la o mai mare preocupare faţă de traficul într-un singur sens şi subutilizarea navelor, pentru care comerţul triunghiular constituia o soluţie;[174] aceasta, evident, a demonstrat şi mai mult utilitatea aşezărilor coloniale. Şi, ca o ultimă cotitură, comerţul transatlantic mai intens al Angliei a dus la un reexport mai activ, care a creat în Anglia un important grup de presiune antimercantil;[175] aceasta explică, poate, evoluţiile diferite din secolul al XVIII-lea.

Se susţine adesea că un alt factor important care a contribuit la progresul economic al Angliei a fost combinaţia dintre absenţa taxelor vamale şi îmbunătăţirea sistemului de transport intern (înlăturarea stăvilarelor, consolidarea malurilor, adîncirea albiei rîurilor, construirea unor ecluze şi scurtarea drumurilor prin săparea de canale).[176] Deşi creşterea costurilor rezultate din taxele vamale din Franţa a fost relativ mică, şi să nu uităm că acest lucru este valabil numai în privinţa comerţului din afara celor Cinci Mari Ferme, în general transportul în Franţa era scump, afirmă Léon şi Carrière. Ei sînt puşi în încurcătură: „Ne este greu să mai adăugăm ceva despre o problemă atît de complicată".[177]

N-ar fi oare mai bine să analizăm problema în felul următor? Costurile transportului în interiorul Angliei pot să nu fi diferit mult de costurile transportului în cadrul

zonei tarifare din nordul Franţei. Luînd în considerare faptul că din Anglia se ieşea pe mare, iar din zona tarifară din nordul Franţei se ieşea, cel puţin în parte, dacă nu în primul rînd, pe uscat, şi întrucît aceasta se întîmpla exact în perioada în care transportul pe mare devenise considerabil mai ieftin decît transportul pe uscat, dilema Angliei privind lipsa unei pieţe în interiorul frontierelor sale s-a transformat într-un avantaj.[178] Explicaţia constă probabil în faptul că Franţa era *mai înzestrată* din punct de vedere al resurselor economice decît Anglia. Avea nevoie de mai puţine produse din afara ţării care s-o impulsioneze să-şi dezvolte comerţul „exterior". Este posibil ca dezvoltarea comerţului exterior să nu fi contat prea mult în îndelungata perioadă de recesiune, dar poate tocmai aceasta a pregătit Anglia mai bine - din punct de vedere economic, politic şi militar - pentru a profita de noua expansiune economică de la mijlocul secolului al XVIII-lea.[179]

Trebuie acum să ne îndreptăm atenţia spre modul în care au făcut faţă Anglia şi Franţa problemei finanţării producţiei şi comerţului. Este necesar să examinăm trei probleme spinoase: rolul metalelor preţioase în comerţul din această perioadă (probabil marea preocupare a mercantiliştilor); disponibilitatea şi fluxul metalelor preţioase din perioada respectivă; şi impactul finanţelor publice asupra funcţionării sistemului în ansamblul său. Geoffrey Parker susţine că în perioada dintre anii 1500 şi 1730 a avut loc o „revoluţie financiară" care a constituit preludiul esenţial al Revoluţiei industriale şi care a însemnat două lucruri pentru finanţele particulare - concentrarea facilităţilor de credit într-un număr mic de centre şi, „legat de aceasta, dezvoltarea unui sistem internaţional de plăţi multilaterale".[180] În legătură cu sensurile echivoce ale cuvîntului *dezvoltare*, substantiv care înseamnă proces, există o întreagă controversă. În ce măsură plăţile erau de fapt multilaterale? Sau poate mai exact, cînd a devenit preponderentă multilateralitatea plăţilor, astfel încît negustorii, ca şi guvernele, să fi putut conta pe ea în calculele lor ?

Dezbaterea a avut loc în cadrul unui binecunoscut schimb de opinii care s-a declanşat din cauză că Charles Wilson a fost nemulţumit de faptul că Eli Heckscher a respins logica mercantilă (şi într-adevăr avea tot dreptul să fie nemulţumit). Wilson susţine că, avînd în vedere că

...erea de la un sistem de plăţi bilateral la unul multilateral a avut loc abia în secolul al *XVIII*-lea, preocuparea mercantiliştilor în secolul al *XVII*-lea pentru asigurarea unei cantităţi cît mai mari de monede a fost justificată.[181] Heckscher răspunde: „comerţul multilateral şi arbitrajul existau încă în Evul Mediu - poate chiar înainte de acesta“ - şi că mijloacele „prin care...se efectua acest comerţ multilateral“ este o „chestiune secundară“.[182] Fluxul metalelor preţioase a constituit numai unul din mijloacele de a realiza reglementarea plăţilor multilaterale; exista, de asemenea, fluxul cambiilor, fără a căror „folosire universală“ comerţul multilateral nu „putea continua“. Replica lui Wilson este următoarea: cert, a existat un *oarecare* comerţ multilateral şi o *oarecare* folosire a cambiilor, dar acestea erau „legate“ de lingourile sau de monedele de metal preţios de care depindea volumul comerţului (îndeosebi în regiunea baltică); fără metale preţioase, comerţul s-ar fi „restrîns din cauza revenirii mai mult sau mai puţin la condiţii bilaterale“.[183]

Comentînd pe marginea acestei dispute, Jacob Price acuză ambele părţi de „imprecizie în privinţa realităţii istorice“ şi pentru faptul că apreciază întreaga perioadă mercantilă ca statică. Cambiile, spune el, au apărut în Evul Mediu nu numai din raţiuni de garantare sau simplificare a plăţilor, „ci, în parte, pentru a compensa relativa insuficienţă a metalului preţios“. El susţine că de la mijlocul secolului al XVI-lea pînă în 1660, oferta de argint pe plan mondial a crescut, permiţînd comerţului să se dezvolte, dar că după 1660, oferta de argint s-a restrîns, ceea ce a dus la folosirea mai largă a cambiilor, cît şi la intensificarea fluxului de mărfuri în scopul „echilibrării comerţului“.[184] Price se situează astfel pe o poziţie de compromis, dînd dreptate lui Wilson pentru prima jumătate a secolului al XVII-lea, iar lui Heckscher pentru cea de-a doua. Pentru Price, diferenţa este explicată de cantitatea de metale preţioase disponibile. Sperling îl susţine pe Price, fiind de acord că anul 1660 reprezintă momentul crucial al modificării sistemului de plăţi, după care a existat un centru internaţional de „cliring“* Amsterdam-Londra, care „s-a

* Noţiunea de centru internaţional de cliring este folosită în sensul de centru financiar internaţional în care se făcea reglementarea plăţilor internaţionale. (N.T.)

extins pentru a satisface necesităţile unui sistem de comerţ mondial în plină expansiune",[185] făcînd astfel posibilă Revoluţia industrială. În cadrul acestei controverse, Rudolph Blitz adaugă, reamintindu-ne în mod util, că metalele preţioase sînt şi marfă şi bani.

> „Dacă o ţară nu produce altceva decît aur, pe care îl exportă restului lumii în schimbul bunurilor de consum şi de investiţii, este mai raţional să considerăm acest export ca «export al aurului ca marfă» decît ca pe un simptom al unui echilibru nefavorabil."[186]

Această afirmaţie este absolut corectă şi de aceea întrebarea pentru ce metalele preţioase s-au scurs în secolul al XVII-lea pe anumite canale mai mult decît prin altele, este tot atît de importantă ca şi locurile spre care acestea s-au îndreptat. Trecînd în revistă diversele zone comerciale, observăm că disputa iniţială dintre Wilson şi Heckscher s-a concentrat asupra comerţului baltic, Wilson susţinînd că „regiunea baltică a fost canalul prin care a dispărut mult argint american pe care Spania l-a ipotecat la Amesterdam pentru exporturile olandeze."[187] Totuşi, la o analiză mai atentă, constatăm inexactitatea faptului că, *în ansamblul său*, comerţul baltic avea nevoie de export de argint. Hinton consideră că prin anul 1660 exportul de argint era necesar în cazul comerţului Angliei cu trei regiuni - Indiile de Est, Turcia şi Norvegia - o necesitate „care nu se aplica neapărat şi comerţului cu ţările din Răsărit.[188] Comentînd afirmaţiile lui Wilson despre regiunea baltică, Åström susţine că moneda de argint a fost exportată în Norvegia şi Rusia, dar deloc, sau aproape deloc, în zone comerciale cu cifre de afaceri mari, în ţările baltice şi în Suedia propriu-zisă.[189] În afară de aceasta, Sperling insistă că există „mărturii din belşug" care vorbesc despre folosirea cambiilor în regiunea baltică, şi atît Hroch cît şi Glamann sugerează că deficitul comerţului baltic a fost probabil compensat de o balanţă comercială excedentară în negoţul pe uscat est-vest.[190] Atunci unde s-au scurs metalele preţioase? Se pare că s-au deplasat spre Norvegia şi Rusia, şi, probabil spre Turcia, şi, cel mai important, spre Indiile de Est, precum şi spre un alt loc - Olanda. Indiile de Est şi Olanda - ce împerechere curioasă! Această scurgere de metale preţioase înspre cele două regiuni s-a produs foarte diferit ca formă şi scop.

Dales susţine că Wilson are dreptate, dar nu în ceea ce priveşte regiunea baltică; el afirmă că argumentele lui Wilson sînt valabile în primul rînd în cazul comerţului dintre Europa şi „Orient"[191]. Lucrarea lui Chaudhuri pare să nu lase nici o îndoială în ceea ce priveşte scurgerea persistentă de metale preţioase din Anglia spre India între 1600 şi 1750. Dar ce semnificaţie a avut acest lucru? Referitor la începuturile secolului al XVII-lea, Chaudhuri spune:

„Întrucît Compania Indiilor de Est începuse să facă negoţ local pe pieţele Asiei, s-ar putea susţine că jumătate din exportul de metal preţios lua forma exportului de capital, care, atunci cînd era investit în fabricile din Asia ale Companiei, aducea profituri mari cu care se puteau face, cel puţin în parte, cumpărările de mărfuri care urmau să fie importate de Europa."[192]

Totuşi, efectuarea acestor importuri presupunea că anumite produse (în special mirodeniile) erau cumpărate ieftin din Asia şi vîndute scump în Europa. În termeni băneşti, Chaudhuri descoperă „cauza scurgerii metalului preţios... într-un marcat şi considerabil decalaj al valorii aurului şi a argintului, comparativ cu preţurile mărfurilor din cele două continente".[193] Dar de ce apare acest decalaj?

Cînd Chaudhuri tratează perioada dintre anii 1660 şi 1720,[194], el sugerează că negoţul din Indiile de Est „lua şi el un caracter multilateral". Cu toate acestea, datele pe care le prezintă nu indică un declin semnificativ al exportului de metale preţioase - chiar dimpotrivă. În general, afirmă el, metalul preţios a continuat să reprezinte 70-90 % din valoarea totală a exportului anual, ceea ce demonstrează că „factorii economici care stau la baza comerţului dintre Europa şi Indii nu s-au schimbat fundamental în secolul al XVII-lea şi la începutul secolului al XVIII-lea." În ceea ce priveşte Olanda, cifrele indică faptul că din 1672 pînă în 1695 ea a primit 70-90 % din întreaga cantitate de metale preţioase şi monede exportate din Anglia[195] şi că din 1699 pînă în 1719 a continuat să mai primească din Anglia „cele mai mari transporturi de metal preţios".[196]

Un alt detaliu care trebuie avut în vedere este că metale preţioase înseamnă atît argint cît şi aur, şi este clar că acestea nu s-au deplasat fără discernămînt. Au existat

anumite raporturi între cantităţile de aur şi de argint, şi acestea variau; dar existau oare tipare ce trebuiau respectate? Herbert Lüthy sugerează un astfel de tipar foarte important prin care atît aurul cît şi argintul veneau, cel puţin în cea mai mare parte a lor, din afara Europei propriu-zise. Europa reexporta apoi în Asia argintul pe care îl primea, în bună măsură, din America, „aproape în întreaga Asie circulaţia monetară bazîndu-se pe monometalismul-argint."[197] Aurul a jucat, însă, un rol diferit în economia mondială europeană. El „a venit în Europa pentru a rămîne acolo, servind în principal ca masă monetară de manevră pentru lichidarea datoriilor decurgînd din operaţiuni comerciale de amploare şi pentru efectuarea plăţilor la nivel statal între ţări europene".[198]

Să ne reîntoarcem acum la deosebirile existente în comerţul din cadrul economiei mondiale capitaliste şi comerţul dintre orice sistem mondial şi zona externă. În acest caz, sistemul mondial este economia mondială europeană, iar zona externă este reprezentată în primul rînd de Indiile de Est, precum şi de Norvegia, Rusia şi poate Turcia. Pentru facilitarea plăţilor comerciale în cadrul sistemului, este nevoie de *monedă* (în cazul economiei mondiale europene, argintul şi cuprul pe baza cotaţiilor zilnice, sprijinite de aur). Evident, hîrtia (cambiile) a servit şi ea acestui scop. Ne-am aştepta ca asemenea plăţi să fie în esenţă multilaterale şi să fie efectuate în primul rînd prin hîrtie, cu reglări ocazionale de conturi prin transferuri de aur la centrul internaţional financiar (care în secolul al XVII-lea era Amsterdam). În plăţile dintre două zone economice, fiecare dintre ele fiind externă faţă de cealaltă, „moneda" nu este folosită. Plata este relativ bilaterală şi este efectuată în mărfuri care sînt evaluate invers - în acest caz, argintul Europei a fost schimbat întîi pe mirodenii şi mai tîrziu pe stamba din Indiile de Est. Moneda sau metalele preţioase care au fost aduse în Asia (şi Rusia) au fost folosite într-o mare măsură „pentru tezaurizare sau bijuterii",[199] iar „balanţa comercială" (dacă refuzăm să considerăm argintul ca marfă) a fost *în mod continuu* nefavorabilă şi în mare măsură bilaterală pentru o lungă perioadă de timp. Aceste două elemente constituie tocmai dovada că Indiile de Est au rămas *externe* pentru economia mondială europeană. Faptul că negoţul Europei occidentale cu ţările baltice (şi

Suedia) a fost în bună măsură reglementat multilateral şi pe bază de cambii constituie, pe de altă parte, dovada că ambele zone comerciale făceau parte dintr-un singur sistem economic.

Producerea aurului şi a argintului ca marfă a făcut din cele două Americi o zonă periferială a economiei mondiale europene în măsura în care marfa respectivă era esenţială funcţionării acestei zone a economiei mondiale, şi era esenţială atîta timp cît a fost folosită ca *bani*. Dacă *toate* metalele preţioase din cele două Americi s-ar fi scurs spre Asia, acestea ar fi devenit încă o zonă externă, iar Europa ar fi fost doar o axă a trei zone - America, Europa şi Asia -, obţinînd produsele de lux din Asia la preţul la care îşi trimitea produsele în cele două Americi. Dar acestea nu erau interesate să facă schimb de metale preţioase şi, în mod sigur, nici să exploateze zăcămintele de argint şi aur. De aceea, europenii au pus la început mîna pe aurul incaşilor, apoi au extras argintul din minele de la Potosí şi din Mexic, căutînd mereu noi regiuni miniere (din care aurul brazilian va deveni curînd cel mai important). Ei au trimis colonişti să controleze din punct de vedere politic cele două Americi şi să supravegheze activităţile economice, importînd în acelaşi timp de aici forţă de muncă. Pe scurt, europenii au încorporat cele două Americi în zona lor de economie mondială, în primul rînd pentru că aveau nevoie de o bază solidă de resurse financiare pentru un sistem capitalist în dezvoltare şi în al doilea rînd pentru a folosi surplusul în comerţul cu Asia. Cînd, în 1663, englezii au anulat daunele-interese la exportul de metale preţioase în regiunea baltică,[200] n-au făcut-o ei oare pentru că regiunea baltică era de fapt integrată într-un sistem de plăţi multilaterale?

Avea deci vreo justificare îngrijorarea mercantiliştilor faţă de scurgerea metalelor preţioase? Da, avea, pentru că mişcarea metalului preţios ca *monedă* era unul din mecanismele prin care puterea hegemonică îşi asigura un avantaj în plus. Fiind preocupaţi de mişcarea metalelor preţioase, mercantiliştii englezi (şi într-o mai mică măsură cei francezi) nu erau oare îngrijoraţi de deplasarea monedei *spre Olanda* şi a mărfurilor prin Olanda?[201] Dacă deplasarea argintului spre Indiile de Est era adevărata problemă, de ce nu s-a încercat niciodată în mod serios stăvilirea acesteia? Mişcarea metalelor

preţioase *în interiorul* economiei mondiale europene a depins, în schimb, nu numai de mecanismele lichidării datoriilor, ci şi de controlul asupra creării mărfii, ca şi de totalul ofertei disponibile. Sub acest aspect ni se prezintă problema aşa-numitei penurii a metalelor preţioase din secolul al XVII-lea.

Se susţine că producţia de argint a scăzut în secolul al XVII-lea şi că producţia de aur a stagnat, în timp ce importurile Spaniei de metale preţioase din cele două Americi s-au redus brusc.[202] Morineau, reanalizînd mişcările metalelor preţioase spaniole, se arată sceptic faţă de faptele examinate, îndoindu-se chiar şi mai mult de interpretările care se bazează pe aceste fapte:

> „În orice caz... nu mai putem aborda secolul al XVII-lea în termenii unei crize generale şi generalizate; şi cu atît mai puţin sub aspectul unei lipse acute de aur şi argint, fie la sursă, în America, fie la sosirea sa în Europa. Adevăratele probleme sînt altele."[203]

Morineau nu vrea să nege o scădere a cantităţii de metal preţios care ajungea în Spania, deşi crede că cifrele obişnuite sînt exagerate; dar se îndoieşte că aceasta s-a datorat unei tendinţe pe termen lung. El susţine că a fost rezultatul unui şir de factori economici accidentali şi are îndoieli şi mai mari că recesiunea economică a economiei mondiale europene (în măsura în care admite că a existat o astfel de recesiune) poate fi explicată prin modificarea ofertei de metale preţioase.

Ambele probleme merită să fie discutate. De ce au scăzut importurile de metale preţioase? Evident, aceasta s-a datorat unei scăderi fie a ofertei, fie a cererii. Explicaţia cea mai frecventă se referă la scăderea ofertei. Resursele de metale preţioase uşor accesibile fuseseră epuizate, exploatate peste măsură. Extracţia de metale preţioase era acum mai costisitoare. Trebuia să treacă timp pentru a se descoperi noi zăcăminte. Se argumentează că expansiunea din secolul al XVI-lea epuizase această resursă principală la un anumit nivel de tehnologie şi că, drept urmare, a apărut o lipsă de capital care a dus la recesiune. La aceasta Morineau răspunde că în jurul anului 1620, „cînd sosirile de aur şi argint au devenit rare", oamenii au fost aceia care „împreună cu... elementele naturii au determinat această situaţie".[204] Pentru el era o chestiune legată de influenţa oamenilor în

primul rînd şi „probabil după aceea de elemente", şi nu invers.

Metalele preţioase, ca orice marfă, au preţul lor, şi o inflaţie generală a preţurilor, principala caracteristică financiară a secolului al XVI-lea, înseamnă adeseori o scădere a preţului acestor metale. Dar metalul preţios ca monedă este doar un singur element în cadrul unui schimb real.[205] Importul metalelor preţioase în perioada aceea a scăzut. Era „efectul Drake", spune Morineau, „versiunea «modernă» a sabiei lui Damocles."[206] Dacă vasele de corsari au atacat relativ puţine convoaie, ele aveau cu toate acestea, după cum afirmă Morineau, un impact „mai subtil, mai eficace, mai dăunător": produceau întîrzieri, care în cele din urmă duceau la faliment. În afară de „efectul Drake" de la sfîrşitul secolului al XVI-lea, a mai apărut „efectul Blake" de la jumătatea secolului al XVII-lea, care „a exterminat *Carrera*"[207] (termen pentru definirea transportului metalelor preţioase dinspre coloniile din America hispanică în Spania).

Totuşi, aceste jafuri militare n-au făcut decît să mărească preţul metalelor preţioase. Dacă erau tot atît de mult căutate ca înainte, pentru ce nu s-a putut ca acest cost să fie trecut asupra consumatorului? De ce nu s-au trimis mai multe vase? Nu trebuie să ignorăm realităţile recesiunii; cauza ei principală nu a fost reducerea ofertei metalelor preţioase, ci o diminuare a cererii. O scădere a ofertei a servit puterii hegemonice la începutul secolului al XVII-lea deoarece Olanda, datorită avantajului ei în domeniul producţiei şi al comerţului, putea atrage în mod disproporţionat metalele preţioase existente[208]. Cînd oferta a devenit cu adevărat deficitară, metalele preţioase au devenit baza unui sistem de investiţii lucrative. Pe la mijlocul secolului, negustorii olandezi lăsau la Londra metalele preţioase pe care le primeau drept plată de la clienţii lor englezi, pe care au început să le împrumute cu o rată a profitului de 5-7%, creînd astfel un mecanism „care cu timpul avea să facă să scadă presiunea asupra capitalului în formele sale «solide»"[209].

Am adoptat o cale ocolită pentru a ajunge la tema noastră, disponibilul metalelor preţioase în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi semnificaţia acestora în cadrul rivalităţii anglo-franceze. Avînd în vedere că ritmul producţiei metalelor preţioase era mai mic decît

cel al altor mărfuri, pe măsură ce secolul se scurgea, disponibilităţile de metale preţioase se reduceau. Penuria metalelor preţioase a început să se simtă, ceea ce a dus la noi căutări de aur şi argint.[210] Lüthy se îndoieşte că Franţa era într-o situaţie mai rea decît alte ţări în acele momente de penurie, şi observă că, în anii de pace, Franţa a avut o balanţă comercială foarte bună. Considerînd Franţa atît ca stat cît şi ca o zonă de schimb monetar, afirmă el, aviditatea sa după monedă metalică nu a fost, spre deosebire de Olanda şi Anglia, „temperată de nici o instituţie care ar fi putut să-i procure prompt şi în cantităţi mici alte mijloace monetare de circulaţie, de economii sau - nu mai puţin important - bogăţii tezaurizate".[211]

Ca de obicei, o astfel de explicaţie nu face decît să ne dea cu un pas înapoi. Vechea coloană vertebrală a Europei dezvoltase de mult structuri bancare. În secolul al XVII-lea, Olanda a făcut şi ea la fel, ca o consecinţă naturală a hegemoniei sale. De ce Anglia a fost mai capabilă decît Franţa să urmeze această cale la sfîrşitul secolului al XVII-lea? Nu pot da un răspuns clar, dar fac două remarci legate între ele. În primul rînd, în cadrul economiei mondiale europene, folosirea pe plan social a celor trei monede metalice s-a produs (şi încă se mai produce) mai mult sau mai puţin după cum urmează: aurul pentru lichidarea datoriilor externe şi afaceri de stat - (inclusiv pentru tazaurizare), argintul - pentru comerţul intern de amploare, iar cuprul - pentru necesităţile gospodăriilor şi micile nevoi comerciale. Deoarece, aşa cum am mai explicat, produsele franceze au fost vîndute în cea mai mare parte pe piaţa Franţei, iar cele engleze (şi olandeze) mai mult pe pieţele externe, cei doi rivali s-au îndreptat spre „monometalism *de facto*" - argintul pentru Franţa şi aurul pentru Anglia.[212]

Cea de-a doua observaţie este legată de rolul monedei de cupru sau mai degrabă de baterea ei, „coşmarul secolului".[213] Spooner susţine că între măsura în care circula aurul şi argintul (în contrast cu tezaurizarea lor) şi circulaţia monedelor de cupru şi a scrisorilor de credit exista o relaţie inversă. Ultimele două au mers mînă în mînă,[214] în condiţiile economiei mondiale; dar nu erau ele oare alternative în condiţiile unei politici naţionale? Statul francez a căutat în întreg secolul al XVII-lea să evite cu orice preţ[215] deprecierea

livrei tournois, dar a înregistrat un succes relativ doar în epoca lui Colbert.[216] Nu avem oare aici încă un exemplu de felul în care mărimea unui stat constituie un factor în economia mondială? Statul francez, care trata problemele interne prin prisma economică, iar pe cele externe prin prisma politică, era orientat spre argint; şi era incapabil să împiedice nenorocirea unei expansiuni a cuprului în timpul lipsei argintului, cu excepţia momentului în care a încercat să schimbe mecanismul politico-economic (epoca lui Colbert). Statul englez, tratînd problemele externe prin prisma economică (pentru că aşa a fost nevoit să facă), dar pe cele interne prin prisma politică, era orientat spre aur; de aceea, el era dispus să lucreze cu o reţea internaţională de afaceri bancare în aur şi putea să folosească mai curînd bancnota decît cuprul.

Care era atunci statul „puternic"? În mod normal întrebarea nu comportă îndoială. Nu era Ludovic al XIV-lea personificarea monarhului absolut? Iar dilemele Franţei nu au rezultat oare din faptul că statul şi aristocraţia au sugrumat împreună întreprinderea burgheză? Totuşi, eu apreciez situaţia cu totul diferit. La începutul perioadei pe care o tratăm, în 1651, Provinciile Unite au reprezentat statul „puternic". Spre sfîrşit, în 1689, Anglia şi Franţa erau amîndouă „mai puternice" decît Provinciile Unite si aproape egale una faţă de cealaltă. În secolul al XVIII-lea, Anglia va deveni mai puternică decît Franţa, slăbiciunea statului francez şi nu puterea lui fiind aceea care i-a pus în mişcare pe revoluţionari în 1789. Evident, acest argument se învîrteşte în jurul a ceea ce se înţelege prin puterea unui stat.

Într-o economie mondială capitalistă, proprietarii-producători doresc ca statul să îndeplinească, în folosul lor, două funcţii-cheie. Ei vor ca statul să-i ajute să cîştige sau să-şi menţină avantajul pe piaţă, limitînd sau extinzînd „libertatea" acestei pieţe la un cost mai mic decît profitul mărit, indiferent dacă această intervenţie a statului este pozitivă sau negativă. Acesta este interesul unui proprietar faţă de alţi proprietari. În plus, proprietarii-producători vor ca statul să-i ajute să-şi însuşească o mai mare parte din surplus decît ar fi putut altfel, şi de această dată la un preţ mai mic decît profitul sporit rezultat, indiferent dacă şi în acest caz rolul statului a fost activ sau pasiv. De aceea, pentru

proprietarul-producător, stat puternic nu este neapărat acela care posedă cel mai larg aparat de stat, nici statul cu cele mai arbitrare procese de luare a deciziilor. Foarte adesea este valabil opusul acestora.

Este inutil să mai spunem că puterea unui stat se corelează cu rolul economic al proprietarilor-producători ai statului respectiv în economia mondială; dar ca aceste afirmaţii să nu rămînă simple tautologii, trebuie să avem cîteva criterii *politice* independente ale acestei puteri. Sugerăm cinci astfel de criterii posibile: măsura în care politica statului poate sprijini în mod direct pe proprietarii-producători să concureze pe piaţa mondială (mercantilism); măsura în care statele pot afecta capacitatea altor state de a intra în competiţie pe plan militar; măsura în care statele îşi pot mobiliza resursele pentru a-şi îndeplini aceste sarcini de concurenţă şi militare la costuri care să nu înghită veniturile (finanţele publice); măsura în care statele pot crea administraţii care să permită executarea rapidă a deciziilor tactice (o birocraţie eficace); şi măsura în care normele politice reflectă un echilibru al intereselor proprietarilor-producători, astfel încît un „bloc hegemonic" activ (pentru a folosi o expresie gramsciană) să poată forma o temelie solidă a unui asemenea stat. Acest ultim element, politica luptei de clasă, constituie cheia celorlalte.

Toate aceste criterii sînt de natură politică şi nu economică, deoarece nu sînt criterii de eficienţă a producţiei. În cele din urmă, desigur, criteriile politice şi cele economice sînt legate între ele, pentru că eficienţa producţiei face posibilă consolidarea statului, iar consolidarea statului dă noi valenţe eficienţei prin mijloace din afara pieţei. Statele în care se află *cei mai* eficienţi producători au mai puţină nevoie să intervină în mod activ pe piaţa mondială decît statele în care se află producători cu o eficienţă mai mică. Avînd în vedere că eficienţa producţiei este legată de abilitatea aparatului de stat în a interveni pe piaţa mondială, statele în care se află producătorii cei mai puţin eficienţi nu pot fi „puternice". Rolul statului pe piaţa mondială (care cuprinde, evident, şi piaţa internă) este *indirect* legat de rolul economic al proprietarilor-producători care se află în interiorul statului. Statul este cel mai „activ" în statele cu putere moderată. Retorica puterii (*l'Etat c'est moi*) înlocuieşte adesea realitatea.

În interpretarea dată istoriei, *whigii* consideră epoca modernă ca fiind o îndelungă căutare pentru slăbirea statului, proces apreciat ca sinonim cu progresul libertății umane. Această perspectivă pune brusc capăt anarhismului adoptat teoretic, dar numai atît. În măsura în care numeroși istorici marxiști au analizat Revoluția engleză în aceeași lumină, ei s-au făcut părtași la această mistificare.[217] Eu consider istoria modernă a statului mai curînd ca pe o căutare îndelungată pentru crearea unor structuri suficient de *puternice* pentru a apăra interesele unui grup de proprietari-producători din economia mondială împotriva altor grupuri de proprietari-producători, precum și, evident, împotriva muncitorilor.

În această privință, puterea militară constituie una din soluțiile care să ducă la eficacitate. J.H. Plumb le reproșează pe bună dreptate acelor istorici olandezi care apreciază extinderea puterii Olandei în perioada 1580-1640 ca pe un „miracol" datorită absenței aparatului de stat centralizat. El observă în mod corect că:

> „Miracolul rezidă în faptul că, în ciuda puternicei rivalități dintre stat și orașe și a obstacolului permanent al încălcării drepturilor și privilegiilor, olandezii au fost în stare să creeze mari flote și armate și să le întrețină în principal din impozite. Și aceasta s-a realizat în mare măsură datorită generozității oligarhiei calviniste care avea o conștiință puternică și trainică a propriului ei destin de clasă și națiune."[218]

A fost un miracol numai dacă considerăm absolutismul ca cea mai bună cale spre un stat puternic și nu un *pis aller*. O clasă burgheză cu conștiință de sine și încrezătoare în forța ei poate *să accepte* modificările colective necesare care în alte părți cer să impună un rege puternic, fără nici una din primejdiile acestei ultime forme de regim în care regele cel puternic ar putea să se amăgească asupra faptului că ar fi capabil să recreeze „monarhia universală" în economia mondială capitalistă. Tocmai de acest păcat, de a fi imitat pe Carol al V-lea, îl acuza Burckhard pe Ludovic al XIV-lea și mai tîrziu pe Napoleon.[219] Din slăbiciune s-a născut o nebunie.

Am vorbit deja despre cum și din ce cauză cele trei puteri din centru s-au întors una împotriva celeilalte ca urmare a dificultăților economice ale secolului al

XVII-lea şi cum, după ce Anglia şi Franţa şi-au concentrat energiile spre întărirea structurilor lor militare, Anglia a înfrînt Provinciile Unite pe mare, iar Franţa pe uscat. Olandezii au avut de suferit din două motive. Ei *apărau* mai degrabă un avantaj decît îl căutau, ceea ce însemna că, pentru cel puţin o bună parte din clasa conducătoare, cheltuielile necesare pregătirii militare păreau adesea mai mari decît pierderile pe care le-ar fi cauzat lipsa de pregătire.[220] Aceasta este perpetua dilemă a celor bogaţi faţă de politica de asigurare; iar în domeniul militar trebuie să nu ai o forţă mai mică decît alţii dacă vrei să te menţii acolo unde eşti. Chiar şi mai rău, în perioada respectivă unităţile militare au luat considerabil amploare.[221] S-a creat astfel problema serioasă a aprovizionării acestor armate care au luat proporţii, deoarece „sporirea numerică a armatelor depăşea cu mult progresul înregistrat de mijloacele de producţie".[222] A devenit mult mai dificil pentru Provinciile Unite să concureze cu Anglia şi cu Franţa într-un moment în care interesul olandezilor probabil se diminua.

În afara consideraţiilor menţionate anterior despre ce a împins Franţa spre o perspectivă continentală, iar pe englezi şi pe olandezi spre una maritimă, avantajul pur demografic al Franţei a tins să confirme o astfel de orientare militară, îndeosebi din momentul în care armatele luau amploare în întreaga Europă. Acest considerent pur militar explică totodată faptul că reconcilierea anglo-olandeză, în detrimentul Franţei, devenise inevitabilă.[223] Se pare că şocul din anul 1672 a fost acela care a făcut pe olandezi să vadă în Franţa principalul lor inamic,[224] iar urcarea pe tronul Angliei, în 1688, a lui William al III-lea a determinat în sfîrşit pe negustorii din Amsterdam să se împace cu ideea că sînt partenerii mai mici ai Angliei.[225]

În ciuda aparentei puteri militare a Franţei, Tapié vorbeşte despre faptul că Franţa a atins apogeul în anul 1679,[226] iar Bourde, reproşîndu-i lui Ludovic al XIV-lea că a preferat să se fixeze pe o axă a sudului continentului decît să facă parte dintr-o axă maritimă de nord, menţionează „eşecul lui Ludovic al XIV-lea" care a rezultat din această situaţie.[227] Aşadar, trebuie să ne referim la factorii nemilitari - problema mercantilismului

şi a capriciilor acestuia - dacă vrem să explicăm înfrîngerea militară finală[228] a francezilor.

Mousnier afirmă că din timpul lui Henric al IV-lea pînă în vremea lui Ludovic al XIV-lea, colbertismul a fost o caracteristică permanentă a politicii franceze, al cărei obiectiv era „mai presus de toate, politic".[229] Ce poate însemna aceasta? Probabil ca Mousnier consideră întărirea unui stat ca un scop în sine, un obiectiv pe care un suveran îl poate de fapt urmări. Fără îndoială că poate, ca o aberaţie, dar va reuşi el în realitate? Este clar că regii francezi nu au reuşit. De fapt, atît statul Angliei din perioada Restauraţiei cît şi cel al Franţei lui Colbert au căutat în mod conştient şi activ să sprijine clasele lor producătoare împotriva concurenţilor străini, să-şi construiască marina comercială, să stabilească o proporţionare viabilă a produsului naţional total între stat şi proprietarii-producători. Léon şi Carrière notează creşterea numărului marilor nave sub Colbert, dar afirmă că nu trebuie să punem aceasta numai pe seama lui, întrucît a fost rezultatul „importanţei războaielor".[230] Delumeau menţionează îmbunătăţirea generală a situaţiei economice sub Colbert, dar afirmă că aceasta se datorează mai puţin lui şi mai mult „stabilizării politice" rezultată din înfrîngerea Frondei.[231] Pe scurt, aceşti autori sugerează că nu politica chibzuită a unui mic grup a fost factorul-cheie, că trebuie să ne gîndim la presiunile profunde. Sînt de acord; dar aceeaşi analiză o putem atunci aplica şi la Anglia, căci şi ea a fost stimulată de războaie să-şi construiască nave şi a trecut şi ea, după 1660, printr-o perioadă de calmare a violenţei politice.

Wilson sugerează existenţa unei *deosebiri* între Anglia şi Franţa sub forma unei metafore: „Între «mercantilismul» englez şi colbertism şi derivatele sale, deosebirea era exact ca între un costum făcut de un croitor şi unul de gata".[232] Să vedem cum s-ar putea aplica această metaforă la sistemul finanţelor publice şi la administraţie în general. „Instituţionalizarea războiului"[233] în secolul al XVII-lea a însemnat pentru puterile din centru o creştere considerabilă a cheltuielilor publice. Pentru Republica olandeză a fost pînă în cele din urmă greu de suportat. Dar pentru Anglia şi Franţa? Sumele mai mari de bani trebuiau să vină de undeva, dar acel undeva trebuiau să fie clasele avute. Motivul era simplu. În măsura în care capitalismul, ca sistem, implica

deja o impunere mai mare pe ceea ce producea muncitorul, orice mărire a impozitelor publice aplicate acestuia însemna, de fapt, un profit mai mic pentru clasele avute, fie pentru că nu obţineau aceleaşi rente de pe pămînturile lor, fie pentru că, în consecinţă, trebuiau să plătească salarii mai mari.[234]

Pentru stat, această problemă avea două faţete: să strîngă banii şi să ştie cum să-i cheltuiască. A şti cum să-i cheltuiască nu însemna să-i cheltuiască în mod corect, ci productiv, folosind ca proporţie măsura în care profiturile mărite obţinute de pe piaţa mondială de burghezia naţională depăşeau costurile indirecte ale burgheziei pentru astfel de cheltuieli ale statului. Problema era aceeaşi şi pentru statul englez, şi pentru cel francez; iar pentru perioada Restauraţiei din Anglia şi a colbertismului în Franţa nu este clar dacă a existat o mare deosebire între ele în ceea ce priveşte capacitatea de a reacţiona.

Nu era numai necesar să se strîngă banii; ei trebuiau strînşi repede, ceea ce însemna să fie împrumutaţi de undeva. Constituia încă punctul forte al Provinciilor Unite, al căror „credit public sănătos... rezidă în faptul că principalii investitori erau în conducerea guvernului".[235] Atît Anglia cît şi Franţa erau în perioada respectivă în căutarea unor mijloace cu ajutorul cărora să facă faţă necesităţii de a împrumuta.

Febvre spune despre Colbert că era „un alchimist care trebuia să găsească aur pentru suveranul său. Care a căutat, şi nu a încetat niciodată să caute".[236] Dar Colbert socotea că statul împrumută deja prea mult, sub forma impozitelor arendariale. Pentru a mări venitul general, el a redus rolul persoanelor care aveau monopolul perceperii impozitelor (care în realitate transferau statului un procent mai mare din impozitele plătite de ţărani), ţinînd în acelaşi timp sub control cheltuielile „neproductive" ale statului (ceea ce a redus suma de bani din impozite redistribuită pur şi simplu aceloraşi clase avute) pentru a-i cheltui în scopuri mercantile.[237]

Într-o oarecare măsură, Colbert a reuşit. El a dublat probabil venitul regelui.[238] Statul lui Ludovic al XIV-lea a fost poate în perioada aceea singurul capabil să sprijine marile eforturi militare fără prea mari dificultăţi.[239] Şi totuşi, costumul lui Colbert era, ca să spun aşa, de gata în ceea ce priveşte claritatea şi felul în care apărea:

impozitarea mai directă şi echilibrarea bugetului (adică, redistribuirea mai mult pe bază de directive). Metodele sale nu erau populare, şi fiind aplicate atunci cînd Franţa se mai afla încă într-o costisitoare expansiune militară continentală, ele nu au putut fi susţinute.

Costumul englezilor era făcut de croitor, ei creînd noi mecanisme de împrumuturi publice pe termen lung care implicau mai puţine impozite directe şi care în perspectivă nu erau mai puţin împovărătoare pentru clasele avute. Aceste mecanisme au întîmpinat o rezistenţă mai mică şi aveau să devină în secolul al XVIII-lea mai productive în ceea ce priveşte veniturile statului, care au fost mai corect cheltuite. Deşi Anglia era, în perioada Protectoratului, „relativ înapoiată"[240] în privinţa modalităţilor de împrumut public în comparaţie nu numai cu Provinciile Unite, ci şi cu Franţa, bazele aşa-numitei revoluţii financiare de după 1689 s-au pus în timpul Restauraţiei. Experienţele făcute de Sir George Downing în 1665, care cuprindeau şi apeluri la micii investitori individuali să împrumute direct guvernul, au durat numai pînă în 1672, dar au creat un precedent pentru creşterea puterii Trezoreriei în calitate de departament de control al finanţelor şi au pregătit terenul pentru tehnicile de mai tîrziu.[241]

Abordarea mai directă a problemelor de către francezi, aşa cum am putea s-o definim, s-a extins la diferite sectoare ale administraţiei. Repetăm, o administraţie eficientă nu înseamnă neapărat o administraţie absolutistă. La afirmaţia lui Swart, potrivit căreia guvernul olandez era ineficient, „o adunătură de indivizi învechiţi, semimedievali" care a constituit o frînă pentru progresul economic, Smit răspunde cu un dezacord total (eu fiind de aceeaşi părere):[242] „În secolul al XVII-lea, tocmai descentralizarea a făcut guvernul olandez să fie eficient în comparaţie cu monarhiile centralizate". Un semn al *declinului* eficienţei administrative se poate găsi într-adevăr în „aristocratizarea" burghezilor olandezi, fapt care a făcut ca unii dintre partizanii lor să emită teorii politice absolutiste pentru *Republica* olandeză şi să provoace plîngeri împotriva regenţilor care şi-ar fi pierdut interesul pentru comerţul transoceanic.[243]

Calea aleasă de francezi pentru întărirea statului este bine cunoscută: centralizare şi uniformitate. Într-adevăr,

aceasta a ajuns să fie considerată calea clasică. Desigur, centralizarea nu a însemnat numai crearea administraţiei centrale *per se*, care s-a realizat într-o epocă precedentă; însemna, de asemenea, crearea legăturilor directe ale autorităţii centrale cu organele locale, sistemul de *intendants*. Acest tip nou de administraţie *locală* a reprezentat „adevărata revoluţie absolutistă".[244] Putem s-o numim revoluţie, însă Colbert a creat un tarif unificat numai în cele Cinci Mari Ferme. Heckscher afirmă că aceasta „dovedeşte că niciodată nu s-a gîndit la o unificare generală".[245] Cît de puţin generos! Cred că afirmaţia lui Meuvret este mai corectă: „A fost poate mai bine că acest Colbert a fost un administrator harnic şi tenace şi nu un inovator îndrăzneţ şi original. Nici situaţia, nici concepţiile timpului respectiv nu permiteau schimbări radicale".[246] Pentru a ne putea da seama de bătălia dusă de Colbert pentru birocratizarea statului, nu trebuie decît să aruncăm o privire asupra rezistenţei atît a marinarilor cît şi a corpului ofiţerilor de marină la dorinţa lui Colbert de a crea o rezervă de marinari care, în timp de pace, ar fi putut să servească în marina comercială.[247] În aceeaşi perioadă de timp, în anii 1670 şi 1680, „guvernul [englez] a devenit mai puternic şi mai eficient în ciuda conflictelor puternice din viaţa politică,"[248] dar cu mult mai puţină ostentaţie şi de aceea cu mult mai puţină opoziţie.

De ce au adoptat francezii şi englezii stiluri atît de diferite în căutările lor paralele pentru un stat puternic? De ce calea aleasă de englezi a dat rezultate mai bune? Răspunsul îl vom găsi în *micile* variaţii în structura de clasă. Trebuie să începem cu lucrurile care erau identice în Anglia şi Franţa. Ambele ţări erau centre înfloritoare ale producţiei agricole şi industriale în economia mondială europeană din vremea respectivă. În ambele ţări aristocraţii feudali s-au transformat în mare parte în fermieri capitalişti, jucînd un rol important în activităţile non-agricole. În ambele ţări, au jucat un rol însemnat şi cei care nu erau aristocraţi, în calitate de antreprenori în agricultură, în comerţ şi industrie, iar succesele economice ale acestor burghezi au fost mai devreme sau mai tîrziu răsplătite prin ridicarea lor pe trepte mai înalte ale statutului social. Datorită faptului că diferenţa dintre un nobil şi un cetăţean obişnuit era mai mică în Franţa decît în Anglia, practic, persoanele care se bucurau de un

statut mediu-superior şi care în Franţa ar fi fost nobili (*noblesse de robe*), în Anglia erau cetăţeni fără titluri de nobleţe (*gentry*); dar statutul şi rolul lor social erau de fapt comparabile. Întrucît statul francez era din punct de vedere istoric *mai slab* decît cel englez (mai mult din cauza întinderii teritoriului său decît din alte cauze şi datorită forţelor economice centrifuge ce au rezultat), cei care făceau parte din *noblesse de robe* au fost integraţi în structura politică drept persoane oficiale la nivel naţional, în timp ce *gentry* primeau cel mai adesea funcţii oficiale pe plan local; dar în ambele cazuri noile lor atribuţii reprezentau o adevărată participare politică în guvern, chiar dacă aceasta era limitată.

În afară de aceasta, ambele ţări erau teatrul unui conflict politic fundamental în interiorul păturilor superioare care a continuat din secolul al XVI-lea pînă cel puţin în secolul al XVIII-lea şi poate al XIX-lea. Lupta se dădea între aceia care se bucurau de un statut superior, în ceea ce priveşte structurile juridice rămase din epoca feudală şi aceia care erau capitalişti mai mult sau mai puţin prosperi. Cauza acestei lupte o constituie faptul că, de-a lungul timpului, în orice moment, majoritatea membrilor fiecărui grup îşi etala statutul tradiţional cît şi marile realizări economice, putînd astfel să opteze în a se considera fie aristocraţi, fie capitalişti, în funcţie de interesele lor imediate. Şi dacă la aceasta se adaugă procesul istoric constant de transpunere a succesului comercial în statut social pe calea „aristocratizării", apar în mod obligatoriu numeroase ambiguităţi. Trebuie spus, însă, că oamenii din vremea aceea au ştiut să manevreze aceste ambiguităţi şi au înţeles realităţile luptelor mai bine decît au făcut-o istoricii de mai tîrziu cînd le-au examinat retrospectiv.[249]

În toate acestea, repet, nu a existat nici o deosebire semnificativă între Anglia şi Franţa în întreaga perioadă dintre anii 1500 şi 1800. Lui R.H. Tawney i se atribuie strălucita remarcă, „Revoluţie burgheză? Desigur, a fost o revoluţie burgheză. Din păcate, burghezia se afla de ambele părţi."[250] Şi acest lucru era tot atît de valabil pentru Revoluţia Glorioasă din 1688-1689, ca şi pentru revoluţia de la 1640; şi era de asemenea valabil pentru Frondă şi chiar pentru Revoluţia Franceză de la 1789. Aceasta nu le-a luat nimic din caracterul lor „revoluţionar". Înseamnă că trebuie să renunţăm la ideea

neistorică potrivit căreia burghezia şi aristocraţia erau două grupuri total diferite, în special în perioada aceea. Ele erau două grupuri sociale puternic suprapuse care au luat unele trăsături diferite în funcţie de modul în care era definită pătura dominantă - pe baza statutului social sau a clasei sociale. Conta foarte mult definiţia care era folosită. Luptele sociale şi politice existau în mod real, însă ele erau *interne*, în cadrul păturilor conducătoare.[251]

După ce am subliniat asemănările dintre Anglia şi Franţa, trebuie să observăm că existau deosebiri de detaliu care trebuie analizate pentru a înţelege căile diferite adoptate de cele două ţări în secolul al *XIX-lea*. Căci *micile* deosebiri de la începutul perioadei au fost acelea care au permis Angliei după 1763 să se detaşeze sensibil de rivala ei în ceea ce priveşte productivitatea şi superioritatea sa economică.

Într-o carte a cărei idee principală este conceptul stabilităţii politice, Theodore Rabb prezintă un tablou în care perioada de început a Europei moderne este, după anul 1500, în fond instabilă din punct de vedere politic, „echilibrul" dintre rege şi nobili, dintre guvernul central şi provincie fiind „nesigur" pînă la mijlocul secolului al XVII-lea, „cînd dificultăţile au încetat să mai polarizeze societatea pentru mai mult de o sută de ani". Rabb afirmă că, deşi după mijlocul secolului au mai existat frămîntări, nimeni „nu a mai pus, în mod esenţial, sub semnul întrebării...organizarea însăşi a politicii. *Aceasta* a fost transformarea crucială".[252] Este aceasta o descriere care să corespundă realităţii politice? Dacă este, ce ar însemna pentru lupta dintre Anglia şi Franţa? Observăm imediat că, în mare, datele lui Rabb se corelează cu tendinţele economice pe termen lung. La prima vedere apare a fi clasică corelaţia weberiană: expansiune şi instabilitate politică, stagnare şi stabilitate politică.

Nu cred că Rabb greşeşte, cu condiţia ca noi să specificăm mai clar despre ce fel de stabilitate este vorba şi care este perioada de timp la care ne referim. Cred că ceea ce s-a întîmplat este că expansiunea economică din secolul al XVI-lea a permis apariţia clară a burgheziei ca o clasă socială ale cărei relaţii cu grupul păturilor dominante erau neclare. Era o situaţie care nu a avut nevoie să fie clarificată atîta timp cît ritmul de creştere se menţinea ridicat. Odată luate în considerare limitele economice ale dezvoltării, lupta pentru stabilirea celui ce

avea dreptul de control asupra aparatului de stat a devenit acută. Totuşi, dificultăţile economice care *continuau* să existe au impus un compromis *de facto* între cele două facţiuni, ca nu cumva lupta politică să fie scăpată din mînă, iar păturile inferioare (atît de la oraşe, cît şi de la sate) au început să se afirme, nu numai cu vigoare dar şi independent şi direct. De aici a urmat, după cum sugerează Rabb, o perioadă de relativă stabilitate în care conflictele *interne* ale păturilor dominante au fost înlăturate sau controlate instituţional.

Nu intenţionez să analizez aici problema complexă a luptelor politice de la mijlocul secolului al XVII-lea din Anglia şi Franţa; dar voi descrie pe scurt care era situaţia atunci cînd acestea au luat sfîrşit. Monarhia a fost ameninţată în ambele ţări, într-un mod mai dramatic, desigur, în Anglia. În cele din urmă, în Franţa Fronda a fost înăbuşită, iar în Anglia monarhia restaurată. Evident, era o mare deosebire din punct de vedere constituţional în ceea ce privea rolul parlamentului, care în Anglia a crescut, iar în Franţa a fost anihilat. În Anglia, „absolutismul administrativ al unui rege" a fost înlocuit de „omnipotenţa legislativă a unui parlament".[253] Dar în ce *a constat* compromisul social? Putem găsi puncte de vedere foarte diferite privind rezultatele Revoluţiei engleze. Este suficient să redăm doar două dintre ele. Stone spune: „Anglia de la sfîrşitul revoluţiei din 1660 abia se deosebea de Anglia de la începutul anului 1640."[254] Hill afirmă: „în 1660 nu vechiul stat a fost restaurat, ci doar aspectele sale exterioare".[255]

Sînt de părere că nici una din afirmaţii nu pune punctul pe i. Între anii 1660 şi 1640 exista o deosebire reală, dar cred, contrar celor mai multe argumente, că ceea ce a contat au fost deosebirile din domeniul *social* şi nu din cel *politic*. Conflictul social deschis a luat sfîrşit. Burghezia ca o *clasă* socială şi-a cîştigat propriul *droit de cité*, dar poziţia de conducători ai acestor clase se afla, de fapt, în mod ferm în mîinile vechilor familii. La baza compromisului social stătea elaborarea unei politici de naţionalism economic care putea servi deopotrivă foştilor regalişti şi partizanilor lui Cromwell: „Nimic nu este mai caracteristic pentru această încercare decît comitetele şi comisiile guvernamentale din companiile comerciale ale Restauraţiei, în care prinţii şi negustorii stăteau alături într-o conspiraţie de la care se aşteptau ca fiecare să aibă

partea lui de profit".[256] Nimic nu confirmă mai bine că această soluţie a fost un compromis decît obscurele complicaţii în care a fost aruncată problema restituirii pămînturilor confiscate. A fost cartoful fierbinte pe care Carol al II-lea l-a aruncat parlamentului, iar acesta unui comitet, pentru ca, în sfîrşit, problema să fie rezolvată în mare parte prin aranjamente particulare.[257]

Lawrence Stone sugerează că reputaţia Angliei preindustriale ca „societate neobişnuit de mobilă este în bună măsură o iluzie",[258] poate cu excepţia perioadei dintre 1540 şi 1640. Nu este oare compromisul din 1660 o înţelegere de a opri, *a elimina* instabilitatea generatoare de frămîntări din secolul al XVI-lea, de a «îngheţa» situaţia mai mult sau mai puţin în starea în care era?[259] Nu este oare marea schimbare socială din Anglia anului 1660 o înţelegere între păturile dominante ca în viitor să nu mai aibă loc schimbări *sociale* interne, ca statul englez (fie regele sau parlamentul, puţin conta) să se mobilizeze în a promova dezvoltarea economică pe seama restului economiei mondiale?[260] Iar Revoluţia Glorioasă de la 1688-1689 nu a confirmat oare aceasta?[261] Din cauza a numeroase motive mai mici, n-au ameninţat unele grupuri în anii 1680 să redeschidă problemele pe care Restauraţia le soluţionase? Aceste grupuri au fost zdrobite.

Dacă whigii de orientare marxistă văd în Revoluţia engleză momentul marii victorii asupra „feudalismului", Revoluţia Glorioasă a fost totdeauna momentul preferat al whigilor liberali. După cum spune Trevelyan,[262] „ideea de bază a înţelegerilor cu care s-a încheiat Revoluţia a fost libertatea personală în cadrul prevederilor legii, atît în domeniul religios, cît şi în cel politic. Cea mai conservatoare din toate revoluţiile din istorie a fost şi cea mai liberală." A fost influenţat Trevelyan de ideea că revoluţia a fost aristocratică? Nu, el spune: „La ea a luat parte toată naţiunea, toate clasele reunite"; trebuie să luăm în considerare un factor suplimentar:

> „Într-o societate încă majoritar agricolă, în care structura economică şi socială a făcut ca proprietarii de pămînt să devină conducătorii naturali şi acceptaţi de la sate, nobili şi moşieri precum conservatorii Danby şi Seymour, liberalii Devonshire şi Shrewsbury au preluat conducerea cînd a trebuit să

fie organizată în grabă rezistența împotriva guvernului."

În spatele retoricii despre o unire a tuturor claselor se află realitatea acestor „conducători naturali şi acceptaţi de la ţară". Desigur, un rege „despotic" era pentru totdeauna eliminat de pe scenă; dar, după cum spune Pinkham, aceasta însemna în fond că

> „puterea regală pe care regele putuse pînă acum s-o folosească în interesul oricărui grup pe care l-ar fi preferat, uneori chiar - vorbă să fie - al oamenilor de rînd, acea putere trecea acum sub controlul aristocrației latifundiare care putea să controleze parlamentul."[263]

Această victorie a aristocraţiei latifundiare a fost de fapt o victorie a claselor capitaliste. Compromisul politic va rămîne valabil pînă la mijlocul secolului al XIX-lea şi va servi Angliei pentru că va permite aristocratului şi moşierului să se alăture negustorului şi financiarului în scopul de a-i depăşi pe rivalii francezi în cursa pentru exploatarea bogăţiilor economiei mondiale europene.

În ce mod situaţia era diferită în Franţa? Revenim din nou la geografia specială a Franţei. Anglia avea zonele sale periferiale şi *a fortiori*, Marea Britanie. Aceste zone periferiale, localizate într-un stat din centru, se temeau de două tendinţe: întărirea progresivă a acestui stat anglo-britanic, care le ameninţa politic, şi victoria elementelor capitaliste, care le ameninţa economic. În Marea Britanie aceste două ameninţări erau coordonate; şi nu este surprinzător că zonele periferiale tindeau să fie mai ostile Revoluţiei engleze[264] sau că „deceniile revoluţionare au încheiat unificarea Angliei".[265] În Franţa situaţia era total diferită, aşa cum am mai arătat.[266] Acolo, forţele centralizării şi forţele întreprinderii capitaliste nu erau la fel de coordonate geografic ca în Anglia, iar forţele centrului s-au găsit în situaţia de a înfrunta rezistenţa, nu neapărat coordonată, atît din zonele periferiale din punct de vedere economic, cît şi cele centrale economic, dar periferiale din punct de vedere politic. Aceasta a făcut ca lupta internă din cadrul păturilor dominante să dureze mult mai mult (mergînd de la războaiele religioase pînă la Frondă) şi să fie mult mai neclară din punct de vedere politic.

În timp ce Restauraţia aducea, dacă vreţi, o diminuare a tensiunilor, deoarece între cele două facţiuni

părea să aibă loc un compromis, aceeaşi perioadă în Franţa, epoca colbertiană a lui Ludovic al XIV-lea, aducea un fel de armistiţiu impus. Acesta depindea de puterea politică a monarhiei de a ţine în frîu forţele care încă urmăreau mari avantaje, sau, cu alte cuvinte, erau mai pregătite şi mai capabile să se angajeze într-un joc primejdios decît forţele analoage din Anglia. Acest lucru era oglindit de structura politică a ţării: partea de vest, de sud şi zona de frontieră din nord-est erau toate din punct de vedere juridic (şi economic) în afara „centrului". Aceste regiuni nu numai că erau atunci lipsite de avantajele pe care le reprezenta apartenenţa, împreună cu ceilalţi, la uniunea vamală, deşi, evident, existau şi dezavantaje, dar li se fixau impozite şi mai mari.[267] Burghezii care nu erau aristocraţi şi-au cîştigat accesul la un statut înalt în mod individual,[268] şi nu ca pătură socială, ceea ce îi punea permanent într-o situaţie jenantă şi potenţial agitată.[269]

Au apărut contradicţii în întreaga problemă a hughenoţilor. Este de presupus că edictul de la Nantes constituise un pas spre rezolvarea disensiunilor interne ale păturilor dominante. De ce a fost anulat în 1685? În toată literatura de specialitate nu există un răspuns cu adevărat valabil la această întrebare. Hughenoţii nu erau în mod deosebit antiregalişti.[270] De ce ar fi fost regele împotriva hughenoţilor? Lüthy consideră aceasta ca un act al unei Franţe „dedicată cultului statului" drept reacţie la umilinţele din războaiele civile anterioare.[271] Robert îl apreciază ca pe un act al unui rege în aşteptarea şansei sale, care a venit după glorioasa pace de la Nijmegen: „Acest mare succes de politică externă... a convins pe rege că de-acum el putea să încerce aproape orice".[272] Le Roy Ladurie vede situaţia ca pe o cale de a aduce în fine biserica de partea regelui. „Schimb loial (*donnant donnant*). Preoţii parohiali atît de contestatari în perioada Ligii şi a Frondei, au devenit de la sfîrşitul secolului al XVII-lea, în pofida confruntării janseniste, stîlpii ordinii stabilite".[273] Nici una din aceste explicaţii nu ne satisface. Era poate ca la şah, cînd un jucător face un schimb inutil de piese în speranţa că, reducînd numărul pieselor, şi-ar putea îmbunătăţi poziţia. La şah, dacă un schimb nu este în mod clar avantajos, nu face decît să apropie remiza. Regele căuta să consolideze statul. Acest lucru era mai greu de făcut decît în Anglia.

Revocarea edictului de la Nantes nu a ajutat la rezolvarea problemelor, dar este posibil ca nici să nu le fi complicat.

Mai există încă o dovadă importantă pentru explicația generală pe care o dăm stabilizării în Anglia și Franța la mijlocul secolului al XVII-lea. Stabilizarea, care a fost mai eficace în Anglia decît în Franța, dar care a avut loc cu toate acestea în ambele țări, a fost rezultatul unui compromis *în interiorul* păturilor dominante. Dacă lucrurile stau așa, atunci ar trebui să asistăm la o modificare de atitudine a păturilor de jos, pentru că scindarea claselor conducătoare le-ar fi oferit posibilități de acțiune, în timp ce un compromis le-ar fi limitat acțiunile politice. Avem unele dovezi pentru această ultimă afirmație. S-a redus frecvența revoltelor țărănești, iar acelea care mai aveau loc tindeau să fie mai moderate.[274] Întrucît aceasta a fost probabil o perioadă cu unele dificultăți economice, pare posibil ca explicația să constea mai degrabă în dificultatea politică a răscoalei decît în lipsa unui stimulent.

În vremurile mai vechi, țăranii puteau să se alăture unei fracțiuni a păturilor dominante cînd aceasta se răscula. În ultima parte a secolului al XVII-lea acest lucru nu a mai fost posibil.[275] Cîtă amărăciune trebuie să fi provocat țăranilor și muncitorilor de la orașe marile compromisuri! În 1837, un partizan al mișcării cartiste, referindu-se la Revoluția engleză, a spus: „Pentru cei mulți ea n-a făcut nimic".[276] Desigur, exista o agitație, îndeosebi în orașe, unde era dificil să fie reprimată;[277] dar îndată ce compromisul din sînul burgheziei s-a realizat, aceasta și-a îndreptat atenția spre oprirea agitației. În această perioadă a început să se facă legătura între conceptul de *clase ale muncitorilor* și acela de *clase periculoase*, în „mintea claselor conducătoare" luînd naștere o asociere „între sărăcie și crimă".[278]

Este posibil, dacă se dorește, să repetăm vechile cugetări potrivit cărora comerțul nu era compatibil cu absolutismul, pentru că negustorul ar fi putut „eclipsa pe Regele Soare".[279] Dar ceea ce adaugă Schumpeter este mai aproape de adevăr: „Cătușele [feudale] i-au stînjenit [pe burghezi], dar i-au și apărat".[280] Așa s-a întîmplat în Anglia, așa s-a întîmplat și în Franța;[281] dar din diferitele motive pe care le-am prezentat, politica din Anglia a obținut un succes ceva mai mare.

NOTE

1. Citat în Plumb (1950, p. 71).

2. Geyl (1961, pp. 161-162), care spune: „Richelieu ar putea avea momentele sale de supărare, însă tot ce a întreprins o viaţă întreagă pentru a-i aduce pe hughenoţi şi nobili la ordine şi de a uni forţele Franţei împotriva habsburgilor ... nu i-a lăsat nici o libertate de acţiune."

3. Vezi graficul lui Chaunu care cuprinde diverse curbe regionale aşezate una lîngă alta (1966a, p. 181).

4. Pentland susţine convingător că, în general, în raportul cauzal se pleacă de la posibilităţile oferite de economie care duc la creşterea populaţiei şi nu invers; dar acest raport se aplică la începutul unei curbe seculare ascendente. În alte cazuri, „în lipsa altor factori de sprijin, însăşi creşterea populaţiei produce suferinţă şi impas" (1972, p. 179). De exemplu, vorbind despre creşterea populaţiei Angliei în secolul al XVIII-lea, el inversează analiza obişnuită, afirmînd că aceasta „a stagnat în prima parte a secolului *din cauza* abundenţei alimentelor şi a activităţii reduse în agricultură; populaţia a crescut mai tîrziu pentru că, printre altele, preţurile la produsele agricole au crescut, populaţia de la sate devenind mai prosperă" (1972, p. 180). Vezi, de asemenea, Van der Woude (1972), care prezintă o ipoteză similară.

5. Harta lui Chaunu care cuprinde densitatea populaţiei pentru anul 1620 demonstrează foarte clar aceasta (1966a, graficul 23).

6. Vezi Reinhard şi Armengaud (1961, pp. 141-142, 144-146), care tratează despre „catastrofa" germană (inclusiv Cehia) şi „declinul lent dar de durată" din sudul Europei în secolul al XVII-lea. În afară de aceasta, după cum arată Chaunu, foametea a dus la o mai mare circulaţie umană, care la rîndul ei a dus la o mai mare virulenţă a epidemiilor. „Orice penurie de alimente crea din nou, *mutatis mutandis*, condiţiile unei *Conquista* a Americii" (1966a, p. 233).

7. Vezi Van der Woude şi Mentink (1966, p. 1189).

8. Le Roy Ladurie (1975a, p. 360).

9. Slicher van Bath (1965b, p. 145).

10. Reinhard şi Armengaud (1961, p. 147); dar populaţia *Londrei* a crescut în mod constant, de la 200.000 în 1600 la 400.000 în 1650 şi la 575.000 în 1700. Populaţia Parisului a crescut numai de la 400.000 în 1600 la 500.000 în 1700. Vezi Wrigley (1967, p. 44).

11. Hutchison (1967, p. 94), care pune în discuţie ideile înseşi (cap. 5), originea şi răspîndirea lor (cap. 3) şi consemnează de asemenea apariţia simultană a „statisticii", strămoşul demografiei moderne. Trebuie contestată, în general, legătura dintre situaţia din centru şi densitatea populaţiei. Aşa cum observă Habakkuk, „înaintea secolului al XIX-lea, ceea ce cunoaştem despre mişcările de populaţie se deduce parţial din datele economice - adică, din evoluţia salariilor, preţurilor şi a rentelor - care sînt apoi explicate prin apelarea la mişcările de populaţie (1965, pp. 148-149).

12. Data la care a apărut această lucrare, care nu a fost difuzată public pînă mult mai tîrziu, a fost considerată odinioară incertă; dar acum pare a fi bine definită - în anii 1620 (vezi Gould, 1955a, b; Supple, 1954).

13. Grampp (1952, p. 465).

14. Unwin (1904, pp. 172-195). Această mişcare a întîmpinat o opoziţie puternică, ale cărei surse exacte constituie subiectul unei vii controverse în jurul dezbaterii din 1604 din parlament pe tema comerţului liber. Vezi Rabb (1964 şi 1968), Ashton (1967 şi 1969) şi Croft (1975).

15. Deyon (1969, p. 31). Hinton ne reaminteşte că, deşi mercantiliştii „nu au crezut în Progres,...ideea lor contrară, Degenerarea, era un impuls tot atît de puternic la acţiune" (1955, p. 286).

16. Vezi Deyon (1969, p. 43), care spune: „În dificila lume a anilor 1650-1750, cînd stagnarea cererii şi a preţurilor a exacerbat concurenţa, prosperitatea producătorilor *presupunea* un protecţionism vamal riguros, şi deci o putere politică capabilă să reziste presiunilor diplomaţilor şi negustorilor străini" (Subl. noastră).

17. Această terminologie modernă este folosită de Franken (1968, p. 8), atunci cînd se referă la relaţiile olandezo-britanice. Wilson subliniază şi el veninul acestei rivalităţi: „În intervalul dintre reducerea ameninţării hegemoniei spaniole şi creşterea, mai tîrziu, a hegemoniei franceze, englezii şi-au permis luxul unei campanii temporare, dar virulente, împotriva olandezilor" (1965, p. 41).

18. H. Taylor (1972, p. 260), care afirmă: „Criza de după 1648 şi Actul de navigaţie din 1651 sînt prea aproape în timp pentru ca această coincidenţă să fie considerată pur accidentală".

19. Vezi Kepler (1972); vezi, de asemenea, H. Taylor despre rolul de furnizor al spaniolilor în Flandra ca „noul element dinamic" al comerţului englez în anii 1630 (1972, p. 240).

20. Hinton (1959, p. 85).

21. J.R. Jones (1966, p. 21).

22. Vezi tratarea acestei teme în C. Hill (1969, p. 42). Vezi, de asemenea, Roberts, care susţine că Cromwell *nu* a subordonat comerţul englez intereselor protestante şi că politica dusă de el în regiunea baltică, „chiar dacă era influenţată de considerente religioase, [era] justă dintr-un punct de vedere strict secular" (1961, p. 405).

23. Lichtheim (1974, p. 24).

24. Vezi Hinton (1959, p. 63).

25. Vezi Hinton (1959, p. 165); vezi, de asemenea, M.P. Ashley (1934, pp. 19-20, 163) despre diversele atitudini ale grupurilor de negustori englezi.

26. Wilson (1965, p. 184).

27. Harper (1939b, p. 49). Unul din efectele secundare ale noii iniţiative engleze ilustrează bine aceasta. În 1597 Statele Generale olandeze au emis o nouă cartă în favoarea „naţiunii portugheze care trăia pe aceste meleaguri". Din aceasta făceau parte atît „noii creştini"

cît şi, indirect, evreii practicanţi. Ceea ce se urmărea era atragerea resurselor financiare ale evreilor pe care, susţine Baron, „prinţul de Orania şi partizanii săi le-au supraestimat într-o mare măsură" (1973, p. 20; pp. 3-73, *passim*). La puţin timp după promulgarea Actului de navigaţie din 1651, Oliver Cromwell a început negocieri, în cele din urmă încununate de succes, cu evreii de rit sefard din Amsterdam în legătură cu reprimirea acestora în Anglia (evreii fuseseră alungaţi de Edward I în 1290). Din punctul de vedere al antreprenorilor evrei, reprimirea lor însemna că „intenţiile dăunătoare ale Actului de navigaţie puteau fi ocolite". Din punctul de vedere al lui Cromwell, reprimirea constituia „un element minor în cadrul unei politici mai generale de extindere a comerţului de peste mări: permiţînd negustorilor evrei să se stabilească la Londra, Anglia a prins noi puteri în lupta cu rivala sa comercială, Olanda" (Endelman, 1979, pp. 15, 17).

28. Vezi dezbaterea pe marginea celor două interpretări în Farnell (1964, pp. 439-440).

29. Davis (1962, p. 297).

30. Vezi Geyl (1964, pp. 25-28). Hinton subliniază că olandezii în fond doreau o uniune economică, care ar fi fost în avantajul lor, în timp ce englezii preferau o uniune politică care îi avantaja pe ei (1959, p. 88). Se poate vedea modul în care participanţii, pornind de la asemenea poziţii opuse, au putut trece repede de la o discuţie despre unitate la „o dezlănţuire a urii" (P. de Vries, 1950, p. 46). O propunere de a se examina fuzionarea companiilor Indiilor de Est engleză şi olandeză prefigurase dezbaterea politică. Aceasta s-a întîmplat între 1610 şi 1618 şi a eşuat din cauză că englezii au apreciat cererile olandezilor ca exagerate. Vezi Dermigny (1970b, p. 453).

31. Explicaţia amiralului Mahan consta în faptul că „guvernul olandez, adversar al cheltuielilor, cu un caracter nemilitar şi imprudent după marea şi uşoara victorie asupra flotei spaniole învechite, permisese flotei sale să cadă în mîinile unui simplu grup de negustori înarmaţi. Situaţia s-a deteriorat cel mai mult în timpul lui Cromwell" (1889, p. 126). Date recente confirmă această constatare. Vezi Wilson, care afirmă că „în îndelungata perioadă a ostilităţilor duse pe uscat în timpul Războiului de 30 de ani, flota olandeză fusese oarecum neglijată" (1975a, p. 65). Pentru o scurtă relatare referitoare la războiul propriu-zis, vezi Wilson (1968, pp. 190-194), care conchide că „războiul a scos totuşi la iveală slăbiciunea gravă a unei economii olandeze care se dezvoltase în condiţii de eficienţă economică, de pace şi de derulare normală a afacerilor".

32. Wilson (1968, p. 194).

33. Hinton (1959, p. 145). Haley este de acord că toate cele trei războaie anglo-olandeze au fost „inoportune pentru olandezi". El spune că „primele două războaie au avut loc pentru că interesele comerciale ale Angliei rivale au putut, pentru scurte perioade, să determine guvernul [britanic] să atace pentru a distruge prin forţă puterea comercială şi navală a Olandei" (1972, p. 177). Această opinie devine plauzibilă dacă luăm în considerare faptul că „una din cele trei directive

importante ale amiralului Blake în momentul în care a început, în 1652, primul război, cerea distrugerea flotei de pescuit olandeze grupată în apele Scoţiei" (Michell, 1977, p. 179).

34. Vezi Carter (1975a, p. 6).

35. Vezi Wilson (1941, p. 6).

36. Wilson (1957a, p. 154); vezi, de asemenea, Farnie (1962, p. 206) şi Carter (1975a, p. 6).

37. Vezi Wilson (1968, pp. 213-214); vezi, de asemenea, Williamson (1929, p. 252).

38. Aceasta este poziţia pe care Wilson o atribuie lui Sir George Downing, „arhitectul" sistemului mercantil englez (1965, p. 168).

39. Hinton (1959, p. 106).

40. J.R. Jones (1966, p. 75).

41. Goubert (1970b, p. 112); vezi, de asemenea, J.R. Jones (1966, 60-61). Despre eforturile olandezilor „de a menţine *status quo*-ul", vezi Franken (1968, p. 7).

42. Pentru un timp, englezii ceruseră ca celelalte nave aflate pe mare să dea onorul navelor engleze. Această cerere permanentă a fost repetată cu putere în 1672. J.R. Jones afirmă că: pentru olandezi, scandinavi, Hansă şi francezi, „aceasta ar echivala cu crearea a ceea ce contemporanii numeau o Monarhie Unită pe mare"; şi era considerată ca paralelă a pretenţiilor lui Ludovic al XIV-lea asupra uscatului (1968, p. 48).

43. Vezi Wilson (1968, pp. 202-204).

44. Pînă atunci, Ludovic al XIV-lea vedea în Anglia „o ţară slabă pro-franceză", apreciere care, după cum susţine Goubert, „putea fi acceptată în 1661: din nefericire, Ludovic s-a pronunţat astfel în 1670" (1970a, pp. 72-73). Rule afirmă şi el că Ludovic „a subestimat puterea Angliei". De aceea, fără îndoială, războiul olandez s-a dovedit a fi pus, într-o oarecare măsură, „în încurcătură pe oamenii de stat francezi" (1969, p. 59).

Cît priveşte Anglia, o schimbare de perspectivă era o chestiune de dezbatere politică. C. Hill afirmă că, în 1674, „whigii şi deţinătorii de capital erau aceia care vedeau în Franţa principalul concurent al Angliei în domeniul comerţului şi puterii mondiale" (1969, p. 163). Conservatorii erau mai indecişi şi numai după 1689 Anglia va accepta cu plăcere rolul de mare putere. Pînă atunci, Horn crede că prezenţa Angliei pe continent în acest rol „fusese de obicei involuntară, de scurtă durată şi ineficace" (1967, p. 2). Nu sînt sigur dacă pot fi de acord cu adjectivul „involuntar", însă celelalte două par a fi valabile. Horn prezintă ca un indiciu elementar faptul că numai după 1689 englezii încetează a mai primi subvenţii, devenind plătitori, ceea ce olandezii şi francezii erau deja.

45. Vezi A.R. Hall (1957a, pp. 347, 349). Lipsa unor modificări semnificative în tehnologia armelor nu trebuie să ne facă să neglijăm „importanta îmbunătăţire în organizarea forţelor militare şi o considerabilă creştere a numărului acestora". Despre modificările din structura armatelor, spre deosebire de armamentul acestora, vezi Finer

(1975, pp. 99-102). Despre reticenţele privind măsura în care au avut loc schimbări radicale în domeniul militar, vezi Parker (1976b). Hall datează declinul cavaleriei după mijlocul secolului al XVII-lea. Barnett subliniază că două invenţii între anii 1660 şi 1714, baioneta şi muscheta cu închizător, au dus la o „mai mare eficacitate a infanteriei" (1974, p. 129).

46. „Din timpul prinţului Mauriciu de Nassau, olandezii aveau o reputaţie specială pentru războiul de asediu, care le dădea posibilitatea să-şi desfăşoare variatele lor talente în arma geniului, în minare şi contraminare, balistică, explozive etc." (Wilson, 1968, p. 100).

47. Wilson (1970, p. 125).

48. Fischer şi Lundgreen (1975, p. 541).

49. Pentru Goubert, anul 1672 a fost „momentul marii cotituri a domniei" lui Ludovic al XIV-lea, în care războiul franco-olandez a marcat victoria lui Louvois asupra lui Colbert şi sfîrşitul stabilităţii financiare. „[Prin] 1673 vistieria regelui era goală, iar edificiul pe care Colbert îl construise a început să se dezmembreze." (1970a, p. 140).

Amiralul Mahan, inutil s-o mai spunem, gîndea la fel: „Dintre toate marile puteri numai [Franţa] avea posibilitatea să aleagă singură [între uscat şi mare]. În 1672, ea a ales definitiv expansiunea pe uscat. Pentru ce [în 1715] Franţa era săracă şi epuizată, în timp ce Anglia era fericită şi prosperă? Pentru ce Anglia dicta condiţiile de pace şi Franţa le accepta? Cauza era, pare-se, deosebirea dintre ele în ceea ce priveşte bogăţia şi credibilitatea." Mahan îl citează pe Campbell *(The Lives of Admirals)* în legătură cu victoriile englezilor în războiul naval şi în comerţ: „Acestea erau roadele creşterii puterii noastre navale şi ale modului în care ea a fost folosită." Mahan comentează: „Este inutil să mai adăugăm ceva" (1889, pp. 226-227, 229).

50. Jacquart (1973, p. 172).

51. Vezi Goubert (1970f, p. 150), Le Roy Ladurie (1975a, p. 416) şi J. Imbert (1965, p. 339).

52. Pentru Provinciile Unite, vezi Van der Woude (1975, p. 240); pentru Anglia, Thirsk (1970, p. 149); pentru Franţa, Goubert (1970g, pp. 334, 338-340).

53. „În Anglia contemporanii începeau să-şi dea seama chiar de la începutul secolului al XVII-lea că în numeroase ramuri ale organizării sociale olandezii erau mult mai avansaţi. Unele pamflete au început să vorbească despre metodele folosite de olandezi pe care englezii ar fi trebuit şi ei să şi le însuşească sau despre succesele olandezilor pentru care ar trebui şi englezii să lupte" (Clark, 1960, p. 14).

54. Vezi Fussell (1959, pp. 613-614). E.L. Jones (1967, p. 7), Wilson (1965, p. 33) şi Habakkuk (1965d, p. 328). În Anglia, ... noile culturi furajere, începînd din jurul anului 1630, au fost asimilate pentru a produce sistemele de cultivare mixtă a pămîntului" (Jones şi Woolf, 1969, p. 7).

55. Vezi Chambers (1960, p. 21) şi Darby (1973, pp. 330-344).

56. Vezi E.L. Jones (1965, p. 14), care se contrazice cînd spune (p. 1) că între 1660 şi 1750 „transformarea procedeelor tehnice [în

agricultura engleză era] disproporţionată faţă de extinderea mai degrabă limitată a pieţei sale". Ce înseamnă o proporţie corespunzătoare? Şi cînd este ea corespunzătoare? Cînd pieţele *se extind*, deseori este mai avantajoasă menţinerea aceloraşi tehnici decît plătirea costurilor pe care le implică îmbunătăţirile.

57. J. de Vries (1975, p. 82).

58. Le Roy Ladurie, de exemplu, vorbeşte despre „ideea genială" a Angliei de a adopta la agricultura pe suprafeţe mari metodele flamande folosite de fermele mici. El afirmă că o încercare similară în Franţa pe terenuri fără haturi, între rîurile Somme şi Loara, a dat numai parţial rezultate şi destul de tîrziu (1975a, pp. 416-417).

59. Roehl (1976, p. 262, sublinierile adăugate). El specifică: „Noi culturi, îndeosebi din America de Nord, au fost introduse în rotaţie - cartofii, trifoiul şi alte culturi furajere, porumbul, sfecla de zahăr. Acestea au îndeplinit simultan funcţia de «curăţare» şi de refacere a solului, nemaitrebuind să se recurgă la desţeleniri; a rezultat, de asemenea, îngrăşarea în grajd a animalelor şi, drept urmare, extinderea pămîntului arabil". Roehl face referinţă la Bloch (1966, pp. 213-219), însă notează că Morineau (1968) are o părere contrară.

60. Slicher van Bath (1963b, p. 16).

61. Hoskins (1968, p. 27), Wrigley (1967, p. 57) şi F.J. Fisher (1961, p. 4).

62. Smout şi Fenton (1965, p. 78); însă ei consideră că, prin anul 1650, inovaţia (tratarea cu var a solurilor acide) şi ameliorările terenurilor şi-au încetinit ritmul din cauza „conducerii slabe a guvernului central" şi din cauza scăderii profiturilor datorată preţurilor reduse (pp. 56-87). Acest lucru este diferit faţă de ceea ce se presupune că s-a întîmplat în Anglia şi poate fi explicat, probabil, după cum urmează: Deşi din punct de vedere politic Scoţia a fost considerată printre puterile din centru (în realitate, doar parţial pînă în anul 1707), din punct de vedere *economic* ea făcea parte din periferie; astfel, luînd în considerare impactul reducerii activităţii economice, putem sesiza o mai mare asemănare între producătorii scoţieni şi cei polonezi, decît între producătorii scoţieni şi cei englezi.

63. Vezi Morineau (1968, p. 326). Le Roy Ladurie precizează că acest lucru este valabil „în lumea ţăranilor" (1973, p. 425).

64. Le Roy Ladurie (1968, p. 83), referindu-se, însă, numai la Languedoc.

65. Wilson (1965, p. 143).

66. Vezi Fussell (1968, pp. 33-34).

67. Vezi Meuvret (1968, p. 17).

68. Chaunu (1966a, p. 310).

69. Creşterea importantă a exporturilor de cereale a început în anul 1700, ceea ce denotă, spune Bairoch, că procesul a început probabil „cu un sfert de veac mai devreme" (1973, p. 459). Această dată corespunde cu data la care au început schimbările în politica guvernului. Legea din 1673 a prevăzut prime pentru promovarea producţiei porumbului, care nu numai că au permis exportul, dar l-au şi încurajat; vezi Lipson

(1956, II, pp. LXX-LXXII, 451-452). Este foarte probabil că Provinciile Unite şi-au mărit şi ele ponderea în producţia mondială de cereale; dar pentru că au pornit de la un nivel foarte scăzut, creşterea a fost mai puţin sesizabilă. Vezi, de exemplu, răspunsul lui Franken la opinia lui E.L. Jones, potrivit căreia creşterea producţiei de cereale într-o perioadă cu preţuri slabe a fost „o trăsătură caracteristică numai Angliei" (1967, p. 159). E absurd, afirmă Jansen: acelaşi lucru s-a întîmplat în Limburg şi în alte părţi. Franken atribuie această dezvoltare presiunii exercitate de oraşe şi afirmă că ea a dus la epuizarea solului (1971, p. 165): dar se pune întrebarea pentru ce, mai ales în lumina factorilor ecologici, cerealele nu au fost importate din locuri mai îndepărtate. În explicaţie ar trebui să intre şi problema posibilităţilor de profit.

70. Potrivit lui Jacquart (1974, pp. 181-182), „o mare cantitate din producţia agricolă a Franţei în secolul al XVII-lea a fost consumată în ţară sau prelucrată pe loc". Deşi alte produse agricole erau exportate, „comerţul cu cereale era de regulă interzis, cu excepţia anilor în care recoltele erau bune". De exemplu, tocmai cînd Anglia introducea primele de încurajare pentru cultivarea porumbului, *le Conseil du Roi* emitea decrete severe împotriva exportului - peste 30 între anii 1675 şi 1683. Usher, în lucrarea sa clasică despre comerţul cu cereale, a abordat altfel problema (1913, pp. 273, 294). El a considerat comerţul *liber* ca fiind „elementul de originalitate al felului în care Colbert trata comerţul cu cereale" şi a susţinut că acesta se conducea după principiul „prohibiţiei în perioadele de foamete; libertate de vînzare în perioadele de belşug". Usher subliniază că era vorba despre *două* libertăţi, exportul şi comerţul interprovincial. Ce se întîmpla între 1675 şi 1683 cu libertatea relativă a comerţului interprovincial?

În această privinţă ar trebui poate să observăm că producţia de cereale din Basse-Provence şi Languedoc a continuat să se dezvolte cam pînă în jurul anului 1680. Explicaţia este diferită, dar drept urmare aceasta a dat un impuls altor regiuni. Chaunu susţine că „anomalia" acestei dezvoltări continue într-o zonă care nu făcea parte din centru o constituie „importanţa pămîntului înainte necultivat *(l'inculte)*, ceea ce implica „o limită la care s-a ajuns mai tîrziu" decît oriunde (1963b, p. 354). Vezi, de asemenea, Goubert (1970, pp. 49-54). Le Roy Ladurie vede în anii 1655-1675 doar „un avînt de moment" pentru Languedoc (1974a, p. 149).

Desigur, englezii făceau şi un export „intern", în special spre Londra (vezi Everitt, 1968, p. 64). Problema care se pune - aşa cum subliniază Morineau (1965, p. 171) - este aceea de a considera limitele comerţului exterior ca instrument de evaluare a procesului de producţie. Provinciile Unite, Anglia şi Franţa sînt într-o continuă creştere din punct de vedere al suprafeţei teritoriilor lor. Cu cît o ţară este mai mică, cu atît proporţia comerţului exterior în cadrul comerţului său total ne va apărea mai mare în condiţiile în care ceilalţi parametri rămîn constanţi.

71. Vezi F.M.L. Thompson (1966, p. 512); Goubert (1970e, p. 102); Le Roy Ladurie (1975b, p. 1412); şi Jacquart (1968, p. 66), care

subliniază faptul că dezvoltarea marilor proprietăţi a avut loc în Franţa numai la nord de valea Loarei.

72. Hoskins vorbeşte despre „o vastă suprafaţă de îngrădiri de izlazuri pînă acum nebănuite" în cadrul terenurilor necultivate din Anglia secolului al XVII-lea (1955, p. 220). Vezi, de asemenea, Darby (1973; p. 321). În Franţa, în secolul al XVII-lea, marile suprafeţe de cîmpie erau ocupate de seniori, astfel încît deţinerea chiar şi a unui mic teren de păşunat era pentru un ţăran „o binecuvîntare cerească" (Goubert, 1970e, p. 102). Bloch informează despre larga răspîndire a îngrădirilor în vestul şi centrul Franţei prin anul 1700 (vezi 1930,p. 332).

73. Meuvret (1960, p. 346). Tapié afirmă că numeroşi mari seniori din Franţa secolului al XVII-lea „deveniseră un fel de antreprenori capitalişti, proprietăţile lor fiind dispersate şi administrate de intendenţi sau de arendaşi" (1959, p. 138).

74. Roebuck (1973, p. 15). Slicher van Bath afirmă că după 1665, însă, „situaţia proprietarilor care dădeau în arendă s-a înrăutăţit" (1977, p. 107).

75. Acest fenomen se observă peste tot în Franţa; dar acelaşi lucru s-a întîmplat şi în Anglia. Vezi Roebuck (1973, pp. 11-14). Angajarea unor funcţionari permanenţi specializaţi în administrarea proprietăţilor a contribuit şi mai mult la această îndepărtare. Vezi Mingay (1963, p. 59).

76. Succesiunea condiţionată era mecanismul prin care moştenitorul unei proprietăţi era constrîns prin lege în privinţa modalităţilor de vînzare sau ipotecare (vezi Habakkuk, 1967b, pp. 2-3). Acest sistem silea familiile recent îmbogăţite să vadă în *smaller gentry*, în proprietarii unor mici feude libere şi în cei ce deţineau un lot de pămînt luat în arendă pe viaţă sau transmis prin moştenire *(copyhold)*, vînzători potenţiali de pămînt, ceea ce a contribuit şi mai mult la procesul de concentrare. Vezi Mingay (1968, p. 28).

77. Vezi Mingay (1960, pp. 375-376) şi Habakkuk (1960, pp. 160-165).

78. Acest sistem foarte complex este amplu prezentat de Giesey (1975). Goubert susţine că dobînzile asupra aşa-numitelor *rentes constituées* din Franţa în secolul al XVII-lea nu erau de fapt mici în comparaţie cu alte surse de venit (vezi 1970g, pp. 343-345).

79. Meuvret susţine că un *censive*, o posesiune perpetuă asemănătoare unui *copyhold* din Anglia, era „o adevărată proprietate", al cărei proprietar putea să o „arendeze, s-o schimbe, s-o vîndă sau s-o împartă", atîta timp cît el îşi plătea obligaţiile faţă de senior, „ceea ce constituia un fel de sistem fiscal" (1960, p. 343). Totuşi, Goubert scoate în evidenţă faptul că impozitele pe care le implica exercitarea privilegiului de proprietar puteau fi foarte mari (1970f, p. 130). Kerridge face o remarcă similară pentru Anglia, susţinînd că un *copyholder* cu o arendă pe viaţă era un adevărat proprietar, nu atît din punct de vedere juridic, cît în fapt (1969, p. 60).

80. De exemplu, Mingay subliniază foarte corect că termenul de *yeoman*, aşa cum îl folosea Adam Smith, nu făcea decît „să definească statutul social". Un *yeoman* era un fermier cu un statut superior unui agricultor şi inferior unui mare fermier; dar putea fi, indiferent, un *freeholder*, un *copyholder* sau un *leaseholder* (1963, p. 88). Slicher van Bath este de acord că, în general, a fi proprietar nu era întotdeauna un avantaj. „Pămînturile din regiunile dens populate şi mai fertile erau lucrate de arendaşi mai înstăriţi decît tipul mai sărac al proprietarului-arendaş. Proprietatea asupra pămîntului şi bogăţia nu mergeau totdeauna mînă în mînă" (1977, p. 109).

81. Pentru Franţa, anul 1660 pare a fi un moment de cotitură. El marchează sfîrşitul perioadei „imobilismului şi catastrofelor", titlu pe care Jacquart (1975) îl dă unui capitol despre Franţa rurală din perioada 1560-1660. Le Roy Ladurie, însă, susţine că renta funciară a crescut pînă în 1675 (1973, p. 430).

82. În a doua parte a secolului, „micul fermier independent (*laboureur*), mîndru de registrele sale contabile şi de cele cîteva pogoane ale sale (*arpents*) precum şi de relativa sa independenţă, a fost nevoit să se declare învins. În marile zone de cultură (*grande culture*), pămîntul lui este ataşat unei mari ferme arendate (*quelque grosse ferme*). El este fericit dacă poate să-şi recapete lotul de pămînt în arendă" (Jacquart, 1975, p. 264). Vezi, de asemenea, Dupâquier (1973, p. 171) şi C.-F. Labrousse (1970, p. 703).

83. Lawrence Stone afirmă: „*La începutul* secolului al XVII-lea rentele au crescut mai rapid decît preţurile, iar profiturile au revenit proprietarului în detrimentul arendaşului" (1972, p. 68; subl. noastră). El vrea să spună probabil în primul rînd *micul* arendaş, pentru că afirmă că acest fapt, plus acapararea de terenuri, explică modelul tripartit al ultimei perioade: proprietarul de pămînt, *fermierul-arendaş înstărit* şi *muncitorul agricol* fără pămînt. Habakkuk este înclinat să confirme aceasta cînd face din volumul total al capitalului un factor crucial în explicarea declinului micului ţăran. Un proprietar de pămînt bogat avea în această perioadă de tensiune „o rezervă [de capital] la care să recurgă, atunci cînd produsele ţăranilor erau puse în vînzare prin împrejurimi" (1965a, p. 660). Habakkuk deosebeşte perioada dintre anii 1660-1740 de perioada 1540-1640, cînd vînzările de *mari* proprietăţi erau mai frecvente. În ceea ce priveşte declinul micului proprietar de pămînt din Anglia în secolul al XVII-lea din cauza lipsei de capital, vezi Thirsk (1970, p. 157).

Jacquart vorbeşte despre falimentele de după 1675 ale micului producător, fie *laboureur* (independent) ori *fermier* (arendaş) (1975, pp. 210-211). Într-un alt text, el se referă la dispariţia în nordul Franţei, între 1680 şi 1700, a unui „mare număr de dinastii" de *laboureurs* - negustori (1978c, p. 467).

84. Mingay vorbeşte despre un declin „dramatic" al micilor arendaşi-proprietari în perioada 1660-1750 (1968, pp. 14-15, 31). În aceeaşi perioadă, afirmă Mingay, grupul de „proprietari de pămînt mai înstăriţi" (*squires*), un grup de mijloc între micul arendaş-proprietar şi

marele proprietar de moşie, „şi-au menţinut poziţia" (1960, p. 375). Lavrovsky precizează că acest declin al micii proprietăţi de pămînt şi al agriculturii ţărăneşti a avut loc „în secolul al XVIII-lea, ca urmare a revoluţiei burgheze din secolul al XVII-lea" (1960, p. 354).

85. Dupâquier este de părere că puternicul grup social la nivelul satelor era format din fermierii-arendaşi înstăriţi *(gros fermiers)* şi „proprietarii" de nivel mediu *(grands laboureurs)*, ca şi din negustori (1973, p. 169). Ducelui de Sully îi plăcea să afirme la începutul secolului al XVII-lea: „*cultivarea pămîntului* şi păşunatul au fost cei doi sîni la care a supt Franţa, adevăratele sale mine şi comori peruane" (citat de Larraz, 1943, p. 201). Meuvret se referă la impactul deosebit de acut, după 1660, al crizelor de subzistenţă „în regiunile bogate cu producţie cerealieră" (1971b, p. 122).

86. Fussell descrie fenomenul „închirierii fermelor de lapte" în diferite părţi ale Europei occidentale în secolul al XVII-lea (1968, pp. 31-32).

87. Vezi Meuvret despre rolul economic al aşa-numiţilor *fermiers généraux* şi *amodiateurs* (1960, pp. 347-349). Le Roy Ladurie informează că 39% din proprietăţile din întreaga Franţă (dar cîte din nordul Franţei?) erau „mari proprietăţi" (1975a, p. 421).

88. În perioadele de criză, proprietarii de pămînt anulau restanţele la plata rentei şi reajustau taxele de arendare pentru a putea atrage arendaşi. Vezi E.L. Jones (1965, p. 8).

89. Vezi Mingay (1960, pp. 378-379). Iniţiativa îmbunătăţirilor funciare par să fi venit mai mult din partea arendaşilor-fermieri şi a grupului de persoane care controlau în general unităţile agricole de mărimi medii (vezi Habakkuk, 1965d, pp. 327, 330; şi Mingay, 1963, p. 166); însă în această perioadă, proprietarii puteau fi siliţi să suporte o mai mare parte a cheltuielilor.

90. Goubert (1973, p. 135).

91. Vezi, de exemplu, Quencez (1968, pp. 118-119), care în acest dicţionar tehnic traduce *charrue* (în franceză) cu „plug" şi *araire* cu „plug primitiv". Aceeaşi dificultate apare şi pentru termenii în limba germană *(Pflug* şi *Hakenpflug)*, în limba italiană *(arato* şi *aratro di legno)*, în limba spaniolă *(arado de labor profunda* şi *arado* sau *arado primitivo)* şi în limba olandeză *(ploeg* şi *primitive ploeg)*.

Haudricourt şi Delamarre (1955) consacră o carte întreagă de 506 pagini explicînd nu numai deosebirile dintre *charrue* şi *araire*, în toată lumea şi din cele mai vechi timpuri pînă astăzi, dar şi nenumăratele interpretări greşite care au existat din cauza confuziei lingvistice şi a traducerilor eronate.

92. Goubert (1973, pp. 135-136).

93. Dupâquier şi Jacquart (1973, p. 171). Ei definesc un *haricotier* ca a fi un „*laboureur* cu un cal slab", iar un *sosson* un „ţăran care are doar o pereche de cai". Jacquart apreciază că trei sferturi din ţăranii francezi nu aveau suficient pămînt pentru nevoile lor de bază şi observă o creştere constantă, în întreg secolul al XVII-lea, a proprietăţilor de mărimi medii, mărime definită ca avînd cel puţin 30 hectare (1966, pp.

22-26). G. Durand caracterizează podgoriile din sud, cu proprietarii lor ţărani, ca „locuri ale muncii foarte grele şi ale sărăciei fără margini", profiturile intrînd în primul rînd în buzunarele negustorilor şi ale administraţiei de stat prin intermediul impozitelor (1977, p. 133).

94. Le Roy Ladurie (1975b, pp. 1405-1407).

95. Brenner (1976, p. 43, 63). Croot si Parker sînt sceptici: „Este probabil ca ţăranul, departe de a fi fost o piedică în calea dezvoltării economice, să o fi stimulat în realitate, adoptînd noi procedee sau noi culturi sau numai demonstrînd proprietarilor de pămînt care sînt veniturile pe care o bună cultivare a pămîntului le poate aduce" (1978, p. 39).

96. Jacquart (1975, pp. 273-275).

97. Brenner (1975, pp. 72-73). În orice caz, proprietarii englezi au dobîndit pămînt într-o mare măsură prin cumpărare. Vezi T.S. Ashton (1969, p. 36). Croot şi Parker afirmă: „Aşa cum profesorul Brenner nu pomeneşte nimic despre contribuţia ţăranului englez şi minimalizează independenţa sa, tot aşa el exagerează independenţa ţărănimii franceze" (1978, p. 41). Jacquart susţine, de asemenea, că modalităţile prin care marii proprietari dobîndeau pămînturile ţăranilor erau aceleaşi pe continent ca şi în Anglia (vezi 1978b, p. 409).

98. Lipson (1956, II, pp. LXXXIX, CXLIV). Cît de importantă era protecţia asupra invenţiilor, o politică centrală a guvernului englez din secolul al XVII-lea? Părerile sînt împărţite. North o consideră de „primă importanţă" (1973, p. 228), încurajînd inovaţia. Clark afirmă că este „îndoielnic" că aceasta a încurajat un număr mare de inventatori, deoarece prea mulţi au fost înşelaţi în privinţa recompenselor (1936, p. 152).

99. Ca urmare a prăbuşirii producţiei de ţesături de la Reims, Amiens si Beauvais, tariful vamal de la 15 iunie 1644 era dublu faţă de taxele fixate ţesăturilor olandeze şi engleze. Vezi Deyon (1969, p. 77; 1966, p. 54).

100. Vezi harta pentru anii 1703-1705 în Léon (1970b, p. 236).

101. Deyon (1966, p. 60).

102. Goubert (1970g, p. 336).

103. „Nu ezităm să afirmăm că progresele temporare realizate între 1680 şi 1705 [la atelierele de producere a stofelor din lînă şi mătase (*sayetteries*) de la Amiens] au pregătit şi lansat impetuosul avînt din prima parte a secolului al XVIII-lea" (Deyon, 1963, p. 955).

104. Vezi Deyon (1963, p. 952) şi Kellenbenz (1965, pp. 389-390).

105. Vezi Wilson (1965, p. 185).

106. Aceasta este opinia lui Deyon (1972, p. 31); dar studiul lui Kellenbenz (1965) nu pare a indica aceasta.

107. Vezi Glamann (1974, p. 506) şi Wilson (1977a, pp. 26-27).

108. Wilson (1960a, p. 221).

109. Vezi Smit (1975, p. 62).

110. Hinton (1959, p. 101).

111. Vezi Romano (1962, p. 519), care încadrează reducerea din Olanda între 1671 şi 1701. Vezi, de asemenea, Faber şi alţii (1965, p.

108). R.W. Unger notează că întîietatea olandezilor în domeniul proiectării, deja redusă prin anii 1630, s-a anulat prin anii 1670, astfel încît în secolul al XVIII-lea şantierele navale olandeze s-au restrîns foarte mult sau au dispărut. El prezintă, drept explicaţie, cîţiva factori: protecţionismul francez; războaiele din cauza cărora creştea povara impozitelor si a datoriei publice olandeze; restrîngerea pieţei interne; declinul general al pirateriei; durabilitatea mai mare a navelor (vezi 1978, pp. 109-110).

112. Vorbind despre Anglia de la începutul secolului al XVII-lea, Supple spune: „Cel mai important element de instabilitate în ceea ce privea guvernul era şomajul cronic" (1959, p. 234). Referindu-se la începutul secolului al XVIII-lea, D. George afirmă: „Există o părere potrivit căreia oscilaţiile în privinţa utilizării forţei de muncă reprezintă o boală modernă. Acest lucru este departe de a fi adevărat" (1953, p. 53).

113. Pares (1937, p. 120). Furniss afirmă că legăturile comerciale nu erau judecate numai după contribuţia lor la balanţa comercială, ci şi după „măsura în care de respectivul comerţ putea depinde oferta de locuri de muncă pentru populaţia băştinaşă" (1957, p. 52).

114. Wilson (1969a, p. 125).

115. J. de Vries (1974, p. 183). Prin 1690, apreciază Romein, salariile olandeze erau cu 16% mai mari decît cele engleze (citat în Wilson, 1969b, p. 118).

116. Jacquart vorbeşte despre lipsa lucrătorilor agricoli în perioada ce a urmat Frondei, care a făcut ca salariile *muncitorilor* rurali să crească (1973, p. 178); vezi, de asemenea, Goubert (1970d, p. 64). În ceea ce priveşte industria din perioada 1665-1688, în ciuda recesiunii, „nivelul salariilor (plătite în acord şi pe zi) pare să fi rămas stabil, atît la oraşe cît şi la sate" (Goubert, 1970g. p. 348). Aceasta reprezintă o creştere relativă. Vezi, de asemenea, C.E. Labrousse (1970, p. 370). Léon precizează că „din 1660 pînă în 1750 a avut loc o adevărată invazie de bresle", ceea ce ar explica atît creşterea salariilor la oraşe cît şi transferarea într-o mai mare măsură a industriei în regiunile rurale, unde se găsea mînă de lucru „din abundenţă şi docilă, obişnuită cu salarii mici" (1970b, p. 251).

117. C. Hill (1969, p. 98).

118. Lipson (1956, III, p. 278).

119. Vezi Furniss (1957, pp. 76-78). Aceeaşi presiune exista şi în Franţa. Vezi Martin Saint-Léon (1976, pp. 13, 501-504).

120. E.P. Thompson (1967, p. 57), care remarcă (p.64) creşterea simultană a industriei engleze producătoare de ceasornice.

121. Nef (1968, p. 233). Duckham spune despre „sclavia minerului": „Nici o lege nu a «înrobit» de fapt pe mineri. Totuşi, nimic nu este mai evident în istoria socială a Scoţiei din această perioadă decît faptul că cei mai mulţi dintre stăpîni au recunoscut că minerii lor erau sclavi *în adevăratul sens al cuvîntului* şi că, practic, toţi minerii au acceptat acest statut" (1970, p. 243). Aceasta nu i-a împiedicat, însă, ca

periodic să se angajeze în acţiuni greviste, care erau posibile deoarece „minerii calificaţi erau puţini" (Hughes, 1952, p. 253).

Rusche şi Kirchheimer observă că exact în această perioadă şi tocmai în Olanda, Anglia şi Franţa asistăm la sporirea numărului caselor de corecţie, care serveau în principal ca „manufacturi, producînd mărfuri la un cost foarte redus, datorită mîinii de lucru ieftine" (1939, p. 50; vezi, de asemenea, pp. 24-52, *passim*). În plus, aceasta era perioada în care s-a inventat pedeapsa prin lege cu sclavia la galere - „mijlocul cel mai uşor de a procura mînă de lucru necesară unor munci pentru care niciodată nu s-ar putea găsi o asemenea mînă de lucru gratuită, chiar şi atunci cînd condiţiile economice ar fi dintre cele mai defavorabile" (pp. 57-58).

122. Citat în Wilson (1969a, p. 122). Vezi, de asemenea, Heckscher (1935, II, p. 169), Lipson (1956, III, pp. 273-274), Coats (1958, pp. 35, 46) şi Wiles (1968, pp. 115, 118).

123. Emmanuel (1972).

124. Heckscher (1935, I, p. 221, subl. noastră).

125. Léon (1970a, p. 113). Mai mult decît atît, investiţiile statului în industrie între 1660 şi 1789 s-au ridicat numai la suma de 2 milioane franci anual, „o cifră derizorie, de fapt", întrucît veniturile industriei erau în medie de 100 milioane franci (Léon, 1970b, p. 225).

126. Nef (1968, p. 215).

127. Goubert (1970g, pp. 354-356), care ne reaminteşte că în Tratatul de la Nijmegen (1678) Colbert a fost nevoit să facă concesii la politica sa privind taxele vamale ridicate datorită presiunii Olandei şi Angliei. Meuvret pretinde că eşecul Companiilor a fost mai important decît scăderea taxelor vamale şi a taxei impuse de Fouquet de 50 de centime la tona de marfă străină transportată, echivalentul francez al Actului de navigaţie (1971a, p. 21). Vezi de asemenea Deyon (1966, p. 55).

128. Priestly (1951, p. 47).

129. Eforturile lui Colbert „au fost înscrise de la început ca o acţiune dificilă" (Deyon, 1963, p. 951).

130. Wilson (1965, p. 65).

131. Dacă despre Franţa se spunea că în anumite privinţe era prea mare, s-a susţinut de asemenea că olandezii aveau o problemă opusă. „Dacă toate Ţările de Jos ar fi fost unite, etapele progresului economic, care urmau să se desfăşoare în Anglia, ar fi putut să aibă loc mai devreme. Oţelul şi cărbunele belgian şi vitala putere hidraulică existentă în Ardeni ar fi putut să furnizeze elementele principale pentru o revoluţie industrială, dar olandezilor le lipseau toate acestea" (Plumb, 1965, p. xxv).

132. Vezi Davis (1954, pp. 161, 163), care notează, totuşi, că „perioada comerţului prosper durează de la încetarea depresiunii în 1677 pînă la Revoluţia din 1688".

133. Wilson (1965, p. XII). Totuşi, Klein afirmă că „prin anul 1670 piaţa Amsterdam îşi pierduse mult din importanţa ei ca piaţă mondială principală." (1966, pp. 208-209).

134. Harper consideră că Actul de navigaţie a avut ca „efect direct restrîngerea rolului de cărăuşi al olandezilor" (1939b, p. 300). Åström afirmă că schimbările care au avut loc în comerţul din regiunea baltică între 1633 şi 1685 au fost „importante" (1960, p. 7); deşi ceea ce pierdea Olanda era adesea un cîştig pentru armatorii din regiunea baltică, ca si pentru cei englezi. Franken citează pe Consilierii Municipali din Amsterdam din 1684, care au atras atenţia asupra faptului că englezii aveau „în produsele lor agricole şi manufacturate un mai mare conţinut comercial" decît avea Amsterdamul, al cărui comerţ, prin comparaţie cu cel englez, era „artificial" (1968, p. 10).

135. Crouzet (1972, p. 62).

136. Delumeau (1966, p. 105).

137. Richet (1972, p. 205).

138. Meuvret (1971a, p. 33).

139. Kulischer (1931, pp. 16-17).

140. Vezi P.J. Thomas asupra discuţiilor „aprige" despre comerţul est-indian în secolul al XVII-lea (1963, p. 6). În ceea ce priveşte rentabilitatea, vezi Glamann, care afirmă că „profitul obţinut de comerţul asiatic al olandezilor era modest în comparaţie cu încasările realizate de olandezi prin transport şi comerţ în Europa" (1958, p. 11); vezi, de asemenea, Morineau (1978e, p. 175).

141. Bassett (1968, p. 85).

142. Wilson (1965, p. 170). Stofele produse în Asia erau deosebit de apreciate la vremea respectivă pentru că erau uşoare, elegante şi cu ţesătură fină. P.O. Thomas ne reaminteşte că în 1727 publicaţia *Atlas Maritime* scria: „India şi China puteau să îmbrace toată lumea cu produsele lor" (1963, p. 31).

143. Chaudhuri (1968, p. 486), care adaugă că în anul 1700 „raportul de schimb pare să se fi deteriorat în dezavantajul mărfurilor europene".

144. Mukherjee stabileşte că schimbările au avut loc începînd din al patrulea deceniu al secolului al XVIII-lea cînd, din cauza dezintegrării Imperiului Mogul, rivalitatea anglo-franceză putea lua forma „unei competiţii serioase care avea drept scop controlul asupra Indiei pentru obţinerea celor mai mari avantaje «comerciale» de către o companie în detrimentul celorlalte" (1974, p. 110).

145. Davis susţine ideea periferializării în analiza pe care o face comerţului englez (1961, pp. 125, 137). În cazul Italiei, el afirmă că prin anul 1700 ea devenise „încă o ţară care schimbă produsele sale agricole cu produse engleze manufacturate". El descrie comerţul cu Levantul ca „un schimb al produselor engleze manufacturate cu materii prime străine" şi afirmă că „negoţul poate fi, de fapt, redus la schimbul de poplin pe mătase naturală crudă". Sînt de acord cu aprecierea despre Italia, dar am rezerve despre Levant. Issawi (1974) prezintă un proces constant de includere a Imperiului Otoman în economia mondială între anii 1600 şi 1914, dar nu este clar în ceea ce priveşte momentul schimbării decisive. Pare să sugereze că secolul al XVIII-lea ar fi fost perioada de cotitură.

146. Rapp afirmă că ascensiunea Angliei din secolul al XVII-lea „se datorează cuceririi pieţei din sudul Europei, mai precis eliminării rivalilor din regiunea Mării Mediterane din industrie şi comerţ" (1975, pp. 522-523). Aceasta mi se pare o serioasă exagerare în ciuda utilităţii imediate pentru Anglia (şi pentru Provinciile Unite) a extinderii comerţului cu statele *creştine* din regiunea Mării Mediterane la *începutul* secolului al XVII-lea. Realitatea este că, după 1660, comerţul mediteranean a avut o contribuţie tot mai redusă ca pondere în total, chiar dacă, în termeni absoluţi, el a continuat să se extindă. În ceea ce priveşte Franţa, comerţul cu ţările Levantului a scăzut de la jumătate din întregul comerţ exterior la sfîrşitul secolului al XVI-lea, la a 20-a parte în anii 1780. În cazul Angliei, declinul a fost şi mai sever: de la un nivel de vîrf de 10% la mijlocul secolului al XVII-lea, la 1% la sfîrşitul secolului al XVIII-lea. În plus, ca sursă de bumbac brut şi piaţă pentru textile, Levantul şi-a pierdut importanţa deoarece au apărut alte surse şi altă piaţă. Vezi Issawi (1974, pp. 114-115).

147. Parry afirmă că secolul al XVIII-lea va produce mai tîrziu „acel neverosimil paradox, o Mediterană engleză" (1967,p. 191). Léon şi Carrière susţin că în perioada de la 1661 la 1789, comerţul mediteranean reprezenta 30% din comerţul total al Franţei (1970, p. 194); iar Issawi spune că în anii 1780 Franţa deţinea 50-60% din comerţul otoman (1974, p. 114). Comerţul francez avea un rol dominant şi în Barbaria, care corespundea mai mult sau mai puţin Tunisiei (Léon şi Carrière, 1970, p. 193).

148. Åström (1963, p. 29).

149. Åström adaugă un alt factor, susţinînd că grupurile sociale din regiunea baltică care cumpărau postav negru subţire (şi nu mătase şi catifea) reprezentau nobilimea inferioară şi mica nobilime, clerul, funcţionarii de stat şi orăşenii, şi că cererea lor rămînea destul de constantă. „Astfel, marile fluctuaţii în consumul de ţesături vizau o singură categorie de oameni, militarii. Pregătirile de război stimulau cererea, în timp ce demobilizările o restrîngeau" (1963, p. 71). Declinul brusc al comerţului cu ţesături este pus pe seama „Acalmiei din Nord" care a urmat încetării Războiului de 30 de ani.

Nu ştiu dacă această explicaţie este suficientă. Mai întîi de toate, nu cred că cererea populaţiei civile era atît de constantă. Însuşi Åström observă că englezii din vremea aceea explicau criza exportului lor de ţesături prin trei factori: „concurenţa olandezilor, creşterea numărului de manufacturi textile în nordul şi estul Europei şi reducerea puterii de cumpărare a pieţei poloneze" (1963, p. 69). Ultimele două explicaţii implică tocmai inconstanţa cererii nemilitare. Primul factor este legat de Războiul de 30 de ani - nu de cererile militare, ci de faptul că, din cauza războiului, navele olandeze „dispăruseră din comerţul englez" în regiunea baltică din 1623 pînă în 1649 (Hinton, 1959, p. 37).

150. Hinton (1959, p. 45).

151. Vezi Hinton (1959, p. 59).

152. Hinton (1959, p. 99).

153. Wilson (1965, p. 80). Darby afirmă că în perioada „Restauraţiei din anul 1660, suprafeţele împădurite se reduseseră foarte mult" (1975, p. 328). Drept urmare, Amiralitatea s-a alarmat şi a consultat Academia Regală. În 1664, John Evelyn a întocmit un raport prin care a făcut apel la *gentry* deţinătoare de pămînt să planteze arbori. Sfatul a fost urmat într-o mare măsură şi a dat în cele din urmă rezultate asigurînd o mai mare ofertă internă. Este clar că „arborii plantaţi în anii aceia au ajuns cu timpul la maturitate pentru a sprijini flota britanică în războaiele din secolul al XVIII-lea" (Darby, 1973, p. 329).

154. Vezi Bamford (1956, pp. 206-207).

155. „Se pare că împotrivirea antreprenorilor francezi de a risca o investiţie de capital şi folosirea navelor în întreprinderile de transport din nord, pentru care au fost adesea criticaţi, s-a bazat pe o evaluare realistă a propriilor lor limite şi a riscurilor pe care le implica concurenţa cu formidabilii olandezi" (Bamford, 1954, p. 219). Bamford sugerează că o a doua cauză a împotrivirii la asigurarea lemnului din nord era, în afară de costuri, teama de „a se expune gravelor dificultăţi strategice pe care dependenţa de acesta ar implica-o în timp de război" (1956, p. 113). Comerţul francez cu regiunea baltică reprezenta în timpul acela numai 7% din întregul comerţ (vezi Léon şi Carrière, 1970, p. 194). Despre eforturile Franţei în America de Nord, Bamford spune: „Lemnul pentru nave era din abundenţă şi ieftin în Canada, dar exploatarea lui cerea angajarea unor muncitori locali ale căror salarii erau cunoscute ca ridicate" (1956, p. 120).

Este foarte important să constatăm că împotrivirea iniţială a francezilor (în comparaţie cu *nevoia* englezilor) de a căuta resursele de material lemnos în Statele Unite a devenit şi mai fermă. Bamford notează că unul din motivele care i-au determinat pe francezi să oprească în anul 1731 întregul import de lemn din America de Nord a fost calitatea slabă a acestuia. Dar Bamford afirmă că slaba calitate a lemnului a fost în realitate rezultatul faptului că acesta provenea din vecinătatea rîului St. Lawrence şi nu din păduri mai din interiorul ţării, precum şi pentru faptul că lemnul zăcea pe pămînt aproximativ doi ani înainte de a fi fost transportat. „Dacă francezii, în loc să fi întrerupt importurile s-ar fi ocupat de extinderea exploatării lemnului în Canada, rezultatele ar fi putut fi, cu siguranţă, tot atît de rodnice ca şi exploatările forestiere canadiene ulterioare ale englezilor" (1956, pp. 127-128).

156. Vezi Åström, (1963, pp. 41-44). Acest lucru era valabil nu numai pentru căutarea lemnului, ci şi pentru in, cînepă, răşină, gudron, ca şi pentru potasă.

157. Langton (1972, p. 51), care sugerează că această cifră este moderată faţă de estimările lui Nef care marcau o creştere de 15 ori. De aceea el trage concluzia că „ nu a avut loc o adevărată «revoluţie»". Fiecare are propriile aprecieri cantitative pentru a defini o revoluţie!

158. Citat în Minchinton (1974, p. 151). Despre lipsa cherestelei şi dezvoltarea producţiei de cărbune în Anglia, vezi Wilson (1965, pp. 80-85), care introduce o semnificativă notă de precauţie: „Succesul cu

care cărbunele a înlocuit lemnul drept combustibil şi producţia sporită a industriei cărbunelui nu trebuie privite ca un *deus ex machina*, la care s-ar putea apela pentru a explica orice dezvoltare a industriei britanice în afara celei textile". Cu toate acestea, el adaugă: „A fost probabil principalul factor din economia de la începutul secolului al XVIII-lea care a favorizat cel mai mult."

159. Åström (1963, p. 32).

160. Heckscher (1932, p. 139) afirmă că „poziţia privilegiată [a Suediei] s-a datorat mai mult cantităţii [mangalului] decît calităţii [minereului]".

161. Léon scoate în evidenţă o lipsă tot mai mare de minereu de fier în Franţa în tot cursul secolului al XVIII-lea. El susţine că încă din 1685 Franţa importa 3855 tone pe an (iar în 1787 erau circa 19.000 tone) din Germania, Rusia, Spania şi îndeosebi din Anglia şi Suedia. El vorbeşte despre creşterea numărului plîngerilor în secolul al XVIII-lea „cu privire la pericolul despăduririlor şi creşterea preţului combustibilului", menţionînd răscoalele ţărăneşti din 1731 în Franche-Comté împotriva metalurgiştilor care distrugeau pădurile (1970b, pp. 231-232).

162. Flinn atacă vechea opinie potrivit căreia producţia de fier a fost stagnantă în Anglia între 1660 şi 1760. El crede că mărirea importului oglindea, dimpotrivă, creşterea cererii pe piaţa internă şi în colonii (1958, p. 145). Bairoch arată că în timp ce producţia internă britanică de oţel a rămas stabilă între 1660 şi 1760, importurile au crescut cu 130%. El crede că oţelul a fost folosit în principal în agricultură (1966, pp. 8-10).

163. Dezvoltarea paralelă în Franţa a forţat-o în cele din urmă să intre în „era cărbunelui" în jurul anului 1735 (Léon, 1970b, p. 232).

164. K.G. Davies (1974, p. 314).

165. K.G. Davies (1974, pp. 45, 80, 85). Evident, numărul unităţilor separate de colonizare depinde de modul în care se defineşte o unitate. Davies oferă o listă şi o justificare.

166. Vezi Davis (1954, p. 131) şi Wilson (1965, p. 161).

167. Vezi Darry (1967, p. 206).

168. Englezii „au folosit într-o mai mare măsură sistemul muncii pe bază de contract". Prin anul 1700 emigraseră în America de Nord 250.000 de englezi şi numai 20.000 de francezi (K.G. Davies, 1974, pp. 80, 96). Estimările lui Curtin indică un număr mai mare de sclavi în coloniile britanice, îndeosebi înainte de 1700 (1969, cap. 3).

169. Dehio (1962, p. 89). Hughenoţii nu ţineau neapărat să plece; după cum spune Dehio, „aceştia nu puteau să se aştepte peste ocean decît la aceleaşi forme autoritare ale vieţii sociale, politice şi spirituale".

170. Scoville (1960, p. 103).

171. „Este incontestabil că din punct de vedere cantitativ volumul comerţului intern [în Franţa] întrecea de o manieră zdrobitoare volumul comerţului exterior" (Léon şi Carrière, 1970, p. 165).

Într-adevăr, în secolul al XVII-lea, asistăm la orientarea spre interior a portului - ceea ce Morineau numeşte „septentrionalizarea" Marsiliei, care „s-a disociat astfel de Mediterană". El explică faptul că

la începutul secolului al XVII-lea, Marsilia a cunoscut „o dezvoltare autentică", care a fost „mai strălucitoare decît dezvoltarea din secolul al XVI-lea" (1970b, pp. 163, 169). Se pune întrebarea cum a fost posibil aceasta, avînd în vedere că Marsilia tocmai pierduse avantajosul comerț cu mirodenii, comerț preluat de olandezi, ceea ce a determinat dirijarea transporturilor pe alte rute. Răspunsul lui Morineau: Marsilia servea ca punct de import al pielii și îndeosebi al mătăsii crude pe care o livra fabricilor de mătase de la Lyon, care chiar în momentul acela preluau piețele Franței, pînă atunci aprovizionate de nordul Italiei. Care erau aceste piețe? Piețele mărfurilor de lux pentru Curtea regală, care prosperau în ciuda declinului general. Piața s-a format din trei surse: reorientarea cererii existente, creșterea veniturilor senioriale și creșterea venitului curtenilor, care rezultau din mărirea impozitelor. „În felul acesta a fost încurajat un comerț cu mărfuri de lux, rivalizînd cu acela al armelor și al pielii căci, să nu uităm, secolul al XVII-lea a fost secolul în care oamenii purtau cizme. Marsilia a pompat seva dezvoltării sale în resursele interne ale Franței. Ea a reușit astfel să evite efectele depresiunii metalelor prețioase" (1970 pp. 168-169).

172. În ciuda „acțiunilor coloniale spectaculoase [din secolul al XVII-lea]" ale Angliei, „comerțul continua să fie în primul rînd intraeuropean" (Supple, 1959, p. 7). Totuși, comerțul cu Olanda s-a redus deoarece a crescut comerțul cu coloniile (Wilson, 1965, pp. 271-272).

173. Vezi F.J. Fisher (1950, p. 156). Jeannin susține că în perioada dintre 1650 și 1750, cele două piețe principale pentru produsele industriale ale Europei occidentale erau coloniștii din America de Nord și înseși diversele state (1964, pp. 338-339). Repet, faptul că Franța, în comparație cu Anglia, era un stat mai mare, cu nevoi mai multe, însemna și o mai mică nevoie de a avea o piață nord-americană.

174. Vezi Davis (1956, p. 71).

175. Vezi Wilson (1967, p. 513).

176. Vezi T.S. Ashton (1969, pp. 72-74).

177. Vezi Léon și Carrière (1970, p. 178).

178. Vezi expunerea anterioară a acestei probleme în Wallerstein (1974, pp. 264-266).

179. Să nu uitam că în îndelungata perioadă de recesiune nici chiar pentru Anglia comerțul exterior nu a fost totul. Reed, de exemplu, susține că: „Pentru reducerea costurilor tranzacțiilor, indiferent de naționalitatea celor implicați, ceea ce este important este volumul total al acestor tranzacții. Deși comerțul exterior [al Angliei] s-a dezvoltat [în secolul al XVII- lea], nivelul acestuia era inferior comerțului intern și nu există nici o dovadă că el a crescut mai repede. De aceea, este foarte posibil ca negoțul intern să fi jucat rolul dominant" (1973, p. 184). Problema este bine sesizată. Rămîne, însă, de văzut dacă volumul total al tranzacțiilor în Franța era într-adevăr mai mic decît în Anglia, dată fiind, în special, suprafața mult mai mare a Franței. De aceea, am putea dori să nu luăm în considerare volumul *național* al tranzacțiilor, ci volumul în anumite piețe. Parisul, desigur, niciodată n-a combinat

funcţiile administrative şi economice în modul în care a făcut-o Londra datorită, repet, suprafeţei Franţei şi structurii sale geografice care decurge din aceasta. Extinderea Londrei ca oraş şi piaţă între 1650 şi 1750 este larg dezbătută în literatura de specialitate (vezi Wrigley, 1967, p. 63); şi este posibil ca la *Londra* costurile tranzacţiilor să fi fost mai mici decît acelea de la Paris şi din alte centre ale Franţei. Dacă North şi Thomas apreciază corect că în perioada dintre 1500 şi 1700 schimbările tehnologice au fost prea mici pentru a determina creşterea productivităţii şi că unica sursă posibilă a unei asemenea creşteri o constituiau „reducerea cheltuielilor de comercializare" (1973, p. 150), aceasta ar explica un *avantaj* luat asupra Franţei de englezi, dar nu-mai mult decît atît.

180. Parker (1974a, p. 532).

181. Wilson (1949).

182. Heckscher (1950, pp. 221-222).

183. Wilson (1951, p. 232), care a insistat că dezbaterea a fost reală: „Acceptarea ideii că folosirea metalelor preţioase ca mijloc de plăţi internaţionale constituie un mod de reglementare multilaterală va determina, sper, îngustarea sferei de dezacord. Dar nu o va elimina întru totul. Pentru că nu pot să nu cred că se menţin încă deosebiri de concepţie cu privire la ceea ce ar trebui considerat ca model normal internaţional comercial şi de plăţi în epoca mercantilă. Prof. Heckscher, după cît mi se pare mie, acordă un *rol* prea mic metalelor preţioase şi un *rol* prea mare cambiei. Era oare lumea lui Thomas Mun *într-adevăr* atît de asemănătoare cu lumea lui Alfred Marshall, după cum sugerează prof. Heckscher? Este oare finanţarea comerţului internaţional un subiect fără istorie? Nu cred. [Au existat] mişcări ale metalelor preţioase într-o măsură foarte diferită de «sumele mici de bani» din secolul al XIX-lea şi de la începutul secolului al XX-lea" (1951, p. 233).

184. J.M. Price (1961a, pp. 273-274).

185. Sperling (1962, p. 468).

186. Blitz (1967, p. 41).

187. Wilson (1949, p. 154). În această chestiune, Supple îl susţine pe Wilson împotriva lui Heckscher (1959, p. 86) şi citează o lucrare din 1641 scrisă de Lewes Roberts şi intitulată *The Merchant's Map of Commerce*: „Populaţia din est este cunoscută ca avînd atît de puţin aur şi argint, căci dispreţuieşte tot ce este legat de acestea *(sic)*, vinde la preţ scăzut produsele ei bogate... îndeosebi acelea care sînt destinate hranei zilnice" (1951, p. 176).

188. Hinton (1959, p. 115).

189. Vezi Åström, (1963, p. 82). Heckscher insistă şi el referitor la Suedia: „Pentru a pune problema în termeni moderaţi, nu există nici cea mai mică urmă a unui influx continuu de argint spre [Suedia]" (1950, p. 225). Însă Attman, vorbind despre comerţul cu Rusia, afirmă: „spre mijlocul secolului al XVII-lea, cel puţin, toate ţările trebuiau să-şi acopere deficitul comercial cu metale preţioase" (1973, p. 160).

190. Sperling (1962, p. 461). O parte din argintul care se scurgea spre regiunea baltică era cheltuită de polonezi în Levant de unde cumpărau „mărfuri orientale de lux" (Maczak, 1976b, p. 2, şi vezi, de asemenea, 1974, p. 507). Vezi, de asemenea, Hroch (1971, p. 26) şi Glamann (1977, p. 262).

191. Dales (1955, pp. 142-143).

192. Chaudhuri (1963, p. 26) şi vezi Singh (1977, cap. VII). Despre mişcarea (metalelor preţioase) din Spania spre Filipine, vezi Chaunu (1960b, pp. 268-269); din Olanda spre Indiile de Est, vezi Schöffer (1966) şi Van de Wee (1977, p. 310). Raychaudhuri prezintă pe scurt importurile olandeze în Coromandel astfel: „Principalele articole de import, în afara lingourilor şi a monedei din metal preţios, erau din categoria articolelor de lux" (1962, p. 197). În cazul Olandei, însă, abilitatea de a fi preluat comerţul maritim intraasiatic, care se derula între India, China şi Japonia, „i-a permis să reducă volumul monedei din aur şi argint pe care Occidentul îl lăsa să se scurgă spre Orient pentru a echilibra plăţile. Astfel, pînă în 1668, argintul japonez a permis olandezilor să se dispenseze în parte de piaştrii spanioli, dîndu-le un oarecare avantaj asupra concurenţilor englezi" (Deyon, 1978b, p. 229).

193. Chaudhuri (1963, p. 27).

194. Chaudhuri (1968, pp. 484, 495).

195. Vezi Åström (1963, p. 82).

196. Chaudhuri (1968, p. 496).

197. Lüthy (1961, p. 34). Lüthy afirmă: „*aproape* întreaga [Asie se baza pe] monometalismul-argint, ceea ce nu este acelaşi lucru cu *întreaga* [Asie]". Chaudhuri notează că în perioada dintre 1662 şi 1680 comerţul Indiilor de Est a absorbit aurul dorit de India de sud-est, care se afla atunci pe primul plan al comerţului, dar că „în 1676, dintr-o anumită cauză - care rămîne încă neelucidată - preţul în argint al aurului a scăzut brusc pe piaţa indiană a metalelor preţioase" (1968, p. 488).

Ruiz Martín sesizează „supremaţia" argintului asupra aurului pe pieţele financiare europene „din 1609... pînă în secolul al XVIII-lea." El afirmă că o parte din explicaţie constă în cererea din Est. „Olandezii şi englezii, în contactele lor diplomatice cu algerienii şi perşii, de exemplu, au auzit mereu vorbindu-li-se despre singura condiţie cu care capitulaţiile ar putea fi aplicate: să se plătească în *reales* [de argint] castilieni" (1970, p. 56). Sperling, însă, vorbind despre „criza argintului" din jurul anului 1680 pînă în 1703, pune întrebarea pentru ce aurul nu a fost înlocuit cu argintul în transporturile navale spre Indiile de Est. „Argintul s-a deplasat spre est, *nu pentru că negoţul ar fi depins de el* în orice privinţă, ci pentru că era avantajos. În al doilea rînd, ... aurul ar fi putut să fie folosit, dar profitul ar fi fost mai mic din cauza raportului de schimb care ar fi fost nefavorabil europenilor" (1962, pp. 466-467, subl. ns.). El notează că raportul argint-aur în vremea aceea era: 17:1 în America hispanică, 15:1 în Europa, 12:1 în India şi 9:1 în Japonia. Dar de unde provin aceste diferenţe, dacă nu din valorile de schimb diferite ale metalelor preţioase?

198. Lüthy (1961, p. 35). Sigur, argintul a fost folosit în Europa, dar mai mult pentru plăţi de piaţă decît pentru lichidarea datoriilor. Lüthy adaugă următoarea notă de subsol clarificatoare din punct de vedere lingvistic: „dacă în franceză, argint (*argent*) a devenit termenul folosit pentru a desemna bani, *specie-point* a fost tradus cu *gold-point (point-or)*" (Lüthy foloseşte în textul francez termenul englez *specie-point*).

199. Sperling (1962, p. 450).

200. Vezi Wilson (1967, p. 509).

201. Supple susţine că *adevărata* problemă pentru guverne era aceea a reglării rapide a modificărilor în mişcarea metalelor preţioase, adică a dificultăţilor lichidităţii. „În această lumină, «mercantilismul», aşa cum este el în general cunoscut, ne apare mai curînd ca un mecanism defensiv decît ca o goană agresivă, înşelătoare şi fără şanse de izbîndă pentru realizarea de averi. Îngrijorate de pierderea cantitativă şi calitativă de bani, autorităţile au dorit pe bună dreptate să controleze scurgerea monetară înainte de a fi produs dereglări cronice în economie" (1959, p. 194).

202. Vezi discuţia în rezumat în Vilar (1974, pp. 237-244).

203. Morineau (1969a, pp. 346-347; de asemenea 1978b, pp. 80-85).

204. Morineau (1969a, p. 311). De exemplu, explicînd intensificarea sosirilor în Spania în ultimele două decenii ale secolului al XVI-lea, Morineau are în vedere faptul că regele a readus în ţară mai mult metal preţios din cele două Americi (care, probabil, a fost oricum extras, dar altfel nu ar fi trecut Atlanticul), şi a preluat o mai mare parte din ceea ce s-ar fi cuvenit indienilor şi spaniolilor (1969a, p. 334). Dar indienii nu primeau metalele preţioase ca plată, iar coloniştii spanioli ar fi dorit poate să le folosească pentru a face cumpărături în Spania, şi în felul acesta metalele preţioase tot ar fi trecut Atlanticul. Deyon exprimă un scepticism asemănător celui al lui Morineau: „Nimeni nu se gîndeşte să nege rolul descoperirilor neaşteptate, dar cum putem să nu exprimăm unele rezerve cu privire la o interpretare care ar îngropa în adîncul minelor americane destinul Europei?"(1967, p. 84).

205. Folosind datele istorice referitoare la această perioadă, René Baehrel susţine că metalele preţioase sau banii sînt un „fenomen secundar" (1953, p. 309). Eu aş spune altfel. Sînt o marfă ca şi grîul sau textilele, iar noi trebuie să acordăm atenţie raportului de schimb al tuturor acestor mărfuri în relaţie unele cu altele.

206. Morineau (1969a, pp. 331-332), care adaugă că efectul Drake a fost „mai presus de toate azima sfîntă a societăţilor de asigurări". Despre efectul Drake, vezi, de asemenea, Parry (1961, p. 127) şi Lynch (1969, p. 190).

207. Morineau (1969a, p. 346). Referirea este la amiralul englez Blake, care în 1656 a atacat opt galere spaniole în golful Cadiz, scufundînd două şi capturînd tot atîtea.

208. Vilar afirmă: „este o certitudine că, la mijlocul secolului, capitalul Republicii olandeze era cel puţin egal cu acela al restului Europei" (1974, p. 241).

209. Wilson (1949, p. 160). Stone notează scăderea ratei dobînzii la Londra de la 10% la 5% în perioada dintre 1620 şi 1650, afirmînd că aceasta era aceeaşi în Europa, cu excepţia Olandei. „Această reducere spectaculoasă a ratei dobînzii a fost în acelaşi timp cauză şi consecinţă a creşterii capitalului lichid şi a dezvoltării facilităţilor instituţionale pentru utilizarea lui, aşa cum sînt societăţile pe acţiuni şi băncile de depuneri pentru agenţii de bursă şi pentru giuvaergii" (1972, p. 69). Dacă într-adevăr metalele preţioase pe care le posedau olandezii au produs scăderea ratei dobînzii, nu s-ar putea, de fapt, explica aceasta mai bine prin reducerea capitalului global lichid, în ciuda creşterii capitalului lichid disponibil prin bănci pentru împrumuturi?

210. „În primul rînd, trebuie să ne reamintim totdeauna că o perioadă în care preţul mărfurilor în ansamblul lor este foarte scăzut înseamnă o perioadă cu o mare putere de cumpărare a metalelor preţioase, ceea ce determină stimularea descoperirii lor" (Vilar, 1974, p. 247).

211. Lüthy (1959, p. 95), care se întreabă dacă penuria de metale preţioase este conceptul just şi sugerează folosirea mai degrabă a termenului „lipsă a lichidităţii", subliniind că în vremea aceea cuvîntul *resserrement* (restrîngere) însemna atît stocarea cît şi insuficienţa banilor.

212. Lüthy (1959, p. 97). Aceasta a avut implicaţii permanente. Vilar subliniază că, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, „Anglia şi-a bazat circulaţia monetară pe relaţiile cu Brazilia şi Portugalia, şi deci pe aur; Franţa şi-a dezvoltat relaţiile îndeosebi cu Spania şi regiunea Caraibelor şi, drept urmare, ea a contat pe argint ca bază a circulaţiei sale monetare" (1974, p. 324).

213. Vilar (1974, p. 287).

214. Vezi Spooner (1956, p. 3-4).

215. Vezi Pillorget (1966, p. 129).

216. Vezi Lüthy (1959, p. 98).

217. Ashton îl acuză pe Christopher Hill tocmai pentru aceasta: „Pentru el, ca şi pentru un whig, secolul al XVII-lea este într-adevăr marea epocă eroică a apariţiei liberalismului modern" (1965, p. 581).

218. Plumb (1965, p. XXII). J.R. Jones susţine şi el că înaintea anului 1640 ineficacitatea Angliei „în raporturile sale cu olandezii a fost hotărîtoare" (1968, p. 41).

219. Vezi Burckhardt (1965, pp. 144-145, 152-153, 180), care spune: „*Creşterea* puterii şi a posesiunilor sale a fost pentru Ludovic al XIV-lea mai întîi de toate un mijloc de a le *păstra*."

220. Wilson explică nivelul înalt al impozitelor olandeze prin cheltuielile pentru apărare. Despre perioada ce a urmat obţinerii independenţei, el spune: „Lupta pentru propria apărare dădea probabil mai multe satisfacţii decît obligaţia de a se supune neputincios unui suzeran. Nu era mai puţin costisitoare" (1968, p. 235). Smit notează că cheltuielile de război mereu crescînde din ultimul sfert al secolului al XVII-lea „depăşeau posibilităţile de impunere, sau ale populaţiei din această ţară". Pentru a putea face faţă competiţiei, olandezii ar fi trebuit

să cheltuiască „nebuneşte...într-o ţară în care impozitele erau deja la nivelul lor cel mai înalt" (1975, p. 62).

221. Finer afirmă că unităţile militare „au luat o mare amploare, în toate cazurile, după încheierea Războiului de 30 de ani, în 1648" (1975, p. 101).

222. Perjés (1970, p. 3). Glamann reliefează faptul că la sfîrşitul secolului al XVII-lea flota britanică avea 20.000 de oameni în serviciu pe mare, „o cifră comparabilă cu populaţiile contemporane ale unor oraşe, cum ar fi Bristol şi Norwich" (1977, p. 200).

223. Carswell susţine că, în anul 1685, forţele militare ale Angliei şi ale Olandei erau „comparativ egale" ca putere, fiecare depinzînd pentru ducerea unui război de un „efort, în mod special unit", dar că Franţa avea o „mare forţă profesională" (1969, p. 24). 224. Vezi Carter (1975a, p. 12, 33).

224. Vezi Carter (1975a, pp.12, 13).

225. Despre rezistenţa din 1683 a comercianţilor din Amsterdam şi despre schimbarea lor de poziţie din 1688, vezi Smit (1968, p. 33). Despre „simbioza ostilă" anglo-olandeză care a dus la o asociere dominată de englezi, vezi Hobsbawm (1960, p. 112). Despre faptul că lui Ludovic al XIV-lea i-a trebuit cîtva timp să constate că Anglia devenise „principala sa rivală", vezi Bourde (1960, p. 54).

226. Tapié (1960, p. 12).

227. Bourde (1960, p. 63).

228. Vezi Hobsbawm, care afirmă: „Ceea ce este impresionant pentru Franţa de la sfîrşitul secolului al XVII-lea nu este colbertismul, ci relativul său eşec; nu reforma monarhiei, ci eşecul ei, *în ciuda unor resurse mult mai mari*, în a concura din punct de vedere economic - *şi deci, în cele din urmă, militar* - cu rivalii săi maritimi şi, *drept rezultat*, înfrîngerea ei de către aceşti rivali" (1960, p. 111, subl. noastră).

229. Mousnier (1967, p. 269).

230. Léon şi Carrière (1970, p. 190).

231. Delumeau (1966, p. 94).

232. Wilson (1965, p. 57). Aceasta este oare ceea ce vrea să spună Hinton cînd vorbeşte despre calitatea flexibilităţii în sistemul mercantil englez? Vezi Wilson (1939, pp. 71-83) şi comparaţi cu Harper (1939b) despre importanţa rolului deciziilor administrative în interpretarea Actului de navigaţie.

233. Fraza aparţine lui Minchinton (1974, p. 111). Vezi, de asemenea, Parker (1974a, p. 561).

234. Această realitate a relaţiei dintre finanţele publice şi profitul particular poate fi considerată ca avînd efect multiplu. De Maddalena, de exemplu, subliniază că în Franţa şi în Germania occidentală, concentrarea proprietăţilor realizată de noii proprietari de pămînt burghezi a fost continuată „cu prudenţă, deoarece încorporarea fermelor ţărăneşti însemna şi asumarea obligaţiilor fiscale care veneau cu ele" (1974a, p. 293). De aceea Jacquart poate vorbi despre stat ca fiind „adevăratul profitor al secolului al XVII-lea" (1978b, p. 406).

235. Parker (1974a, p. 572).

236. Fabvre (1933, p. 270).

237. Despre ostilitatea lui Colbert față de perceptori *(traitants)*, vezi Marsin (1970, p. 269). Lüthy notează, totuși, că acești *fermiers* și *traitants* erau un rău necesar pentru că ei făceau ca veniturile statului să progreseze (1959, p. 109). Obiectivele mercantile nu erau numai în domeniul industriei. Vezi Le Roy Ladurie: „Statul a jucat astfel față de marile ferme senioriale cu vocație capitalistă același rol de părinte bun pe care l-a jucat în alte părți față de manufacturile colbertiene" (1974b, p. 16). Dessert și Journet (1975) descriu ceea ce ei numesc un „Colbert *lobby*", reprezentînd pe *financiers*, care din 1663 pînă în 1687 au ocupat *la Ferme générale*; adică au preluat cea mai mare parte a impozitelor pe pămînt pentru întreprinderile lor industriale și de export-import. În acest sens, colbertismul a reprezentat un transfer al resurselor de la *traitants* și *fermiers* de nivel scăzut și neproductivi la persoane productive de înalt nivel.

238. Vezi Rule (1969, p. 32) și Goubert (1970f, p. 123).

239. „Colbert și-a îndeplinit bine misiunea și, deși francezii plătiseră desigur scump, aceasta s-a realizat probabil pentru că au putut s-o facă" (Goubert, 1970f, p. 124).

240. M.P. Ashley (1934, p. 97).

241. Vezi Roseveare (1969, p. 61; 1976).

242. Swart (1975, p. 45) și Smit (1975, p. 63).

243. Vezi Roorda (1964, pp. 126-127). Despre teoriile politice absolutiste în Republica olandeză, vezi Kossmann (1976, pp. 12-17) și Bouwsma (1970, p. 9).

244. E. Barker (1966, p. 7).

245. Heckscher (1935, I, p. 104).

246. Meuvret (1971a, p. 29). Mai mult decît atît, este absurd să compari această situație ca fiind nefavorabilă în raport cu Anglia, a cărei zonă a tarifelor unificate era numai cu puțin mai mare decît aceea a celor Cinci mari ferme. După cum spune Crouzet, unificarea realizată de Anglia „nu trebuie supraestimată" (1972, p. 78).

247. Vezi Asher (1960, p. 48), a cărui explicație a eșecului sistemului colbertian al necesității navale, care era mult mai echitabil decît sistemul înrolării forțate a marinarilor, constă în faptul că monarhia absolută nu era destul de puternică (vezi pp. 91-95).

248. Plumb (1967, p. 13).

249. De exemplu, James Harrington în lucrarea *Commonwealth of Oceana* (1656) spune: „*Nobilimea*, categorie în care... includ și *Gentry*, așa cum fac și francezii cu termenul *Noblesse*" (citat de Wilson, 1965, p. 109). Nu este corect să se sugereze că nici un istoric de mai tîrziu n-a recunoscut aceasta. De exemplu, Habakkuk afirmă că aristocrația engleză plus *gentry* constituiau „o singură, chiar dacă nu foarte omogenă, clasă socială" (1967, p. 2). Vezi, de asemenea, afirmația lui C.E. Labrousse potrivit căreia în clasa deținătoare de proprietăți (*la classe propriétaire*), care include lumea nerentieră, nețărănească a nobilimii, clerul și burghezia înstărită (*bonne*), „se contopesc cele trei

ranguri. De altfel, ea nu pune deloc sub semn de întrebare existenţa lor. În acest caz, clasa nu contrazice rangul" (1970, p. 474).

250. Citat de C. Hill (1975a, p. 281).

251. „Adevărata demarcare în societatea proprietarilor de pămînt englezi nu se făcea între vechile familii de proprietari şi cele noi, ci între acei proprietari cu terenuri şi profituri foarte limitate care considerau vremurile anormale şi necazurile lor neglijate, şi cei mai întreprinzători sau mai norocoşi care vedeau numai avantaje în expansiunea economică şi în mobilitatea socială" (Mingay, 1963, p. 107).

252. Rabb (1975, p. 71).

253. E. Barker (1966, p. 31). Continuarea acestei situaţii a avut loc în 1688. Ceea ce părea să fie triumful parlamentului asupra monarhilor va însemna de fapt, în secolul al XVIII-lea, „creşterea puterii executive, care...a realizat supunerea legislaturii, ceea ce Stuarţii încercaseră mereu să facă, nereuşind însă niciodată" (Plumb, 1967, p. 65).

254. Stone (1972, p. 49). Ca şi Stone, Zagorin afirmă că „nu a urmat nici o schimbare socială importantă" (1959, p. 400).

255. C. Hill (1969, p. 135). În afara schimbărilor în structurile politice, pe care nimeni nu le neagă, Hill subliniază abolirea proprietăţilor feudale şi sfîrşitul eforturilor guvernamentale de a controla împrejmuirile. El spune: „În domeniul politicii comerciale, coloniale şi externe, sfîrşitul Evului Mediu în Anglia s-a produs în 1650-[16]51, cînd guvernul republican a fost liber să-şi îndrepte atenţia spre exterior" (p. 155). Pentru Hill, Evul Mediu este asemenea unui robinet; se pare că diferite robinete s-au închis în momente precise diferite: „În industrie şi în comerţul intern... Evul Mediu a luat sfîrşit în 1641, cînd guvernul central şi-a pierdut puterea de a subvenţiona monopolurile şi de a controla administraţia zonelor sărace" (p. 169). „În domeniul finanţelor, Evul Mediu a luat sfîrşit în Anglia în 1643, cînd s-au introdus două tipuri noi de impozite, accizul şi impozitul funciar" (p. 180).

256. Wilson (1957a, p. 153).

257. Vezi Thirsk (1954).

258. Stone (1966, p. 51).

259. După 1660, „au fost ridicate bariere împotriva mobilităţii sociale care purta amprenta contrarevoluţiei" (Thirsk, 1976, p. XX).

260. Supple afirmă: caracteristicile înseşi ale climatului pieţei care diferenţiau poziţia Angliei de cea a celorlalte ţări europene erau în mare parte o funcţie a acţiunii statului". Cu toate acestea, el adaugă că această acţiune a statului era indirectă. Pentru Supple, pe primul plan se află stabilitatea politică şi armonia socială după luptele civile din secolul al XVII-lea (1973, pp. 314-316).

261. „Revoluţia [de la 1688] a demonstrat ultima solidaritate a clasei proprietarilor" (Hill, 1961a, p. 276).

262. Trevelyan (1963, p. 45).

263. Pinkham (1963, p. 85). Vezi, de asemenea, J.R. Jones: „Cu toate acestea, încercarea lui Iacob de a folosi clasele mijlocii urbane

pentru a înlocui clasa proprietarilor de pămînt ar trebui să-i facă pe istorici să ezite înainte de a se grăbi să descrie Revoluţia ca pe o revoluţie burgheză. La drept vorbind, ea era exact opusul" (1972, p. 15).

264. Vezi Trevor-Roper: „În Irlanda şi Scoţia, regele începuse să recurgă la vechile clase ale regaliştilor, la aristocraţia «oficială» seculară, tolerantă şi la *gentry*, pe al căror sprijin s-ar fi bazat uniunea tatălui său... Dar, întrucît aceste grupuri s-au dovedit a fi insuficiente, el s-a retras, în ambele ţări, spre graniţa celtică. El a devenit conducătorul mişcării «Old Irish» împotriva coloniştilor englezi în Irlanda şi al scoţienilor din nord împotriva părţii de sud colonizată a Scoţiei" (1967, p. 710). Legătura cu cei din nord urma să supravieţuiască mai tîrziu sub forma iacobismului.

265. C. Hill (1969, p. 137).

266. Vezi Wallerstein (1974, pp. 293-297).

267. Vezi Pillorget (1975, p. 879). Desigur, aceste regiuni vor pierde adeseori şi din punct de vedere economic. Despre modul în care aceasta a afectat Ţara Bascilor, vezi Goyhenetche (1975, pp. 5-32).

268. Aceasta ne apare foarte clar dintr-o serie de studii privind politica lui Ludovic al XIV-lea faţă de personalul său funcţionăresc. Fie că ne referim la secretarii de stat, la ofiţerii din armată sau la funcţionarii din domeniul juridic, este clar că persoanele înstărite şi competente erau recrutate în mod eficace şi recompensate cu avansări în ceea ce privea statutul lor. Vezi Bluche (1959, pp. 18-22), Corvisier (1959, pp. 45-46) şi Goubert (1959, p. 73).

269. „Totuşi, burghezii rămîneau... nemulţumiţi. Puterea, la care rîvneau cu atîta ardoare, o aveau şi în acelaşi timp nu o aveau. Dacă, de la Colbert, o mare parte a miniştrilor erau de origine burgheză mai mult sau mai puţin îndepărtată, aceştia şi-au renegat în mare măsură originea de îndată ce au ocupat un loc în consiliile guvernamentale şi s-au integrat nobilimii" (Léon, 1970d, p. 643).

270. Vezi dezbaterea în Adams (1974). Aceasta este atît de adevărat încît unii protestanţi contemporani susţin că revocarea Edictului de la Nantes a constituit salvarea protestantismului francez de regalism şi conformism, forţînd o reîntoarcere la „trăsăturile sale originale" după revocare (Léonard, 1940, p. 11).

271. Lüthy (1959, p. 12).

272. Robert (1967, p. 47).

273. Le Roy Ladurie (1971, p. 28), care compară în mod explicit Anglia cu Franţa: " Monarhia engleză într-un stil nou va face pace [în 1688] cu fosta opoziţie; exact cum a făcut Ludovic al XIV-lea cu clerul care sprijinise anterior Liga şi Fronda" (1975c, p. 36).

274. Vezi Jacquart (1975, pp. 344-345; 1978c, p. 492), Le Roy Ladurie (1974c, pp. 8-9) şi C.S.L. Davies (1973, pp. 125-127).

275. Despre „docilitatea" notabililor în Provenţa după 1661, vezi Pillorget (1975, pp. 863-866). Vezi, de asemenea, Busquet *et al.* „[Această docilitate] este o dovadă, poate cea mai bună, a succesului obţinut de guvernul regal în opera de unificare căreia i se consacrase" (1972, p. 79).

276. Citat în C. Hill (1975b, p. 204). Hill este de acord: „Ce a obţinut în definitiv mulţimea de la Revoluţie? Acciz, locuinţe gratuite, jaf, încorporare în armată; nu drept de arendă stabil, abolirea titlurilor sau protecţia lucrătorilor industriali împotriva patronilor lor." După cum spune J.R. Jones, oamenii de rînd, cei care au luptat pentru revoluţie, „nu s-au dovedit a fi beneficiarii ei" (1972, p. 16). Acest lucru era valabil pentru mica *gentry* rurală în anii 1688-1689 în Anglia - după cum fusese pentru militanţii calvinişti, marinarii săraci, pentru săracii de la oraşe şi pentru mica burghezie după Răscoala din Ţările de Jos.

277. Vezi Léon (1970e, p. 684).

278. Léon (1970e, p. 686).

279. Grassby (1960, p. 38). Departe de a fi incompatibilă, aristocraţia franceză a fost, aşa cum subliniază Supple, „forţată într-o anumită măsură [să contribuie] cu capital şi prestigiu la societăţile pe acţiuni din secolul al XVII-lea şi al XVIII-lea" (1977, p. 450).

280. Schumpeter (1943, p. 135).

281. Citînd exemple atît din Anglia cît şi din Franţa, Supple spune: „Acţiunile de afaceri ale aristocraţiei nu au fost ... nicăieri mai active decît în minerit şi în industria grea" (1977, p. 499). Despre rolul aristocraţiei în industria prelucrătoare din Franţa vezi, de asemenea, Deyon (1978d, p. 277).

Invazia lui Morgan în Puerto del Principe, de John Esquemelin, publicată în *Americaensche Zee-roovers* în 1678 şi republicată în *Bucaniers of America* în 1684. Nu este sigur dacă Esquemelin era francez, flamand sau olandez. Esquemelin a fost bărbierul-chirurg al corsarilor timp de şase ani. Cartea sa rămîne principala sursă de informaţii privind piraţii, descrierile sale fiind confirmate de documentele oficiale ale statului din vremea aceea.

Capitolul IV
PERIFERIILE ÎNTR-O PERIOADĂ DE CREŞTERE LENTĂ

Perioadele de expansiune a economiei mondiale sînt relativ uşor de reconstituit. Producţia sporeşte în totalitatea ei şi în cele mai multe locuri. Utilizarea forţei de muncă este extensivă. Populaţia este în creştere. Semnul momentului este prosperitatea. Faptul că salariile reale pentru un mare număr de oameni pot de fapt să scadă este mai puţin sesizabil în condiţiile unei inflaţii permanente a preţurilor nominale. Sîntem în prezenţa unei considerabile efervescenţe sociale, dar alimentată de optimism, chiar de unul îndrăzneţ. Mobilitatea individuală se arată a fi la ordinea zilei. Progresul pare a fi darul Providenţei.

Perioadele de declin sînt mult mai complexe. În primul rînd, este mult mai evident că ele sînt inegale. Apar regresul, stagnarea, retragerea capitalurilor, timpurile grele - dar nu pentru oricine. Producţia totală, aceea a economiei mondiale luată în ansamblu, calculată ca valoare generală sau cantitativ pe cap de locuitor, poate să rămînă constantă. Dar aceasta ar putea fi rezultatul unei creşteri în anumite regiuni ale lumii a volumului producţiei sau a ratei productivităţii ori a amîndurora, concomitent cu o descreştere în alte regiuni. Salariul real al angajaţilor poate creşte, dar procentul şomerilor poate creşte şi el.

Un tablou deosebit de sumbru poate apărea în zonele periferiale ale economiei mondiale. Acestea sînt regiunile cele mai slabe din punct de vedere politic. Ne putem aştepta ca grupurile conducătoare din zonele centrale şi

semiperiferiale să caute să menţină nivelul lor de producţie şi de angajare de personal pe cheltuiala zonelor periferiale. Şi totuşi, din mai multe motive, periferia nu dispare complet din economia mondială. În primul rînd, deoarece agenţii ei capitalişti doresc să rămînă în economia mondială; ei luptă pentru aceasta. În al doilea rînd, agenţii capitalişti din centru sînt preocupaţi de o eventuală ascensiune ciclică a economiei mondiale în ansamblu, pentru care au nevoie de terenurile şi energiile reprezentate de pămîntul şi populaţia periferiilor. În al treilea rînd, ţările din centru continuă să aibă nevoie, chiar în momentele de declin, de unele produse ale periferiei - parţial pentru că, din considerente ecologice, ele nu pot fi obţinute din altă parte, şi într-o anumită măsură deoarece costul mîinii de lucru în această zonă este mai scăzut ca oricînd comparativ cu centrul.

Ceea ce trebuie să accentuăm în primul rînd este faptul că un declin constituie o încetinire a activităţii, nu o încetare a ei. Aceasta înseamnă, în termeni economici, o serie de obstacole în procesul obţinerii profitului care, dacă vreţi, separă oaia capitalistă de capre. Cei puternici nu numai că supravieţuiesc, dar adesea prosperă. De aceea, pentru statele din zona periferială, o criză în economia mondială prilejuieşte atît involuţie cît şi evoluţie; atît un declin aparent în monetarizarea activităţii economice, cît şi apariţia de noi întreprinderi; atît abandonarea, cît şi restructurarea sau dislocarea unor întreprinderi în alte regiuni; atît un declin în ceea ce priveşte rolul lor specializat în economia mondială, cît şi o accentuare a acestuia. Pentru a evalua acest paradox aparent, trebuie să începem cu începutul. Ce anume determină o inversare de durată seculară a tendinţelor în economia mondială? Un sistem capitalist implică mecanismul pieţei. Piaţa nu este liberă - departe de aceasta -, căci ea este afectată de ajustări politice, de evoluţii mai lente în materie de cultură şi de preferinţele din acest domeniu. Dacă, totuşi, din partea pieţei nu vine nici un fel de reacţie, este greu să vorbim despre un sistem capitalist.

După cum ştim, piaţa reacţionează la variaţiile cererii şi ale ofertei. Desigur, acestea nu sînt nişte forţe mistice care apar pe piaţă de o manieră imprevizibilă. Cererea şi oferta se determină reciproc şi instituţional; însă, dacă decalajul se menţine prea mare pe o perioadă

prea îndelungată, piaţa se vede nevoită să ţină seama de aceasta. O perioadă de expansiune tinde de-a lungul timpului să creeze o ofertă mai mare decît cererea - pentru simplul motiv că producţia este determinată de producătorul individual (pentru care, într-o perioadă de expansiune, creşterea producţiei presupune bune perspective de profit), pe cînd cererea este determinată în mod colectiv (prin intermediul mecanismului politic care organizează distribuţia venitului). Mai devreme sau mai tîrziu, avînd în vedere distribuţia existentă pe plan mondial, cererea apare ca insuficientă, la scară internaţională, faţă de producţia care creşte în mod constant. Două lucruri pot elimina decalajul: inversarea procesului de creştere a producţiei, oprirea acesteia, sau cel puţin încetinirea ritmului ei, şi redistribuirea veniturilor, astfel încît cererea globală să crească şi să permită, în cele din urmă, o nouă expansiune.

De fapt, ambele fenomene se produc, şi chiar în această ordine. Producţia stagnează, iar mai tîrziu apare redistribuţia politică a veniturilor. Acesta este profilul social al unei perioade de declin, dar trebuie să facem imediat anumite precizări. Producţia stagnează mai mult în statele din vechile periferii decît în alte părţi; iar redistribuţia politică a venitului are loc mai mult în economiile centrale şi în zonele semiperiferiale (sau cel puţin în unele din acestea) decît în cele periferiale. Aceasta este, după cum vom vedea, tocmai istoria îndelungatei perioade de declin din secolul al XVII-lea, a perioadei de la 1600/1650 pînă în 1750. Se putea da şi o altă explicaţie a acestui model pornindu-se de la lipsa cererii efective. Am considerat că această perioadă de declin a început între 1600 şi 1650. Ambiguitatea respectivă, care se regăseşte pe tot cuprinsul cărţii, nu se datorează necunoaşterii, ea este expresia modului normal de trecere de la expansiune la declin. În mod firesc, expansiunea mai continuă încă un timp îndelungat, dar declinul a început deja şi de aceea el face parte din ambele perioade.

Am arătat deja că această răsturnare specifică a tendinţelor seculare pare să se compună din trei unde de şoc comerciale succesive: una prin anii 1590, alta prin anii 1620 şi ultima prin anii 1650.[1] Este aceeaşi perioadă în care economia mondială europeană a fost afectată de instabilitatea monetară - creşterea valorii monedei în

țările baltice, inflația monedei de cupru din Spania, scăderea bruscă a producției metalelor prețioase în cele două Americi. Este, de asemenea, momentul în care au avut loc diverse dezastre cauzate de războaie, epidemii și foamete, care au afectat populația. Combinația acestor evenimente nu a fost întîmplătoare. Ce face un producător de culturi de export din periferie atunci cînd piața devine brusc nefavorabilă? Din punctul lui de vedere, există două soluții valabile. El poate să încerce să-și mențină venitul net prin creșterea volumului exportului său și/sau prin diminuarea costurilor de producție. Una dintre soluții sau amîndouă dau rezultate bune pe termen scurt la nivel de producător individual, dar pe termen mediu înrăutățesc în general situația producătorilor periferiali dintr-o zonă dată. Creșterea producției culturilor de export face să crească și mai mult producția globală pe o piață în care cererea este deja restrînsă. Diminuarea costurilor de producție epuizează potențialul producției viitoare în măsura în care ea se realizează - așa cum foarte probabil se întîmplă în zonele periferiale - prin intensificarea exploatării resurselor naturale sau umane.

Vom încerca să demonstrăm că este exact ceea ce s-a întîmplat în principalele zone periferiale ale economiei mondiale a secolului al XVI-lea. Piețele slabe ale anilor 1590 și 1620 au condus la creșterea volumului producției și/sau la creșterea ritmului exploatării resurselor. Prin anii 1650, dacă nu chiar mai devreme, producătorii din zonele periferiale au fost siliți de consecințele acestei prime tactici să apeleze la cealaltă alternativă valabilă, retragerea parțială din producția pentru piață - cel puțin pentru acea parte a pieței mondiale în care producătorii găsiseră un debușeu în secolul al XVI-lea.[2] Să începem cu periferia reprezentată de Europa răsăriteană. În secolul al XVII-lea, a scăzut prețul produselor de export, productivitatea, valoarea și cantitatea totală ale produselor exportate, îndeosebi pentru cerealele din Polonia și vitele din Ungaria (dar nu numai pentru acestea). Problema prețurilor este cea mai cunoscută întrucît întreaga imagine a declinului economiei din secolul al XVII-lea se bazează pe prăbușirea prețurilor produselor agricole. Între 1615 și 1650, prețul grîului polonez a scăzut, apoi a cunoscut o creștere temporară, urmată, pe la mijlocul secolului al XVII-lea, de „o

violentă cădere şi un declin de lungă durată ale preţurilor".[3] Creşterea preţului vitelor din Ungaria şi-a încetinit ritmul la începutul secolului al XVII-lea, pentru ca „după o altă perioadă scurtă de avînt din anii 1620, să se oprească total."[4] Pe la mijlocul secolului al XVII-lea, la Viena preţul vitelor din Ungaria scăzuse „considerabil".[5] Şi pentru agricultura cehă, cei 100 de ani ce au urmat anului 1650 au reprezentat „un secol al stagnării".[6]

Preţurile de export nu numai că au scăzut în termeni absoluţi, dar este probabil să fi scăzut şi în termeni relativi, ceea ce înseamnă că raportul de schimb a devenit „din ce în ce mai defavorabil" pentru exportatorii din zonele periferiale.[7] În acelaşi timp, „a crescut rapid volumul importului articolelor de lux", în special în al doilea sfert al secolului al XVII-lea[8] - un fel de ultimă plăcere a micii nobilimi din periferie. Declinul exporturilor, coroborat cu creşterea importurilor (cel puţin în perioada de tranziţie) a condus la o modificare dramatică a balanţei comerciale. De exemplu, comerţul maritim al Poloniei în zona baltică a trecut de la un excedent de 52 % în 1565-1585 la 8% în 1625-1646 şi după aceea la o balanţă comercială deficitară în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea.[9] Maczak vorbeşte despre balanţa comercială pasivă a Poloniei ca rezultat al „fatalului deceniu 1620-1630".[10] Înrăutăţirea balanţei comerciale a fost agravată de incapacitatea întreprinderilor economice slab protejate din Polonia de a rezista efectelor negative ale instabilităţii monetare cauzată de inflaţie. Negustorii olandezi cereau negustorilor de la Gdansk să accepte ca o parte din plăţile lor să fie efectuate în monedă slabă (de exemplu, talerii din Löwen) alături de mai puternicii ducaţi şi taleri. Evident, această monedă putea fi blocată de autorităţile politice, dar înşişi negustorii din Gdansk se opuneau unor astfel de măsuri protectoare, deoarece şi unii şi alţii „se temeau de perturbări grave în comerţul exterior"[11] şi nu considerau asemenea protecţie esenţială, pentru că această povară, impusă lor de olandezi, o puteau trece „pe umerii burgheziei mijlocii, nobililor şi ţăranilor".[12]

Evaluările în ceea ce priveşte evoluţia recoltelor de cereale din Europa răsăriteană sînt multiple, dar există un consens potrivit căruia în secolul al XVII-lea s-a înregistrat o scădere evidentă. Cît de mare a fost aceasta

este o problemă oarecum controversată. Cei optimişti vorbesc despre o simplă stagnare a producţiei de cereale într-o perioadă în care producţiile de grîne din nord-vestul Europei creşteau. Cei mai puţin optimişti vorbesc despre o scădere semnificativă.[13] Explicaţia generală a reducerii producţiei de grîu constă în faptul că „producţia destinată pieţei era dominată de proprietarii de pămînt care recurgeau în cea mai mare parte la munca forţată." Aceeaşi explicaţie o dă Pach pentru a arăta cauza declinului exportului de vite din Ungaria.[14] Dar de ce trebuia ca această dominaţie să ducă la o reducere a producţiei? Ni se prezintă două considerente. Unul se referă la mărirea exigenţelor în privinţa muncii de clacă prestată în folosul marilor proprietari, care „a determinat pe mulţi ţărani să nu mai crească animale de tracţiune şi să treacă în rîndul argaţilor"; şi, drept consecinţă, recoltele ţăranilor fiind în general mai mari decît cele obţinute de aristocraţie, producţia totală a scăzut.[15] Cel de-al doilea considerent ar consta în faptul că producţia a crescut „cu preţul devierii de la principiile fundamentale ale rotaţiei culturilor",[16] ceea ce cu timpul a condus la degradarea solului. Istovirea oamenilor şi a solului a permis menţinerea aceluiaşi nivel al producţiei totale timp de 50-60 de ani; era însă o metodă autodistrugătoare. Aceasta se poate constata din faptul că, în ciuda tuturor eforturilor făcute pentru creşterea producţiei şi reducerea costurilor, în ansamblu exporturile au scăzut. La sfîrşitul secolului al XVI-lea, circa 180 000 tone de grîu erau expediate anual din portul Gdansk; în secolul al XVII-lea, circa 54 000 tone; la începutul secolului al XVIII-lea, numai 18 000 tone[17]. Abel arată că în 1620 ar fi fost un moment de prăbuşire,[18] dar Jeannin susţine că registrele de la Øresund arată că 1649 sau 1650 a fost „anul record, depăşind recordul anului 1618", sugerînd astfel că anul de răscruce a fost 1650 mai degrabă decît 1620.[19]

Situaţia exportului de animale este aceeaşi. În Ungaria, perioada anilor 1550-1600 a fost „Epoca de Aur",[20] după care a urmat un declin. Exportul de vite din Polonia către Silezia, Saxonia şi regiunea Rinului „şi-a pierdut din importanţă" o dată cu începutul Războiului de 30 de ani, din cauza pericolului pe care îl reprezenta deplasarea vitelor.[21] Acelaşi lucru se poate spune despre exportul de vite din Danemarca, care, în acest context,

face parte din acelaşi tablou.[22] Pach argumentează că declinul în domeniul comerţului cu vite a fost mai puternic decît acela din domeniul grîului şi, drept urmare, Ungaria a avut mai mult de suferit decît Polonia, pentru că, în timp ce grîul era vîndut „pe coasta Atlanticului, centru al comerţului internaţional modern în ascensiune", vitele erau vîndute oraşelor din sudul Germaniei care „au căzut ele însele victime ale modificării rutelor comerciale internaţionale".[23] Produsul care deţinuse al treilea loc important în exportul Europei răsăritene în secolul al XVI-lea fusese cuprul. Şi în acest caz s-a înregistrat o scădere sensibilă a exportului prin 1620.[24] În toate aceste cazuri - grîu, vite, cupru - explicaţia constă în supraproducţia pe plan mondial. În ceea ce priveşte grîul, a avut loc o creştere, chiar dacă a fost „o mică creştere", la producţia de cereale în sudul şi vestul Europei, dar destul de mare, după cum spune Faber, pentru a justifica „dezastruoasa recesiune a comerţului cu grîne din Olanda" în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea.[25] În ceea ce priveşte vitele, „scăderea preţurilor a fost determinată de reducerea cererii".[26] În cazul cuprului, factorul principal l-a constituit „supraabundenţa cuprului suedez pe piaţă".[27]

În toate aceste cazuri, situaţia exportului a fost înrăutăţită, dar nu cauzată de război şi de distrugerile din ţările respective - îndeosebi cele provocate de invadarea Poloniei de către suedezi (1655-1660), de luptele intermitente timp de o sută de ani în Ungaria, începînd cu războiul de 15 ani (1591-1606) pînă la războiul de independenţă al lui Rákóczi (1703-1711), şi de războiul danezo-suedez (1643-1645).[28] Dar distrugerile războiului, care implică şi reducerea totală a ofertei, nu constituie o explicaţie în sine. Aşa cum ne reaminteşte Vera Zimányi: „Secolul al XVI-lea a cunoscut, în întreaga Europă, războaie nu mai puţin devastatoare, dar în epoca respectivă ele n-au făcut decît să stimuleze producţia, să creeze conjuncturi favorabile etc., şi, drept rezultat, să determine creşterea preţurilor".[29] Ce s-a schimbat deci faţă de secolul al XVI-lea? Economia mondială europeană trecuse de la o situaţie în care oferta era inferioară cererii în inversul acesteia, în care oferta depăşea cererea. În primul caz, distrugerile au tins să facă cererea şi mai acută. În cel de-al doilea, distrugerile au

tins să ofere o bună justificare pentru reducerea producţiei globale.

Cum s-a repartizat o asemenea reducere globală? Aceasta este problema-cheie, pentru că ea a determinat, sau mai degrabă a restructurat, relaţiile sociale din zonele periferiei. Am văzut deja că în Europa răsăriteană munca aservită în sistem fiscal-comercial pentru obţinerea culturilor pentru piaţă (aşa-numita a doua iobăgie) s-a răspîndit în secolul al XVI-lea ca un mecanism de control al forţei de muncă în sectorul capitalist care se dezvolta. Ceea ce trebuie acum să explicăm este pentru ce pretenţiile formulate faţă de iobagi au crescut *încă şi mai mult* pe pieţele de export în declin din secolul al XVII-lea. Trebuie să începem cu faptul că în secolul al XVI-lea culturile pentru piaţă se produceau atît pe proprietăţile senioriale, cît şi pe loturile ţăranilor aproximativ la acelaşi nivel de eficienţă.[30] Cu toate acestea, secolul al XVII-lea este marcat de o considerabilă concentrare a pămînturilor în întreaga Europă răsăriteană, cu alte cuvinte o tot mai mare parte din suprafeţele cultivate şi din producţia destinată pieţei trecea în mîinile seniorilor în detrimentul ţărănimii. Acesta este cazul în Polonia[31], Cehia[32] şi Livonia.[33] Într-adevăr, în cazul Poloniei, Maczak analizează în mod concret deosebirile dintre secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, pe de o parte, şi secolul al XVI-lea, pe de altă parte, subliniind că „micul grup al ţăranilor liberi înstăriţi...a dispărut complet...fiind victimă directă a lăcomiei latifundiarilor".[34]

Să clarificăm ce s-a întîmplat. Procesul de extindere a suprafeţei totale cultivate, care s-a manifestat în secolul al XVI-lea ca reacţie la condiţiile favorabile de pe piaţa mondială, a încetat, parţial chiar s-a inversat; dar, din suprafaţa cultivată, o parte tot mai mare aparţinea direct seniorilor. Cu alte cuvinte, cerinţa de dezvoltare a producţiei de piaţă s-a realizat în secolul al XVI-lea în Europa răsăriteană pe două căi: prin lucrarea pămîntului de pe marile domenii ale latifundiarilor cu muncă obligatorie şi, de asemenea, printr-o *oarecare* dezvoltare a agriculturii realizată de ţăranii înstăriţi. „Pe la începutul secolului al XVII-lea, lupta a luat însă sfîrşit cu victoria tendinţei moşierului (*Gutsherr*) de a folosi munca forţată a iobagului"[35].

Marele domeniu prezenta mai multe avantaje faţă de proprietatea ţărănească, şi chiar faţă de proprietăţile de

mărime mijlocie. Nesiguranţa realizării recoltelor favoriza domeniile mai mari, întrucît acestea, datorită varietăţii suprafeţelor pe care le aveau sub control, beneficiau de un fel de asigurare internă pentru cazurile în care recolta era slabă.[36] În afară de acest avantaj care privea oferta, mai exista şi un avantaj în ceea ce privea cererea. În acest sens, accesul direct al marilor proprietari la piaţă, faptul că puteau ei înşişi să-şi transporte marfa în port, fără intermediari, constituia „un considerabil privilegiu economic", despre care Kula credea că „a fost parţial la baza" procesului de concentrare a pămînturilor.[37] Faptul că aceste avantaje au devenit cu atît mai mari cu cît dificultăţile economice au crescut apare clar în remarcabilul tabel (vezi tabelul 3) în care Kula calculează raportul de schimb (puterea de cumpărare a produselor pe care le vindeau în raport cu acelea pe care le cumpărau) pentru trei grupuri sociale diferite din Polonia de-a lungul timpului.

Tabelul 3

Modificări ale raportului de schimb pentru grupurile sociale din Polonia

	1550	1600	1650	1700	1750
Magnaţi	100	276	385	333	855
Nobili	100	80	144	152	145
Ţărani	100	205	169	118	51
Magnaţi		100	139	121	310
Nobili		100	180	190	181
Ţărani		100	82	58	25

Deşi nu ar trebui să supraevaluăm asemenea date incerte,[38] folosirea a doi indici de bază diferiţi, 1550 şi 1600, conduce la cîteva concluzii. Perioada de maximă expansiune, 1550-1600, a fost favorabilă magnaţilor, dar şi ţăranilor - în detrimentul nobililor. De îndată ce au apărut perioadele de criză, ţăranii au simţit imediat efectul lor. Atît nobilii cît şi magnaţii s-au descurcat bine. Dacă luăm ca bază anul 1600, este clar că nobilii au putut face faţă relativ mai bine decît marii latifundiari (dar numai pentru o perioadă de timp); este de asemenea clar,

* Reprodus după Kula (1970, p.94) cu permisiunea autorului.

dacă folosim ca bază anul 1550, că, în termeni absoluţi, magnaţii i-au depăşit totdeauna pe nobili.

De ce a trebuit să fie aşa? Aş sugera un mecanism foarte simplu. În perioadele dificile, pentru un producător există două căi de a maximaliza vînzările: să reducă costurile şi să elimine concurenţii. Magnaţii (şi nobilii) s-au străduit să reducă costurile prin intensificarea muncii de clacă în detrimentul celei plătite.[39] Aceasta nu numai că a redus costul mediu, dar a şi făcut *să crească* producţia totală, care a constituit un al doilea mijloc de compensare a pierderilor datorate preţurilor reduse de pe piaţă[40]; şi pentru ca seniorul să se asigure că producţia sporită de pe pămîntul său îşi va găsi o piaţă de desfacere, acesta cumpăra terenurile ţăranilor şi chiar ale nobililor[41], dintre care mulţi erau dispuşi să vîndă din cauza stării lor falimentare *de facto*. Chiar dacă seniorii nu au pus în exploatare noile terenuri agricole, ei s-au abţinut cel puţin de a le folosi pentru a produce bunuri în concurenţă cu vechile lor pămînturi. Acest proces foarte plauzibil de investiţie în terenuri, chiar dacă nu se intenţiona ca ele să aducă imediat venituri din culturile de export, a fost fără îndoială încurajat de criza financiară de la începutul secolului al XVII-lea, care a împins pe marii latifundiari într-o „cursă, motivată din punct de vedere psihologic, de a stoca bunuri pentru a se asigura împotriva nesiguranţei de pe piaţa monetară".[42] Mărfurile, inclusiv pămîntul, păreau să fie pentru perioade mai lungi de timp valori de rezervă mai sigure decît banii.

Ce s-a întîmplat cu aceste terenuri care au fost însuşite cu scopul de a fi scoase în afara concurenţei? Ele au reprezentat, neîndoielnic, o „deplasare spre producţia de subzistenţă",[43] sau, dacă vreţi, o involuţie, dar nu o negare a modului capitalist de producţie. Ele au reprezentat o inteligentă adaptare la condiţiile pieţei, un mijloc în mîinile capitaliste (magnaţi şi nobili) de a optimiza profiturile (sau de a-şi reduce pierderile) în cazul unei pieţe slabe - o reducere globală a stocurilor şi o stagnare generală a producţiei. Ţăranii nu au putut probabil să-şi extindă sau să-şi reducă eforturile ca o reacţie la fluctuaţiile pieţei mondiale, dar ei nu erau antreprenori; ei erau semiproletari, al căror efort de muncă era în mare măsură funcţie de reacţiile antreprenorilor la piaţa mondială.[44]

Retrocesiunea nu a însemnat abandonarea producţiei capitaliste, aşa cum o demonstrează supravieţuirea, chiar prosperarea pieţelor regionale, în contrast cu declinul exporturilor de produse înspre ţările din centru. Špiesz subliniază că, încă din secolul al XVI-lea, teritoriile din Europa centrală produceau pentru pieţele regionale şi că aceasta explică modul în care ele diferă de regiunile din estul Europei care exportau în Europa occidentală. El denumeşte relaţiile de producţie din Europa centrală - Boemia, Moravia, Slovacia, Silezia Inferioară, Lausitz Inferioară, Austria (fără Tirol), Saxonia, Turingia şi Ungaria de vest - *Wirtschaftherrschaft*, în contrast cu cea de-a doua iobăgie. Chiar şi în aceste ţări, în secolul al XVII-lea situaţia ţăranilor s-a înrăutăţit.[45] Ceea ce trebuie remarcat însă este că în secolul al XVII-lea rolul unor centre comerciale din Polonia care anterior serviseră comerţul transcontinental, cum ar fi Cracovia şi Poznan, a încetat din cauza efectelor combinate ale Războiului de 30 de ani şi ale războaielor suedeze; dar, cu toate acestea, în cea de-a doua parte a secolului al XVII-lea, ele au înflorit ca centre comerciale regionale.[46] Intensificarea concentrării terenurilor agricole a mers paralel cu o multiplicare a zilelor de muncă de clacă. Evident, dacă seniorul avea un teren mai mare, el avea nevoie de mai multă forţă de muncă; iar dacă ţăranul avea mai puţin pămînt, el dispunea de mai mult timp pe care să-l consacre muncii de clacă - adică se presupune că îi mai rămînea suficient timp să-şi lucreze pămîntul pentru a se putea hrăni[47], dar nu mai putea să-şi lucreze propriul pămînt în asemenea măsură încît să şi vîndă. Avem date care atestă *creşterea* cantităţii de muncă de clacă în secolul al *XVII*-lea în Polonia[48], în Elblagul de răsărit[49], Ungaria[50], Boemia[51], România[52] şi Danemarca[53].

Există o ultimă întrebare privind relaţiile de producţie. Dacă o *creştere* a muncii de clacă era normală în secolul al XVII-lea, pentru ce nu s-a ajuns la acelaşi nivel ridicat încă în secolul al XVI-lea? Un răspuns ar putea fi că aceasta a cerut timp. Un alt răspuns ar fi că un nivel *ridicat* al muncii de clacă se justifica în condiţiile unui declin al pieţei datorat diverselor motive prezentate, dar un nivel *mediu* era mai adecvat pentru perioadele de expansiune a pieţei întrucît în astfel de condiţii un nivel ridicat implica şi unele efecte negative. De la un anumit punct, munca de clacă era extenuantă şi reducea

productivitatea. Rusinski se întreabă: „Din ce moment munca de clacă începe să se dovedească regresivă din punct de vedere economic?...Ultimele cercetări ne permit să stabilim acest moment cu maximum de precizie.“ Ar fi, spune el, între 1580 şi 1620 pentru centrul Poloniei şi puţin mai tîrziu pentru Silezia şi Boemia.[54] Aceasta ne duce înapoi în perioada de tranziţie (din 1600 pînă în 1650). Putem rezuma situaţia astfel: în secolul al XVI-lea, munca de clacă era productivă din punct de vedere economic. Ea cuprindea aceeaşi muncă în care ţăranul oricum s-ar fi angajat din cauza pieţei favorabile; dar, instituind munca de clacă, seniorul îşi însuşea o parte din surplusul realizat de ţăran. Pe măsură ce situaţia se înrăutăţea, seniorul pretindea ţăranului un volum tot mai mare de muncă. În acel moment ţăranul era determinat să muncească mai mult decît înainte. Pe termen lung, supraproducţia tindea să epuizeze potenţialul de muncă al ţăranului şi să devină contraproductivă; dar, cu toate acestea, pe termen mediu ea asigura suportarea de către ţărani şi nu de seniori a celei mai mari părţi a pierderilor datorate unei pieţe mondiale nefavorabile.

Evident, ţăranul nu era mulţumit de această situaţie. „Cu cît proprietatea era mai mare, cu atît contrastul dintre terenurile de rezervă feudale şi loturile ţărăneşti (*Guts-und Bauernwirtschaft*) era mai izbitor.“[55] Ca o consecinţă, asistăm la fuga ţăranilor de pe pămînturile nobilimii şi la sabotaje. Apoi, intrăm într-un alt paradox aparent. A apărut simultan o creştere atît a muncii de clacă, cît şi a muncii salariate. Acest paradox nu este greu de explicat dacă ne amintim că existau de fapt *trei* modalităţi prin care seniorul din răsăritul Europei era legat de muncitorii rurali: munca de clacă, salariile şi învoielile de muncă (*censul*). Censul, ca formă opusă atît muncii de clacă cît şi salariilor, a fost principala formulă a secolelor al XIV-lea şi al XV-lea în Europa de răsărit. În secolul al XVI-lea, expansiunea economiei mondiale a condus la reinstituirea şi extinderea muncii de clacă în locul învoielilor. De fapt, în acele regiuni care se aflau în imediata apropiere a porturilor de export, cum ar fi de exemplu Prusia occidentală, nordul „Marii Polonii“ şi Kujawy, ţăranii au putut să reziste mai uşor instituirii muncii de clacă în secolul al XVI-lea şi să-şi însuşească o mai mare parte din profitul pieţei continuînd să folosească sistemul învoielilor.[56] Această situaţie se

datora, probabil, apropierii de porturi, ceea ce făcea ca țăranii să-și vîndă relativ mai ușor produsele la prețuri competitive. În secolul al XVII-lea, însă, dat fiind piața mai restrînsă, posibilitățile arendașilor-țărani care mai rămăseseră în răsăritul Europei să reziste presiunilor seniorilor au dispărut, iar sistemul învoielilor a început să fie și mai puțin folosit - urmînd să fie înlocuit *atît* prin munca de clacă, *cît* și prin munca salariată.[57]

Din punctul de vedere al muncitorului rural, munca remunerată nu era în mod necesar preferabilă unui sistem de muncă neplătită. De fapt, pe rezerva feudală, muncitorii remunerați erau în mare măsură fie argați, fie muncitori zilieri, iar aceștia din urmă „se găseau într-o situație de și mai mare dependență" decît iobagii care trebuiau să presteze muncă de clacă.[58] Iobagii nu numai că se bucurau de mai multă siguranță decît zilierii, în sensul că nu puteau fi concediați, dar aveau și un statut social mai bun și un venit real mai mare. Oricît de straniu ni s-ar părea, ei aveau, de asemenea, mai multe posibilități. În realitate, în ciuda constrîngerilor juridice care li se impuneau, „iobagii ai căror seniori căutau să le impună obligații prea mari puteau oricînd să-și schimbe seniorul", din cauză că autoritățile publice erau slabe.[59] În acest conflict dintre senior și țăran, care era în realitate un conflict de clasă între burghezi și proletari, țăranul nu era complet privat de capacitatea de a-și apăra interesele, chiar și în acele timpuri grele. Seniorul/burghez trebuia în această situație să găsească alte mijloace decît simpla reducere a salariilor reale prin mijloace legale, în scopul de a-și extrage surplusul. El a trecut, așa cum era logic, la producție industrială, astfel încît țăranul să fie legat de el nu numai ca simplu angajat, ci și în calitate de consumator.

Dacă în secolul al XVII-lea a avut loc un proces de pauperizare a țăranilor, se pune întrebarea ce puteau aceștia să cumpere? Industriile urbane, așa cum existau ele, dispăreau pe la sfîrșitul secolului al XVI-lea din cauza „pauperizării, care luase deja amploare, a principalelor mase ale populației".[60] Ce ar fi putut atunci să producă seniorii pentru ca țăranii să-și poată permite să cumpere? Produse textile simple cumpărate pentru anumite ocazii, ceva sticlărie și articole din metal și, în anii slabi, cereale. În orice caz, se pare că a existat o deplasare a meseriașilor din orașe spre marile domenii

pentru a lucra în manufacturile acestora.[61] Industria cea mai înfloritoare era, fără îndoială, aceea care producea suportul perpetuu pentru săracul care devenea tot mai sărac - şi anume alcoolul. Ne gîndim la gin în cazul noilor fabrici din mediul urban al Angliei de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi la whisky în cazul populaţiilor băştinaşe dezrădăcinate din zonele de frontieră din secolul al XIX-lea. De asemenea, ne gîndim la vodca şi berea din Polonia şi respectiv la vinul din Ungaria în cazul ţărănimii pauperizate din secolul al XVII-lea. Instituţia-cheie se numea *propinatio*, „invitaţie la băut", ceea ce însemna de fapt monopolul seniorului asupra producerii şi vînzării băuturilor alcoolice.[62] În perioada dintre 1650 şi 1750, *propinatio* devenea adesea principala sursă de venit a nobililor.[63]

Rezultatul net al concentrării pămîntului, scăderea continuă a învoielilor, plus *propinatio* însemnau că, în ciuda slabei pieţe mondiale pentru culturile lor de export, în ciuda distrugerilor provocate de războaie, clasele sociale superioare din Europa de răsărit au reuşit să depăşească destul de bine această perioadă. Fără îndoială, ele nu au putut fi la fel de prospere ca pătura conducătoare de la Amsterdam sau ca seniorii din nordul Franţei, dar scăderii drastice a venitului net al periferici estului Europei i-au căzut victime, în primul rînd, păturile sociale inferioare.[64] Meşteşugarii de la oraş şi ţăranii mai bogaţi s-au ruinat, iar ţăranii săraci au devenit şi mai săraci. Deşi clivajul social s-a accentuat, unii au putut totuşi să urce pe treptele sociale. Aceştia erau oamenii apropiaţi curţilor - nu atît ai regilor ca în Franţa, ci ai numeroşilor potentaţi seniorîali.[65] Aceasta a fost denumită *refeudalizare*, dar Makkai insistă pe bună dreptate că termenul este impropriu; ar trebui să i se spună, susţine el, o „inflaţie a nobilimii"[66].

În capitolul precedent, am schiţat un tablou al compromisului social din Anglia şi Franţa dintre noii capitalişti şi vechii aristocraţi, două categorii care s-au suprapus mult mai mult decît se crede azi sau decît se credea la timpul respectiv; dar ele s-au suprapus imperfect şi de aceea suprapunerea s-a făcut cu fricţiuni considerabile în perioada de expansiune a economici mondiale. Conflictul a devenit cel mai acut în perioada de tranziţie, ultima perioadă a inflaţiei care a mers paralel cu nivelarea expansiunii pe plan mondial; dar, în

perioada 1650-1750, egalizarea unei perioade de declin şi de mercantilism au impus realizarea unei înţelegeri între cele două pături suprapuse, care s-a concretizat spre sfîrşitul secolului al XVII-lea în noi aranjamente constituţionale (folosind expresia în sensul cel mai larg). A avut loc ceva asemănător în periferia Europei răsăritene? În centru existau doi factori care în periferie erau absenţi. În primul rînd, pentru acele pături existente în ţările centrului, perspectivele profiturilor capitaliste au rămas în ansamblu relativ mai mari, şi aceasta trebuia să fi facilitat concesiile reciproce: într-o oarecare măsură, aceasta a meritat. În al doilea rînd, trăind în centru, păturile sociale superioare au profitat în mod colectiv, dacă nu individual, de consolidarea mecanismelor statului; în schimb, aceste mecanisme au putut acţiona ca o frînă instituţională asupra conflictelor interne dintre păturile superioare.

Zonele periferiale nu beneficiau nici de compensaţiile economice, nici de un aparat de stat puternic. Monarhia şi-a pierdut din ce în ce mai mult puterea în Polonia. Ungaria era împărţită în trei părţi, din care două erau sub stăpînire străină şi în final va fi în aceeaşi situaţie şi cea de-a treia. Teritoriile cehilor erau şi ele sub dominaţie străină. Într-adevăr, cu excepţia regiunii Brandenburg-Prusia - un caz special despre care vom vorbi mai tîrziu, secolul al XVII-lea a marcat continuarea prăbuşirii autorităţilor naţionale autohtone. Statul polonez, singurul care se bucura de existenţa unui suveran autohton pe tot teritoriul său etnic, s-a numit de fapt *Rzeczpospolita*, denumire care deriva din latinescul *Respublica*, şi care era considerată în mod obişnuit Comunitate a *gentry*-lor. Statele străine interveneau, însă, sistematic în alegerea regelui şi adesea era ales un rege de altă naţionalitate decît poloneză. Trei conducători ai Ungariei secolului al XVII-lea (Gabriel Bethlen, Zrínyi şi Francisc Rákóczi II) au căutat să „creeze un stat ungar suficient de puternic pentru a putea face faţă noilor condiţii din Europa“[67] şi au încercat să formeze o armată puternică, folosind ca premisă perceperea de impozite.[68] N-au reuşit din cauza opoziţiei unite a aristocraţiei ungare şi a monarhilor habsburgi, care au realizat un acord reciproc avantajos şi de durată după ce Ungaria a fost înfrîntă în războiul de independenţă din 1711. „În Ungaria scutirea de impozit pentru nobilime s-a prelungit

cu încă un secol, comerţul cu cupru a căzut în mîinile olandezilor, în timp ce profitul intermediarului a fost investit de statul habsburgic în modernizarea minelor din Austria".[69]

În ţările din centru, păturile mai noi, în ascensiune, fie *gentry*, fie *noblesse de robe*, puteau conta pe faptul că mecanismul statal putea frîna pretenţiile vechii aristocraţii şi îndeosebi ale celor care nu erau competitivi pe piaţă. În Europa răsăriteană, însă, această posibilitate era ca şi inexistentă. Aceste pături căutau să înlocuiască statul puternic cu „comunitatea micii nobilimi", adică să impună prin presiuni legale şi morale egalitatea dinăuntrul păturii superioare care reprezenta 5-10 % din populaţie, deşi inegalitatea şi conflictele sociale şi economice *din cadrul* acestui grup superior erau de fapt destul de pronunţate,[70] fiind accentuate de dificultăţile economice ale timpului.[71] În Polonia, eforturile micii nobilimi de a obţine cîştig de cauză în tribunale împotriva abuzurilor marilor proprietari sau reparaţii legale au fost totuşi zadarnice. Magnaţii mituiau pe judecători şi dizolvau Seimul şi dietele locale ori de cîte ori acestea le scăpau de sub control.[72] În Ungaria, mica nobilime a încercat un război cu nobilimea şi a pierdut. În Polonia, ea a transformat mitul sarmat - la început a intenţionat doar să demonstreze că populaţiile diferite din punct de vedere etnic din teritoriile polono-lituaniene descindeau dintr-un strămoş comun proto-slav: sarmaţii - într-un mit care explica originile unei nobilimi cuceritoare care a dat naştere clasei conducătoare.[73] În acest fel, „mica nobilime, şi numai ea, a fost identificată cu naţiunea poloneză, excluzînd alte clase sociale din comunitatea naţională sub pretextul că ar fi de origini diferite".[74] Apărătoare a credinţei creştine şi xenofobă, mica nobilime a promovat cu mult zel această concepţie ducînd-o pînă la extrem,[75] făcîndu-se, fără îndoială, vinovată de „megalomanie"[76] şi „mitomanie morbidă".[77] Dar, dacă nu exista posibilitatea unei Revoluţii Glorioase, ea a trebuit să se mulţumească cu sarmatismul, chiar dacă acesta implica „stagnarea culturală şi o atrofiere a activităţii creatoare intelectuale".[78]

În timp ce în ţările din centru perioadele de recesiune economică mondială au condus la naţionalism (mercantilism) şi la compromisuri constituţionale între păturile sociale superioare, avînd drept consecinţă

slăbirea capacităţii de revoltă a păturilor inferioare, statele est-europene, datorită slăbiciunii lor, nu au putut nici să folosească avantajele tacticii mercantile şi nici să *garanteze* realizarea vreunui compromis între păturile superioare. Aceasta a făcut ca în zonele periferiale să se ascută conflictul de clasă[79], să se accentueze regionalismul şi să se reducă conştiinţa naţională[80], să se caute ţapii ispăşitori din interiorul ţării[81] şi să se intensifice starea de tensiune din rîndul ţărănimii.[82] *Mutatis mutandis*, vom vedea că acelaşi lucru este valabil şi în vechile zone periferiale din sudul Europei şi din cele două Americi. O rapidă privire generală a ţărilor creştine de pe coastele Mării Mediterane relevă faptul că situaţii identice existau şi în secolul al XVII-lea, care era caracterizat drept secol al „stagnării în afaceri"[83]. Preţul la exportul de produse de bază a scăzut. În Spania, preţurile la grîu s-au micşorat după 1585, rămînînd la acelaşi nivel în tot cursul secolului al XVII-lea, aşa cum s-a întîmplat şi cu preţurile la vin, orez şi ulei.[84] În Sicilia, exportul de mătase a înregistrat un declin, la fel ca exportul de grîu şi vin după 1640; dar Aymard observă că reducerea exporturilor a fost compensată de o continuă creştere a populaţiei, ceea ce a determinat şi o creştere a consumului „intern".[85] Aceasta poate să însemne, însă, că producţia de cereale pe cap de locuitor scădea, fenomen pe care l-am mai întîlnit şi în Europa de răsărit.

Care este explicaţia? Cancila vorbeşte despre „acţiunile intense de colonizare" în Sicilia din 1573 pînă în 1653[86]. DaSilva relatează că un specialist îngrijorat din Spania scria în 1609-1610 că abuzurile se înmulţeau, nu se mai respecta rotaţia trienală a culturilor şi în felul acesta producătorii „îşi sleiau ogoarele"[87]. DaSilva spune că această situaţie a dus, în perioada dintre anii 1570 şi 1630, la căutarea a noi terenuri, care au fost apoi şi ele sleite. Această degradare a pămîntului a afectat în primul rînd pe micii producători,[88] determinînd noi concentrări de terenuri agricole. În timp ce acest proces al degradării solului a dus la reducerea disponibilităţilor la export, concentrarea pămînturilor care a rezultat din aceasta a dus la accentuarea *monetizării* relaţiilor de producţie, deoarece „imposibilitatea ţăranilor (*contadini*) şi a celorlalţi săteni de a produce pentru propria existenţă lucrîndu-şi propriul pămînt a extins piaţa internă".[89] Am

observat acelaşi fenomen de extindere a pieţelor *regionale* din Europa răsăriteană în momentul în care comerţul internaţional era în declin. Evoluţia demografică a urmat acelaşi curs. Populaţia Spaniei a scăzut datorită calamităţilor din ultimii ani ai secolului al XVI-lea şi expulzării moriscilor. Din 1609 pînă în 1638 s-a înregistrat o scădere a populaţiei Valenciei cu 35 %, dar această „criză demografică puternică" s-a produs mai degrabă după stagnare decît înaintea ei.[90]

În ceea ce priveşte sudul Italiei, o scădere a populaţiei a avut loc la Neapole. Sicilia, potrivit afirmaţiilor lui Aymard, n-a suferit decît o „încetinire" a expansiunii demografice (mai degrabă decît un declin); dar el adaugă că cifrele referitoare la Sicilia ascund o „netă diferenţiere regională"; insula a fost fragmentată în două, cu nordul, nord-estul şi centrul care stagnau, nemaiputînd să-şi asigure singuri aprovizionarea cu alimente.[91] Se pune întrebarea dacă nu cumva era vorba şi de o reducere demografică ascunsă. Verlinden relatează că în sudul Italiei şi în Sicilia importanţa sclaviei s-a redus în secolul al XVII-lea faţă de nivelul maxim atins în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, deoarece comerţul cu sclavi africani (care altădată erau aduşi în ţările mediteraneene de portughezi) a fost deviat spre cele două Americi, iar oferta de sclavi turci şi alţi musulmani se redusese considerabil.[92] Nu a însemnat oare aceasta o scădere a numărului total al populaţiei care a scăpat statisticilor? Se presupune că „neîndoielnica restrîngere" a activităţii economice stă la originea *apariţiei* manufacturilor *locale* de la Aquila pînă la Salerno în statul Neapole[93]; totuşi, acest lucru era valabil nu numai pentru Neapole, dar şi pentru întreaga Italie, ca şi pentru Languedoc. Ar putea fi aceasta, întreabă Braudel, „dovada unei îngrijorări, o reacţie difuză la insuficienţa schimburilor comerciale"?[94] Rezultatele acestei presiuni exercitate asupra micilor producători rurali, cei care au pierdut cu adevărat în perioada de regres, au dus la un conflict acut de clasă. Vorbind despre răscoala ţăranilor din 1647-1648 de la Neapole, Emilio Sereni scrie că aceasta a constituit „reacţia populaţiei rurale la opresiunea şi la abuzurile feudale, accentuate acum de aviditatea mercantilă a noilor baroni". El afirmă: „decît să vorbim despre «refeudalizare», am putea mai bine să vorbim despre

comercializarea proprietăţii feudale".[95] Regresul economic, presiunea crescîndă asupra pămîntului şi asupra forţei de muncă, concentrarea, intensificarea comercializării terenurilor şi a forţei de muncă - toate acestea au mers, de fapt, mînă în mînă atît în sudul cît şi în răsăritul Europei.

Să ne întoarcem acum la America hispanică, unde „recesiunea din secolul al XVII-lea" a constituit mult timp tema unei controverse majore şi să începem cu *hacienda* care a apărut şi s-a dezvoltat ca instituţie agricolă cheie a zonelor periferiale ale economiei mondiale. Cum trebuie să definim şi să privim *hacienda*? Cînd a apărut ea? S-a vorbit deja despre o dezbatere în contextul secolului al XVI-lea pe tema dacă trebuie să descriem relaţiile de posesiune a pămîntului ca „feudale"[96] sau „capitaliste". Este posibil să se susţină, aşa cum face Frédéric Mauro, că, dacă în America hispanică secolele al XVI-lea şi al XVIII-lea au înregistrat cel puţin „o creştere a importanţei speculatorilor, a negustorilor, a proprietarilor de mine, a burgheziei urbane şi...chiar a birocraţiei regale", secolele al XVII-lea şi al XIX-lea au reprezentat triumful „societăţii patriarhale".[97] Din această perspectivă, capitalismul şi feudalismul sînt considerate ca tendinţe concurenţiale legate de foarte îndelungatele cicluri A şi B ale economiei mondiale. Ceea ce trebuie analizat cu prioritate, prin urmare, este secolul al XVII-lea şi nu al XVI-lea. Tema de bază a lucrării lui François Chevalier este triumful unei *hacienda* „necapitaliste", care îşi asigură propriile necesităţi alimentare, un triumf despre care se spune că este consecinţa restrîngerii activităţii economice mondiale:

> „În primele decenii ale secolului al XVII-lea, avîntul luat de producţia de argint s-a stins, înăbuşind primele iniţiative ale unui capitalism care abia lua naştere. Pămîntul a devenit unica sursă de venit... Cele mai mari moşii erau autosuficiente. Marea rafinărie de zahăr, plantaţia, celelalte terenuri de cultură şi topitoria cu anexele sale agricole produceau aproape tot ce aveau nevoie... Am avut adesea ocazia să amintim de Evul Mediu... [Proprietarii de *hacienda*] constituiau în realitate o aristocraţie; unii au reuşit să obţină titluri. Statul

> Marqueses del Valle este, în cele din urmă, o palidă replică a Ducatului Burgundiei".[98]

O abordare alternativă privind *hacienda* mexicană din secolul al XVII-lea este adoptată cu o mare vigoare de André Gunder Frank:

> „Creşterea latifundiilor în Mexicul secolului al XVII-lea nu a reprezentat o restrîngere a activităţii economice datorată depresiunii şi concretizată în ceea ce a ajuns să se numească o *hacienda* feudală, ci, dimpotrivă, *hacienda* s-a dezvoltat şi a înflorit în această perioadă, ca în toate celelalte perioade şi locuri din America Latină datorită faptului că evoluţiile economice din alte ţări şi zone ale lumii au făcut producţia latifundiilor deosebit de rentabilă."[99]

Am putea să evaluăm mai bine aceste perspective nefavorabile dacă am analiza mai în detaliu unele dintre aceste procese istorice. Prima problemă o constituie perioada în care a avut loc declinul. Lynch afirmă că cea mai mare producţie de argint din Mexic s-a înregistrat în anii 1590 şi că „după aceea, perioada de avînt a încetat."[100] Totuşi, pentru comerţul Indiilor în general, el acceptă punctul de vedere al lui Chaunu potrivit căruia între 1593 şi 1622 a avut loc o simplă „inversare a principalei tendinţe" şi că marea recesiune a avut loc între 1623 şi 1650.[101] MacLeod, în schimb, vorbind despre America Centrală, denumeşte perioada dintre 1576 şi 1635 o „jumătate de secol de tranziţie" şi apreciază că recesiunea a avut loc cam între 1635 şi 1720.[102] După părerea lui Berthe, criza profundă a agriculturii mexicane s-a produs între 1630 şi 1680.[103] În sfîrşit, Mellafe, vorbind despre America spaniolă în general şi despre Chile în special, afirmă că „*adevărata* criză începe după 1650," adăugînd: „căderea Cartaginei, în anul 1595, a fost primul avertisment privind lupta sîngeroasă şi distructivă care va dura două secole".[104]

Ca de obicei, eschivările dibace de a avansa anumite date reflectă complexitatea unei realităţi în care declinurile par să înceapă înainte ca ciclurile ascendente să ia sfîrşit. Apare destul de limpede că în America hispanică a avut loc o suprapunere ciclică (sau tranziţie), care a început probabil încă din anii 1570, dar mai plauzibil prin anii 1590, şi care a luat sfîrşit cam între 1630 şi 1650. Într-o asemenea perioadă ar trebui să ne aşteptăm la o criză a profiturilor în sectoarele principale

şi din această cauză la eforturi din partea marilor proprietari şi investitori în scopul de a recupera din pierderi prin acţiuni pe termen scurt, ceea ce, în fapt, duce la înrăutăţirea situaţiei pe termen lung. Ceea ce s-a şi întîmplat. Argintul, principalul produs de export al Americii hispanice din secolul al XVI-lea, a ajuns la un nivel maxim între 1590 şi 1630, ca după aceea cifrele să arate un declin brusc şi puternic. Statisticile oficiale de comerţ în această privinţă pot fi înşelătoare, pentru că exista un comerţ clandestin în continuă creştere; cu toate acestea, datele descriptive din regiunile miniere par să indice că exista într-adevăr „o reală scădere a producţiei".[105] De ce a trebuit să se întîmple aşa? Un prim motiv ar fi lipsa forţei de muncă. Totuşi, în ciuda descreşterii populaţiei şi a uşoarei creşteri a costului forţei de muncă, se pare că proprietarii de mine găseau forţa de muncă de care aveau nevoie. În Mexic, ei au recurs la munca salariată, iar la Potosí pur şi simplu recurgeau la muncă forţată adusă de la mari distanţe. Esenţialul este că producţia scădea chiar atunci cînd exista forţă de muncă, aşa cum susţine Davis: „Într-adevăr, la mijlocul secolului al XVII-lea, conducerile a numeroase mine de la Potosí acceptau ca indienii să plătească birul în bani, în loc de *mita* sau munca obligatorie pe care trebuiau s-o presteze, preferînd acest venit sigur oricăror profituri pe care minele le-ar fi putut aduce".[106]

Se înregistra atunci o lipsă de mercur? Este clar că între anii 1630 şi 1660 a avut loc o asemenea penurie. Bakewell numeşte dificultăţile în procurarea mercurului „singurul factor determinant important al variaţiilor producţiei [de argint]"; dar Davis nu crede că ele au fost „hotărîtoare".[107] Întrebarea este de ce era mai mult mercur în anii 1660 decît în anii 1630? Probabil că era rentabil să se facă ceea ce era necesar pentru obţinerea mercurului în anii 1660 şi nu în anii 1630. Să ne reamintim că, deşi oferta de metale preţioase era factorul principal în formarea preţului în epoca aceea, „aurul, ca şi argintul [aveau] preţul lor", iar „banii în general, îndeosebi în cadrul unui sistem metalic, nu erau decît o marfă ca oricare alta."[108] André Gunder Frank este de acord cu aceste afirmaţii şi explică scăderea producţiei ca fiind *rezultatul* pe termen lung al inflaţiei preţurilor:

„Atunci, prețurile fixe pentru argint nu au însemnat oare o reducere a cîştigurilor, deşi costurile au rămas şi ele fixe? A spune că în timpul unei inflații prețurile bunurilor şi ale serviciilor au crescut înseamnă să spui, cu alte cuvinte, că valoarea sau cursul banilor a scăzut. Şi nu erau oare bani ceea ce proprietarii de mine cîştigau din minele lor datorită faptului că prețul argintului era fix? Implicația constă în faptul că ei se confruntau atît cu o creştere a costurilor cît şi cu o scădere a veniturilor - motiv suficient pentru orice capitalist să-şi reducă producția şi, dacă era posibil, să-şi investească banii într-o altă afacere."[109]

Scăderea exportului de metale prețioase, sectorul principal, a afectat, la rîndul său, şi celelalte „culturi de export". În ceea ce priveşte producția indigoului din America Centrală, MacLeod susține că situația tehnicii de transport pe mare din secolul al XVII-lea a creat o rată instabilă a profitului pentru produsele transportate pe Oceanul Atlantic. „În timpurile bune, indigoul s-a menținut aproape de aur şi argint. În timpurile mai dificile, indigoul se afla prea departe de Europa pentru a putea să aducă profituri consistente".[110] Această chestiune legată de indigo poate fi aplicată şi la alte produse.[111]

Două grupuri puternice au avut de suferit imediat după scăderea prețurilor la export: spaniolii, care controlau întreprinderile productive, şi statul, care fixa impozitele acestora. Rata impozitelor crescuse deja considerabil în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea[112], dar începutul dificultăților economice în Spania şi în imperiul său a coincis cu o perioadă de intensă activitate militară (Revoluția din Țările de Jos, urmată de Războiul de 30 de ani). Confruntat cu decalajul crescînd dintre veniturile reduse şi cheltuielile tot mai mari, statul spaniol a recurs la „baterea nelimitată a monedelor din argint inferior aliat cu cupru (*vellón*) la începutul secolului al XVII-lea"[113], şi cînd aceasta nu i-a ajuns, el a încercat „să stoarcă şi ultima picătură" din imperiu.[114] Astfel, în Mexic şi Peru, statul spaniol, pe de o parte, a mărit impozitele, iar pe de altă parte, a încercat să aplice impozitele cu mai multă eficacitate.[115] Aceasta era de fapt o autoînfrîngere. Cînd, în 1620, Filip al III-lea a confiscat o optime din metalele prețioase transportate

particular (oferind în locul lor monede din argint inferior aliat cu cupru - *vellón* sau *juros*), cu siguranţă că el a deposedat în mod direct pe negustori de capitalul lor; însă, ceea ce era mai important era că, drept urmare, aceştia au refuzat să mai transporte în Spania metalele preţioase (fără îndoială, un alt factor care a determinat reducerea producţiei de argint). Drept rezultat, venitul Coroanei provenit din *avería*, impozitul *ad valorem*, care se plătea pentru escortare, a scăzut. Pentru a menţine flotele, Coroana a trebuit să mărească şi mai mult rata *averíei*, care era, după cum spune Lynch, „o nouă incitare la fraudă", transformînd Coroana într-un „parazit care trăia pe spinarea comerţului şi coloniilor americane". De asemenea, Coroana a compensat prin acordarea mai multor recompense (*mercedes*) spaniolilor. Era o spirală. „Jaful şi parazitismul au făcut din fraudă şi contrabandă un mod de viaţă"[116] - ultimele două, aşa cum vom vedea, au făcut să progreseze şi mai mult semiperiferializarea Spaniei.

În timp ce unii creoli sufereau din cauza efectelor dificultăţilor economice şi căutau salvarea în funcţiile publice[117], extinzînd astfel şi mai mult parazitismul din cadrul funcţionărimii de stat, alţii se adaptau destul de bine vicisitudinilor pieţei mondiale. Producţia de metale preţioase, care constituise pînă atunci principala sursă de export, s-a redus; producţia de cereale, însă, a crescut. Aici ia naştere confuzia. Avînd în vedere că cerealele americane (spre deosebire de cele din Europa de răsărit) n-au reprezentat un export al periferiei spre regiunile centrului, adesea se susţine că o astfel de producţie era necapitalistă. Bazant afirmă că, din contră: „Producţia [de grîu] pe scară largă era, fără îndoială, producţie pentru piaţă, folosind capital." El ne reaminteşte că, deşi grîul nu era consumat de peoni, care mîncau turte de mălai (*tortillas*), „cu toate acestea exista o importantă piaţă a grîului: populaţia albă a oraşelor".[118] În plus, această producţie cerea capital mare sub forma morilor, animalelor şi hranei pentru forţa de muncă.

S-ar putea susţine că acest lucru este valabil pentru grîu, dar nu şi pentru porumb. Şi în acest caz, însă, comercializarea era importantă:

„Muncitorii (indieni, mulatri, negri, metişi), ca şi catîrii şi caii care trăgeau utilajele, întreaga forţă de muncă folosită în mine depindeau de cereale

porumb). Pentru a-i putea hrăni, începînd de la sfîrşitul secolului al XVI-lea, în jurul minelor s-a creat o centură de *haciendas* agricole şi zootehnice destinate în mod special aprovizionării acestora."[119]

Aceasta nu înseamnă că aceste *haciendas* nu erau afectate economic; perioadele cu condiţii economice nefavorabile din regiunile miniere au dus la „ani dificili, uneori la recesiune",[120] care adesea era agravată de crearea a noi *haciendas* concurente. Totuşi, trebuie să arătăm că piaţa avea o limită regională şi că nu era rentabil să se treacă de această limită în condiţiile unei economii mondiale în recesiune.[121] Aceasta este, fără îndoială, originea *conjuncturală* a descrierii clasice a deosebirii *structurale* dintre *haciendas*, care aprovizionau pieţele mai mici, şi plantaţiile de trestie de zahăr, care livrau pieţelor mari.[122] În cadrul limitelor regionale, producţia realizată de *hacienda* era destul de rentabilă. Dacă vreţi, acest fenomen s-ar putea numi autosuficienţă economică, dar în ceea ce mă priveşte, mi se pare mai plauzibil ca acest fenomen să fie, aşa cum spune şi Bakewell, „rezultatul trecerii în Lumea Nouă la o economie diversificată şi, ca să folosim limbajul contemporan, o economie capitalistă de tip european; precum şi rezultatul folosirii acestei economii pentru exploatarea bogatelor resurse ale Americii de Mijloc în propriul său avantaj".[123] Avantajele rezultate nu au putut influenţa o entitate abstractă denumită America de Mijloc, ele au influenţat un grup social concret şi anume proprietarii de pămînt din America de Mijloc.

Ca şi în Europa de răsărit, însă, încetinirea ritmului economiei mondiale în totalitatea ei reclama folosirea mai intensă a resurselor de bază (pămînt şi muncă) pentru a menţine nivelul profitului. Declinul rapid al populaţiei indiene din întreaga Americă hispanică este acum o poveste bine cunoscută,[124] iar în acest sens rolul epidemiilor este clar stabilit.[125] Acest declin a creat pentru proprietarii de pămînt spanioli atît înlesniri, cît şi dileme. Scăderea numărului de producători indieni (prin moarte şi prin sechestrări de pămînt), alături de creşterea populaţiei spaniole şi metise în zonele urbane şi miniere, a creat piaţa regională şi preţurile sale ridicate pentru proprietarul *haciendei*. Pe de altă parte, proprietarul avea nevoie de muncitori. În aceasta trebuie căutat mobilul luptei pentru acumularea de capital. Faptul că a existat o

încetinire pe plan mondial a acumulării capitalului însemna că sectoarele capitaliste din America hispanică se aflau într-o concurenţă acută cu acelea din Spania pentru o „plăcintă“ economică mai mică. Am menţionat deja mărirea impozitelor de către Coroană, care a transferat surplusul din cele două Americi. Din punctul de vedere al Noii Spanii, altădată cea mai dinamică regiune din cele două Americi, ceea ce a prejudiciat cel mai mult a fost încercarea Coroanei spaniole de a reduce legăturile directe ale Mexicului cu Peru şi Filipine. Fără îndoială, contrabanda era larg răspîndită, dar tot fără nici o îndoială politica Coroanei a avut o „serioasă influenţă contrară asupra Mexicului“.[126]

Conflictul privind profiturile nu s-a manifestat doar în dispute cu privire la controlul drumurilor comerciale, ci şi în dispute în ceea ce priveşte controlul asigurării forţei de muncă. Sistemul de *repartimiento* funcţiona de la mijlocul secolului al XVI-lea; dar era păgubitor din punctul de vedere al marilor producători agricoli. Deşi acest sistem echivala cu muncă forţată salariată, muncitorii erau temporari, ei continuînd să-şi desfăşoare propriile activităţi productive.[127] Furnizarea mîinii de lucru era mijlocită de administraţia spaniolă, îndeosebi de *corregidores*, cu sprijinul ferm al călugărilor, care susţineau că aceasta ar fi o modalitate de a-i proteja pe indieni împotriva rapacităţii spaniolilor. Interesele „protectorilor“ erau destul de transparente, aşa cum explică Israel în contextul mexican:

> „*Corregidores*...făceau în mod obişnuit averi mari prin diversele lor metode de extorcare, inclusiv prin achiziţionarea forţată, la preţuri foarte mici, a grînelor indiene pentru a le vinde în oraşe cu mari profituri, organizarea vînzării obligatorii de bunuri la preţuri exorbitante, perceperea unor sume de bani de la spanioli pentru favorurile ce li se făceau acestora şi folosind cu viclenie *repartimiento*...În felul acesta, indienii sprijineau de fapt două economii separate, pe aceea a coloniştilor spanioli, pe de o parte, şi pe aceea a districtelor indiene care funcţionau mai ales în interesul acelor *corregidores*, al călugărilor şi ierarhiei indiene, pe de altă parte.“[128]

Această dublă povară pe umerii indienilor a constituit în mod cert una din cauzele descreşterii lor demografice, creînd în plus, cu siguranţă, o puternică tensiune în

cadrul sistemului politic de îndată ce au apărut dificultăţi economice.[129]

În anul 1632, Coroana a hotărît ca în Noua Spanie să suspende munca salariată *obligatorie*, cu excepţia sectorului minier. Datorită tensiunii permanente, acest lucru n-a făcut decît să accelereze tactica elaborată de proprietarii de pămînt spanioli (acum denumiţi *hacendados*) de a atrage muncitori permanenţi cunoscuţi sub numele de *gañanes* sau *laboríos*. *Corregidores* au reacţionat la început prin a nu scuti pe aceşti *gañanes* de la *repartimiento*, ceea ce însemna în fapt că, pentru a-i slăbi pe creoli ca pătură socială, *corregidores* obligau pe un indian să-l părăsească pe un creol şi să treacă sub controlul altuia. Cînd Coroana a încercat să recurgă la alternativa abolirii totale a muncii obligatorii, indienii s-au văzut în situaţia de a nu mai găsi de lucru; drept care marele producător agricol a recurs la peonajul pe datorie ca un mijloc de a lega forţa de muncă de pămîntul său.[130] Exproprierea pămîntului a întărit şi mai mult acest control,[131] astfel, *encomienda* a devenit *hacienda*,[132] iar muncitorul supus muncii forţate a devenit peon. Judecînd după remuneraţie, care este calculată în unităţi de timp, este posibil chiar ca situaţia muncitorului să se fi îmbunătăţit. Lipsa mîinii de lucru dăduse muncitorului o oarecare putere de a-şi negocia forţa de muncă[133], dar n-a plătit el oare acest nivel mai ridicat de remunerare cu un număr mai mare de ore de muncă pe care a fost obligat să le presteze? N-a fost oare, de fapt, o creştere a intensităţii muncii şi probabil o scurtare a vieţii lui? Nu a fost oare înghiţit aici, ca şi în Europa de răsărit, capitalul afectat înseşi forţei de muncă pentru a se menţine nivelul producţiei?

Rezultatul a fost, probabil, acesta: preţurile ridicate şi oferta redusă de produse agricole de la sfîrşitul secolului al XVI-lea au dus la acapararea pămîntului şi creşterea ritmului producţiei. Chevalier, de exemplu, vorbeşte despre măsura în care crescătorii de animale erau gata „să sacrifice un mare număr de animale chiar cu riscul de a-şi desfiinţa turmele."[134] Proprietarii de mine, orăşenii, funcţionarii - pe scurt, aceia care constituiau piaţa regională pentru produse agricole - au încercat să ţină sub control nivelul profitului producătorilor folosind mecanisme ale controlului preţurilor, cum ar fi *alhóndiga*, un hambar municipal din

care se vindea la preţ fix, cu excepţia produselor indiene.[135] Exista tendinţa ca micii producători agricoli spanioli, constrînşi de dificultăţi, să sărăcească, aşa cum s-a întîmplat cu producătorii metişi, din care mulţi „erau reduşi la o mizerabilă existenţă ţărănească".[136] Dimpotrivă, marii producători au devenit şi mai mari, extinzîndu-se chiar în perioada în care preţurile scădeau. Logica unei astfel de anomalii aparente este sesizată de Morner:

„*Haciendas* trebuiau adesecori să-şi reducă producţia datorită restrîngerii pieţei şi a scăderii drastice a preţurilor cînd recoltele erau îmbelşugate. Atunci de ce se mai străduiau să se dezvolte? Pentru că, deposedînd pe vecinii lor de pămînt, marii fermieri (*hacendados*) au eliminat producţia concurentă sau au silit pe micii producători, care pînă acum produceau pentru propriile nevoi, să devină consumatori ai produselor *haciendei*"[137].

Hacienda, aşa-numita fermă autosuficientă, a fost tocmai mecanismul care a făcut posibilă o ingenioasă adaptare la forţele pieţei. Ea putea să restrîngă sau să sporească producţia în funcţie de rentabilitatea fluctuantă, să accelereze sau să încetinească utilizarea resurselor, menţinînd astfel în timp legătura dintre producţia agricolă şi economia mondială de-a lungul timpului. În plus, în *hacienda* se dezvolta noua producţie textilă. Apariţia ei este analoagă cu ceea ce în secolele ulterioare va fi cunoscută ca substituţia importului, consecinţa notorie a reducerii activităţii economice pe plan mondial. Bakewell susţine că „declinul comerţului s-a datorat, probabil, în mare măsură, faptului că Noua Spanie n-a mai avut nevoie să importe din Europa".[138] El trage concluzia că „economia Noii Spanii, departe de a fi suferit vreun declin la începutul secolului al XVII-lea, a înflorit şi mai mult"[139]; dar aceasta înseamnă să înţelegem greşit situaţia. Nu este posibil ca o economie ca a Noii Spanii să poată fi comparată cu aceea a Spaniei. Unii antreprenori din America hispanică şi-au transferat investiţiile, *inter alia*, în producţia textilă, datorită fluctuaţiilor pieţei (creşterea populaţiei spaniole şi metise, scăderea exportului de argint, economiile în ceea ce priveşte proporţia mîinii de lucru din sistemul fermelor de tip *hacienda*) şi în felul acesta au lovit în potenţialul de export al producătorilor spanioli de textile.

Restrîngerea activității economice pe plan mondial nu a însemnat și un declin al activității economice capitaliste. În fapt, aceasta a marcat probabil creșterea forței întreprinderii burgheze locale.[140] În afară de aceasta, ca și în cazul Europei, problema care se pune nu este că a existat vreun *declin* în producția textilă generală, ci că această producție era transferată în zonele rurale, în ferme și sate indiene, și că „îmbrăcămintea frumoasă se producea în cea mai mare parte în ateliere [*obrajes*]".[141] Producția de textile nu era singura industrie în dezvoltare. Industria fierului și a bronzului s-a extins la începutul secolului al XVII-lea, ea contribuind la clădirea unor „biserici mari, cu grilaje în stil renascentist la uși și la ferestre (*verjas y rejas*)".[142] Cînd principalele produse de export din America hispanică (îndeosebi argintul) au suferit un declin pe piața mondială, producătorii din aceste vechi regiuni ale periferiei și-au îndreptat atenția spre alte modalități de a realiza profituri. Ei și-au concentrat activitatea productivă pe piețele regionale care se dezvoltau și care, din punctul de vedere al comerțului transatlantic, reprezentau o restrîngere relativă; dar aceasta nu poate fi considerată ca o apariție a autarhiei. Între timp, în țările centrului, nivelul înalt al cererii a determinat sporirea debușeurilor pentru exportul de zahăr (și într-un volum mai mic al tutunului). Într-o anumită măsură, aceasta însemna implicarea a noi regiuni ale periferiei în economia mondială - insulele din Marea Caraibelor și din vecinătatea lor, și coloniile din sudul Americii de Nord britanice. Pentru a completa tabloul, spre această situație trebuie să ne îndreptăm atenția.

Pînă la începutul secolului al XVII-lea, cea mai mare parte a insulelor Caraibe nu erau sub control european. Spaniolii au preluat la început marile insule Trinidad și așa-numitele Antile Mari (Cuba, Jamaica, Hispaniola, Puerto Rico). Ei s-au ocupat într-o oarecare măsură de creșterea vitelor, au cultivat ceva grîne, puțin tutun și trestie de zahăr; dar principala lor preocupare era pur și simplu să controleze drumurile comerciale care duceau spre regiunile lor de primă importanță din cele două Americi. Pe neașteptate, între 1604 și 1640, englezii, francezii și olandezii au invadat zona Caraibelor, ocupînd toate insulele mai mici. Din 1625 pînă în 1654, olandezii au controlat o parte din Brazilia. În 1655, englezii au

capturat Jamaica de la spanioli. În 1629, cîţiva corsari francezi au debarcat în insula Tortuga, din dreptul insulei Hispaniola şi prin 1659 ei au luat-o definitiv sub control şi pe aceasta din urmă; curînd s-au deplasat în jumătatea de vest a insulei celei mari, denumită azi Haiti (deşi, pînă în 1697, suveranitatea Franţei asupra acestor teritorii nu a fost recunoscută oficial). După aceea, între anii 1650 şi 1763, asistăm la o relativă stabilitate a împărţirii coloniilor. Ce a determinat intensificarea bruscă a instalării puterilor din nord-vestul Europei în zona extinsă a Mării Caraibilor? De ce s-a oprit brusc înainte de a acapara toate teritoriile spaniole şi portugheze? Şi pentru ce Caraibii au fost în secolul al XVII-lea, îndeosebi în anii 1660 şi 1670, refugiul piraţilor şi al corsarilor, Vestul Sălbatic al epocii respective, „oferind mult mai mult în ceea ce priveşte farmecul, emoţiile, profitul rapid şi primejdia permanentă, decît aşezările prozaice" din restul Americilor?[143]

Pierre Chaunu afirmă că într-o perioadă între 1619/1623 şi 1680, „la o dată pe care ar fi inutil să încercăm să o precizăm", a avut loc o schimbare în natura însăşi a *Carrera* spaniolă. Rigidităţi birocratice au luat locul mecanismelor suple care fuseseră proprii triumfătoarei *Carrera* a secolului al XVI-lea. „Din a doua parte a secolului al XVII-lea, compania Atlantic de Guadalquivir a devenit o companie printre multe altele".[144] Chaunu consideră că aceasta a avut loc mai tîrziu decît considerau unii oameni din vremea aceea. În 1619, Sancho de Moncada, profesor de religie la Universitatea din Toledo, şi gînditor mercantil spaniol, afirma (fără îndoială cu o anumită exagerare) că nouă zecimi din negoţul spre Indii erau în mîinile străinilor, „aşa încît ei au Indiile şi Majestatea Voastră titlul".[145] Se va dovedi că în fond el avea dreptate. În secolul al XVII-lea, secolul mercantilismului, Spania şi Portugalia n-au fost, n-au putut să fie, mercantile şi astfel s-au văzut transformate în state semiperiferiale, cureaua de transmisie a intereselor puterilor din centru în regiunile periferiale. Despre semiperiferie vom vorbi mai mult în capitolul următor; despre periferie, trebuie să vorbim acum.

Într-o perioadă de criză generală, activitatea din *unele* domenii economice trebuie să se restrîngă. Căutînd să reducă la maximum această restrîngere a activităţii lor

economice, puterile din centru se concurează intens între ele, încercînd într-o anumită măsură să-şi asigure controlul preemptiv al regiunilor periferiale. Ele colonizează şi în acelaşi timp caută să se descurajeze reciproc să colonizeze, ceea ce conduce la violente războaie coloniale; ele caută să formeze piaţa mondială în aşa fel încît să fie favorizate mai mult regiunile controlabile decît cele care nu pot fi controlate (cele două Americi şi mai puţin Europa de răsărit şi de sud). În plus, ele caută să submineze puterile coloniale mai slabe atunci cînd se dovedeşte că ar fi prea costisitor să pună mîna efectiv pe teritoriile lor, aşa cum a fost într-o mare măsură cazul imperiilor spaniol şi portughez.[146] Astfel, cînd criza mondială a început, englezii, francezii şi olandezii şi-au îndreptat atenţia spre regiunea Caraibilor pentru a o lua în posesiune înaintea altora. Ei au colonizat zonele care erau uşor de luat în posesiune şi apoi, preluînd comerţul, au căutat să obţină avantajele economice pe care le-ar fi avut dacă în acele regiuni, care continuau să fie controlate de Spania şi Portugalia, şi-ar fi instalat în mod direct puterea colonială. Principalul mecanism pentru realizarea acesteia în secolul al XVII-lea era contrabanda.

Pentru a înţelege cum funcţiona contrabanda trebuie mai întîi să aruncăm o privire asupra originii sociale a corsarilor. În secolul al XVI-lea, erau vite peste tot în America Centrală şi în Insulele Caraibe. Unele dintre acestea erau sălbatice. Unele erau sub controlul indienilor, control care, cu trecerea timpului, se reducea tot mai mult, iar altele aparţineau fermelor spaniolilor. Am descris deja mutaţiile de populaţie din America hispanică: descreşterea continuă a populaţiei indiene, combinată cu o creştere constantă nu numai a creolilor, dar şi a grupurilor de mulatri şi metişi. Criza din regiunile miniere din secolul al XVII-lea a produs în zonele urbane o limitare a perspectivelor creolilor mai săraci şi ale populaţiilor intermediare din punct de vedere social, mulatrii şi metişii. Mulţi dintre aceştia au emigrat în zonele rurale. Alţii au găsit plasament în reţeaua de *haciendas* şi crescătorii de vite care se dezvoltau. Alţii n-au găsit nici un plasament. Membrii păturilor intermediare care n-au găsit de lucru riscau să rămînă pe o treaptă inferioară, să li se reducă statutul la simpli cultivatori de produse alimentare. În zona de frontieră ei

aveau însă o alternativă. Au devenit păzitori ai animalelor sălbatice, sacrificînd dintre acestea atît cît aveau nevoie să supraviețuiască. Rîndurile acestei categorii au început să crească cu fugarii de pe corăbii. Căpitanii olandezi de nave au început să cumpere de la aceştia piei de vită, ceea ce a provocat o creştere şi mai mare a tăierilor. Evident, asemenea practici erau păgubitoare.[147] Cu timpul, din punctul de vedere al coloniştilor, „aceste pierderi mergeau prea departe".[148]

Prin anul 1640, autoritățile spaniole au început să încerce să curețe insulele şi regiunile de coastă ale Americii Centrale de aceşti *boucaniers*.[149] Unul din mijloacele pe care spaniolii le-au folosit în acest scop a fost tăierea de către ei înşişi a vitelor pentru a-i descuraja pe păzitorii de vite s-o facă ei. Englezii au făcut şi ei acelaşi lucru pentru a-i descuraja pe spanioli. În vremea aceea, vitele, practic, dispăruseră, cel puțin din insule, iar aceşti *boucaniers*, într-o situație disperată, au luat drumul mării, devenind pirați. Ei nu ar fi putut să supraviețuiască, însă, dacă olandezii în Curaçao, francezii în Santo Domingo (vestul insulei Hispaniola) şi îndeosebi englezii în Jamaica nu le-ar fi „oferit piețe de desfacere sigure pentru capturile lor".[150] Jamaica a fost baza. Insula a fost capturată de la spanioli în timpul lui Cromwell, iar în timpul Restaurației ea devenise într-o asemenea măsură baza corsarilor încît unul dintre aceştia, Henry Morgan, a devenit guvernatorul unei provincii, acordîndu-i-se titlul de cavaler. Numai datorită Glorioasei Revoluții pirateria a dispărut complet. Obiectivul lui Cromwell era să elimine monopolul Spaniei asupra comerțului spre Indiile de Vest. El a încercat mai întîi calea diplomatică, dar fără succes, după care a recurs la jaf. Strong scrie: „Cromwell era elisabetan. El are legături cu Raleigh, Gilbert şi Hakluyt. Întregul aspect al expediției în Indiile de Vest este elisabetan".[151] Această politică, însă, nu a fost numai a lui Cromwell, pentru că statutul Jamaicăi ca o „întreprindere piraterească la nivel statal" a continuat neabătut sub Carol al II-lea.[152] În teorie, pirateria a fost scoasă în afara legii prin Tratatul anglo-spaniol din 1670, dar în practică, ea a continuat în forță pînă cel puțin în anul 1685, în realitate pînă la cutremurul care a distrus în 1692 marea redută a corsarilor de la Port-Royal, fiind în cele din urmă îngropată de Tratatul de la Rijswijk din

1697. În Jamaica exista o contradicţie crescîndă între rolul insulei de colonie producătoare de zahăr şi rolul său ca bază a jafului şi a contrabandei; dar chiar mai mult, necesitatea ca statele din centru să folosească pirateria ca sursă de acumulări s-a redus.

Forma de comerţ prin contrabandă fusese iniţiată de olandezi în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea ca o afacere foarte practică. Războaiele cu Spania au întrerupt transporturile maritime spre Peninsula Iberică, împiedicînd astfel importul de sare, atît de necesară industriei heringilor. Olandezii s-au îndreptat atunci spre importul ilicit de sare din Venezuela. Această procedură la care au apelat în situaţie critică a devenit o politică permanentă din cauza structurii de bază a preţurilor de pe piaţa mondială. Provinciile Unite au fost un producător agro-industrial mult mai eficient decît Spania. „Monopolul Sevillei nu putea aproviziona cu mărfuri suficiente [America hispanică] la preţuri rezonabile".[153] Olandezii, însă, puteau. Şi astfel contrabanda a devenit un mod de viaţă care lega pe comercianţii din ţările din centru de producătorii ţărilor de la periferie pe care nu le controlau în mod direct.[154] Ori de cîte ori relaţiile dintre Spania şi o putere din centru se înrăutăţeau, şi mai ales în timp de război, se creau noi colonii „destinate, în parte, să servească ca baze ale pirateriei", care, după cum observă Pares, constituie o explicaţie parţială a cronologiei lor.[155] Aceasta poate explica de asemenea pentru ce, în final, au fost mai multe colonii engleze decît franceze, avînd în vedere că Franţa era adeseori *aliata* Spaniei împotriva Angliei.

Jamaica a reprezentat apogeul sistemului de contrabandă. Ea a devenit antrepozitul comerţului de contrabandă din regiunea Caraibilor, pe care „englezii nu voiau să-l oprească...iar spaniolii nu puteau să-l oprească".[156] La început, existenţa piraţilor a ajutat acest proces. Ei nu erau, în definitiv, adevăraţi piraţi, deoarece îi jefuiau numai pe spanioli, adeseori avînd autorizarea propriului guvern pentru aceasta.[157] Dar cultivarea trestiei de zahăr în Jamaica a devenit mai importantă, şi cînd spaniolii, în 1670, au renunţat, în fine, la vechea lor pretenţie de a avea dreptul exclusiv de a înfiinţa aşezări omeneşti, corsarii au început să fie consideraţi de englezi ca o pacoste, îndeosebi pentru că numărul şi disperarea lor creşteau pe măsura îndepărtării albilor săraci de pe

pămîntul Jamaicăi din cauza extinderii plantaţiilor.[158] Corsarii nu mai erau necesari. Producătorii din Golful Hondurasului erau bucuroşi să trateze direct cu negustorii jamaicani, care îşi luaseră „o mare parte a riscului de a introduce în America Centrală mărfuri de contrabandă."[159]

Corsarii *jefuiseră*.[160] Englezii (şi francezii) erau acum dispuşi să se decidă pentru *comerţul ilicit*, deoarece acesta implica acelaşi transfer al surplusului, dar în acelaşi timp garanta o producţie continuă, ceea ce jefuirile corsarilor nu puteau face. Odată închise bazele corsarilor, „a devenit din nou posibil pentru plantatorii spanioli să înceapă să se dezvolte în insule şi de-a lungul coastelor."[161] A devenit de asemenea posibil pentru englezi şi francezi să negocieze direct cu spaniolii pentru un comerţ „licit" cu sclavi, aşa-numitul *asiento*.[162] În America hispanică, contrabanda reprezenta numai o mică parte a tabloului general. Ponderea mai mare o deţinea zahărul, care era de mult timp unul dintre produsele de bază ale periferiei. Producţia de zahăr s-a deplasat continuu spre vest din cauza unui permanent proces de sleire a solului,[163] ajungînd spre sfîrşitul secolului al XVI-lea în Brazilia (şi într-o mai mică măsură în Mexic) şi urmînd să treacă în secolul următor în insulele Caraibe. Spre deosebire de grîu, vite şi argint, zahărul nu s-a numărat printre produsele care au dus la supraoferta din economia mondială din jurul anilor 1600, care a provocat reducerea severă a exporturilor periferiei în regiunile centrului. Zahărul se asemăna mai mult cu lemnul, produsul principal de cultură în regiunea Mării Baltice. Eterna sa problemă o constituia degradarea ecologică şi necesitatea de a se descoperi noi zone pentru a fi exploatate; dar profiturile pe care le aducea erau importante.[164]

În ceea ce priveşte zahărul, cererea absolută a crescut în cursul secolului al XVII-lea din cauza apariţiei în ţările din centru a noi gusturi în materie de hrană. În Evul Mediu, nevoia de zahăr în Europa fusese satisfăcută în mare măsură de miere şi de mustul dulce, în ambele cazuri fiind vorba de dulciuri naturale. Acum sînt descoperite noi băuturi şi sînt inventate noi feluri de desert care cer zahăr suplimentar pentru a deveni gustoase.[165] Prin 1580 producţia de zahăr s-a mutat din insulele din Atlantic în Brazilia.[166] În timp ce în America

hispanică începeau să apară semnele declinului secular, se părea că în Brazilia avea loc o ascensiune. Chaunu afirmă că acest „tardiv moment de cotitură“ a avut loc în Brazilia în jurul anilor 1630/1650 mai degrabă decît în 1580, datorită faptului că în perioada dintre 1570 şi 1620, Brazilia, spre deosebire de America hispanică, „încă beneficia de faptul că populaţia tînără sporea mai rapid“.[167] Aceasta mi se pare nefiresc. Nu este oare mai uşor să se explice expansiunea prin relaţia, pe care am mai menţionat-o, dintre degradarea destul de rapidă a terenurilor şi cererea mondială şi să se tragă concluzia că zahărul, fiind un produs al economiei mondiale, era mai puţin dependent de fluctuaţiile tendenţiale decît grîul şi argintul? Declinul din 1630/1650 pe care îl observă Chaunu s-ar datora în fapt şi de data aceasta tocmai reducerii productivităţii.[168]

În orice caz, antreprenorii olandezi au fost aceia care au introdus zahărul în Barbados exact în momentul în care exporturile olandeze din Brazilia atinseseră volumul maxim şi *înainte* de răscoala din Pernambuco din 1645, care urma să ducă la alungarea olandezilor din Brazilia. Pentru ce? Dunn sugerează două cauze: prima, aviditatea europenilor după zahăr era probabil „destul de mare pentru a garanta creşterea ofertei prin adăugarea la Brazilia a insulei Barbados“. A doua, olandezii au ştiut să profite de serviciile intermediarilor într-un moment în care „comerţul peste mări al Angliei a fost perturbat de războiul civil din interior.“[169] Poate; dar este de asemenea posibil ca olandezii să fi fost la curent cu posibilitatea de epuizare a plantaţiilor de trestie de zahăr.[170] Faptul că olandezii căutau condiţiile *optime* apare evident în chiar alegerea insulei Barbados dintre alte insule. În general vorbind, Barbados avea o climă mai bună şi un sol mai fertil decît alte insule din zona Caraibilor, şi o poziţie mai bună din punctul de vedere al securităţii faţă de jefuitori.[171] De fapt, asemenea consideraţii s-ar putea aplica tuturor insulelor care au cultivat primele trestia de zahăr (dintre care Barbados era numai *primus inter pares*), aşa după cum arată Sheridan:[172]

„Iniţial, insulele mici erau preferate celor mari în crearea plantaţiilor. Din punctul de vedere al transportului şi al apărării, distanţa de nordul Europei era mai mică, insulele expuse vîntului erau apărate

mai uşor decît acelea aflate la adăpost, iar ponderea ridicată a zonelor de coastă în suprafaţa totală a uscatului oferea celor mai multe plantaţii posibilitatea de a avea acces direct la vapoare."

Şi, adaugă Sheridan, era mai mult vînt pentru morile de vînt, un climat mai puţin moleşitor şi mai puţine riscuri de răzvrătire a sclavilor şi evadări.

Cînd producţia de zahăr a ajuns în Jamaica, o insulă foarte mare, procesul expansiunii teritoriale s-a oprit, cel puţin pentru Anglia, întrucît Jamaica deţinea o suprafaţă cultivabilă considerabilă, iar englezii interesaţi în comerţul cu zahăr se temeau că „orice noi terenuri cultivate cu trestie de zahăr ar fi provocat supraproducţie şi ar fi determinat scăderea preţului".[173] În acest sens, absenţa unei noi expansiuni era expresia puterii mercantile nou dobîndite. Acelaşi lucru este valabil şi pentru atitudinea Franţei după ce aceasta a cucerit Santo Domingo.[174] O expansiune pe seama *spaniolilor* nu mai era necesară deoarece suprafeţele cultivate cu trestie de zahăr aflate sub dominaţie engleză şi franceză erau absolut suficiente pentru încă un secol. Dar distrugerea reciprocă a proprietăţilor a rămas un obiectiv major pentru Anglia şi Franţa în cursul celor trei războaie anglo-franceze din regiunea Caraibilor: 1666-1667, 1689-1697 şi 1702-1713. Dacă acţiunile care duceau la distrugerea reciprocă au dispărut după anul 1713, aceasta s-a datorat faptului că cererea pe piaţa mondială crescuse de-acum suficient pentru a da de lucru industriei zahărului din ambele ţări, care era înfloritoare. „Cultivatorii de zahăr au descoperit în cele din urmă Eldorado"[175].

Există o raţiune pentru care tutunul a fost întotdeauna considerat ruda săracă a zahărului - o plantă care a început să fie cultivată de timpuriu şi tot de timpuriu a fost înfrîntă. S- a cultivat de timpuriu pentru că era un produs pentru începători. Tutunul era o cultură anuală şi cerea puţine unelte speciale. Prezenta, însă, unele dezavantaje importante, cel puţin în perioada despre care discutăm. Tutunul „a ucis solul,"[176] chiar mai mult decît a făcut-o trestia de zahăr. Cam după 25 de ani, terenul respectiv trebuia părăsit, şi de aici rezultă că singurul lucru cu adevărat realizabil era ca tutunul să fie cultivat pe insule mari sau în regiuni cu hinterlanduri extinse, aşa cum sînt Virginia şi Maryland.[177] În afară de

aceasta, avea o piață mondială de desfacere mai mică și o marjă de profit mai slabă decît zahărul. El „nu se preta la o agricultură înfloritoare, ca în cazul zahărului... cu care se putea face averi într-un deceniu".[178] Se credea că, precum zahărul, tutunul avea proprietăți terapeutice; dar zahărul a devenit o materie primă, și nu un drog, cîndva pe la începutul secolului al XVII-lea, ceea ce cu tutunul se pare că s-a întîmplat abia după un secol, poate chiar după două. De ce a trebuit să fie așa nu este foarte limpede, deși două fapte se impun: zahărul are calități nutritive, în timp ce tutunul nu le are, iar consumul mărit de zahăr s-a adăugat consumului extins de cafea, ceai și cacao.[179]

Mai mult decît atît, deoarece tutunul, spre deosebire de zahăr, putea fi cultivat în clima netropicală, el reprezenta o opțiune în agricultura multor țări din Europa. Producția de zahăr din trestie de zahăr era posibilă numai în insulele din Marea Mediterană, regiuni prin care această plantă a mai „trecut" deja. Din această cauză, deși tutunul a provocat o rapidă degradare a solului, oferta mondială de tutun a depășit mai des cererea decît în cazul zahărului. Situația tutunului a fost și mai mult complicată de politica majorității guvernelor europene, care au tratat acest articol de lux ca pe unul ușor de impozitat, ceea ce au și făcut aplicînd impozite pe suprafețele cultivate prin monopolul de stat. Desigur, acest lucru nu s-a întîmplat pretutindeni. Provinciile Unite, așa cum se cădea celei mai importante piețe a tutunului din lume, nu au impus taxe[180], iar producția internă de tutun din această regiune a înflorit, îndeosebi în anii dificili pentru cereale.[181] În plus, pe lîngă controlul și impozitarea tutunului, majoritatea țărilor au încercat să interzică producția pe plan național. Aceasta se întîmpla mai ales în Anglia și Franța, cauza cea mai plauzibilă fiind controlul fiscal. „Era mai ușor să încasezi taxele vamale pe tutunul importat la Londra sau La Rochelle decît [să încasezi] accizele pe un articol provenit din Gloucestershire sau Gasconia."[182]

La început, impozitarea de către stat a afectat industria tutunului din cele două Americi. Principalul rezultat a fost „creșterea prețurilor și restrîngerea piețelor,"[183] îndeosebi pentru că impunerea taxelor vamale a încurajat producția din Europa și prin aceasta a agravat „chinuitoarea problemă economică" a producției

emisferei occidentale, „costul forței de muncă și al transportului".[184] Totuși, pe la începutul secolului al XVIII-lea o anumită combinație de factori a inversat situația. În primul rînd, suprimarea de către stat a producției europene de tutun s-a soldat cu un succes relativ. În al doilea rînd, printre producătorii din emisfera occidentală, coloniile engleze din Valea Chesapeake au produs o recoltă superioară la prețuri scăzute. În al treilea rînd, englezii și-au dezvoltat reexportul diverselor produse tropicale (inclusiv tutunul) ca una din activitățile lor economice centrale. Aceasta a făcut ca englezii să considere tutunul în primul rînd ca pe o sursă de venituri comerciale și nu ca pe o sursă de venit fiscal.[185] În același timp, Franța a luat o atitudine exact inversă, transformînd impozitele pe tutun într-o „componentă majoră a veniturilor de stat."[186] După anul 1720, Franța, ca urmare și a stimulării la nivel guvernamental, a devenit cel mai mare și unicul cumpărător al tutunului din Virginia și Maryland reexportat de Anglia, importînd dintr-o singură lovitură un sfert din producția totală, aceasta contribuind în mare parte la avîntul (de lungă durată) și la concentrarea crescîndă a producției și a comercializării.[187]

Chiar în ultimii ani ai secolului al XVII-lea, probabil între 1693 și 1695, în Brazilia „s-a găsit" aur[188]. Aceasta a însemnat debutul unui prosper export de aur, cifrele oficiale relevînd o creștere de la 725 kilograme în 1699 la 14.500 kilograme în 1712, anul de vîrf. Boxer apreciază, însă, că aceasta reprezenta numai între o zecime și o treime din exportul real, restul fiind contrabandă.[189] De ce aurul brazilian a fost „descoperit" tocmai atunci? Vilar notează coincidența începutului „ciclului aurului" brazilian cu inflația monetară din Anglia determinată de războaiele dintre 1689 și 1713; el sugerează, în mod foarte just, că nu descoperirile sînt acelea care justifică expansiunea comercială și inflația din Anglia, ci mai degrabă invers: expansiunea, „reclamînd sau favorizînd exploatarea unor mine noi, explică începutul «ciclului aurului»".[190] În sprijinul acestei opinii este faptul că negoțul de contrabandă nu era aproape deloc secret; era mai degrabă organizat în mod sistematic pentru ca aurul brazilian să fie adus în Anglia, practic ocolind întreaga economie a Portugaliei.

„Atît în timp de război cît şi de pace, aurul brazilian era transportat spre Anglia de vasele Marinei Regale şi de pachebotul care făcea cursa săptămînală între Falmouth şi Lisabona. Atît navele de război cît şi pacheboturile erau exceptate de la controlul vămii portugheze şi al altor funcţionari oficiali. Evident, negustorii din Lisabona, atît englezi cît şi străini, preferau să-şi transporte aurul în Anglia pe această cale, deoarece exportul de monede şi lingouri din Portugalia era strict interzis din Evul Mediu."[191]

Evenimentele prezentate mai sus indică faptul că îndelungatul declin economic dintre anii 1600 şi 1750 nu a antrenat o simplă involuţie a regiunilor periferiale. Ceea ce s-a întîmplat a fost o redistribuire a unor foste activităţi periferiale (îndeosebi producţia de cereale şi păşunatul) de la periferie spre centru (forţînd astfel producţia din estul Europei şi din America hispanică să se reorienteze spre pieţele *regionale*) şi în plus crearea unei regiuni periferiale noi, parţial colonizate direct, care producea numai bunuri ce nu puteau fi produse în ţările din centru. Această nouă regiune periferială era zona extinsă a Caraibilor, întinzîndu-se din nord-estul Braziliei pînă în Maryland, iar principalele ei produse erau zahărul, tutunul şi aurul. Provinciile Unite, Anglia şi Franţa, cele trei state din centru, şi-au împărţit beneficiile economice - într-o mai mare măsură olandezii pînă în 1650, iar englezii mai tîrziu şi îndeosebi după 1690.

Să aruncăm acum o privire asupra procesului formării claselor în această nouă periferie, în special asupra formelor pe care le-au luat burghezia şi proletariatul. Burghezia din regiunile periferiale era formată la început din acel clasic duo de „negustori şi proprietari de plantaţii". În secolul al XVII-lea, în „vechile" periferii ale estului şi sudului extrem al Europei (Sicilia, plus părţile sudice ale Italiei, Spaniei şi Portugaliei) şi ale Americii hispanice, involuţia a prevalat, manufactura şi-a recîştigat importanţa, iar orientarea pieţei a devenit regională. Aşadar, judecînd după ponderea unui grup sau altul în capitalul total sau după rata profitului respectiv, după influenţa politică (atît locală cît şi internaţională), ne apare clar că importanţa clasei negustorilor a scăzut în comparaţie cu cea a antreprenorilor productivi, adică a proprietarilor de plantaţii. Eliminarea unei bune părţi a comerţului la mari

distanţe a afectat probabil puternic grupul de negustori, îndeosebi în ceea ce privea puterea lor de negociere cu proprietarii de pămînt care-şi valorificau produsele în sistem fiscal-comercial. Întregul sistem al peonajului pe datorie *internaţional* (al plantatorilor faţă de negustori) trebuie să fi fost în declin, în timp ce peonajul pe datorie *local* (al ţăranilor faţă de proprietarii de pămînt) se extindea.[192]

Dar ce se poate spune despre „noua" periferie a zonei extinse a Caraibilor? Nu este acesta prin excelenţă locul „capitalismului comercial"? Merită să analizăm cu atenţie ceea ce s-a întîmplat, începînd cu concluzia analizei detaliate a lui Richard Pares referitoare la investiţia şi scurgerea de capital între Indiile de Vest britanice şi Anglia în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea:

> „Astfel, plantatorul a fost acela care a plătit, ca să spunem aşa, pentru propria sa înrobire. Veniturile obţinute de pe plantaţii au fost sursa care a alimentat datoria impusă plantaţiilor înseşi. În acest sens, Adam Smith s-a înşelat: bogăţiile Indiilor de Vest britanice nu au pornit toate de la ţara metropolă; după cîteva împrumuturi făcute în perioada de început, care, pur şi simplu, au umplut rezervorul, bogăţia Indiilor de Vest s-a creat din profituri obţinute de înseşi aceste teritorii, şi, cu un oarecare ajutor din partea contribuabililor britanici, o bună parte a acestei bogăţii şi-a găsit locul său permanent în Marea Britanie."[193]

Cum a funcţionat acest sistem? Să fie clar că ceea ce pun acum în discuţie *nu* este măsura în care exploatarea forţei de muncă în Caraibe a contribuit la acumularea de capital în Anglia; problema este cum au afectat conflictele interne ale păturilor burgheze modalităţile de distribuire între ele a plusvalorii şi în cele din urmă modul în care aceasta a fost canalizată de la periferie spre centru.

De la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi în cursul celui de-al XVIII-lea, „interesul" pentru zahăr a trecut în Anglia. Dunn, însă, a omis un aspect. El observă că, deşi proprietarul de plantaţie de trestie de zahăr era „un mare antreprenor" şi o „combinaţie fermier-manufacturier",[194] pe la sfîrşitul secolului al XVII-lea „proprietarul absenteist a devenit o problemă majoră".[195] La început, forma obişnuită a fost aceea a plantatorilor cu mici loturi de pămînt şi capital limitat care începeau să lucreze în

regiunea în care emigraseră. Ei au obținut capitalul de care aveau nevoie pentru investiții de la comercianții din orașele-porturi ale Europei, cum erau Londra și Dieppe. În loc să ia un împrumut negrevat, un mic proprietar de plantație se asocia cu un comerciant (un fel de întovărășire sau *matelotage*, în franceză). Plantatorul primea bani de călătorie pentru el și servitorii săi angajați pe bază de contract, plus bani pentru unelte și provizii inițiale. Comerciantul își plasa astfel capitalul și își primea cîștigul în natură. Acest sistem, opus celui al proprietății directe în care „plantatorul" ar fi un „intermediar", era foarte avantajos pentru comerciant, care, „într-o oarecare măsură, era protejat de această asociere împotriva infidelității intermediarilor - principalul risc în toate acțiunile coloniale -, asociere care suscita plantatorului un real interes ca afacerea să prospere".[196]

Totuși, după apariția plantatorilor, în insulele respective s-a declanșat un proces de concentrare din cauza rezistenței crescînde a marilor producători la concurența acută pe plan mondial. Cu cît plantațiile luau amploare, cu atît creștea și importanța plantatorului față de partenerul comerciant. Aceasta se poate observa în conflictul pe tema Actului de navigație. Legislația mercantilă protejează pe manufacturieri și pe comercianții reexportatori. Arareori este și în folosul primilor producători de la periferie. La mijlocul secolului al XVII-lea, cînd producția de zahăr din zona britanică a Caraibilor era mai puternică față de producția din alte regiuni, iar consumul intern din Anglia era relativ redus, micii plantatori din Indiile de Vest britanice au făcut tot ce le-a stat în putință să-i ocolească pe comercianții englezi, vînzînd produsele lor pe continent prin intermediul negustorilor din America de Nord, din Olanda, din Indiile de Vest franceze, și chiar din Irlanda și Scoția. În secolul al XVIII-lea, dirijarea produselor s-a inversat. Producția de zahăr s-a extins în alte regiuni, prețurile de pe piața internă a Angliei au crescut din cauza protecționismului, iar cererea Angliei s-a mărit datorită creșterii nivelului de trai și al sporirii populației. Plantatorii din zone care nu aparțineau Angliei au căutat apoi să-și expedieze mărfurile prin intermediul comercianților în Indiile de Vest britanice. Aceasta a

slăbit poziţia plantatorilor englezi şi a consolidat poziţia comercianţilor de la Londra.[197]

Trebuie aşadar să distingem trei faze. În prima fază, plantatorul caraibian era neînsemnat şi slab faţă de un comerciant relativ puternic. Ca urmare a concentrării, plantatorii au devenit mai puternici şi mai importanţi, dobîndind în insule şi putere politică.[198] Un lucru chiar şi mai important, s-a dezvoltat sistemul comisionarilor; în loc ca plantatorul să fie „agentul" comerciantului, acesta a devenit acum „agentul" plantatorului. Sistemul comisionarilor a dus la eliminarea micilor comercianţi din insulă (spre deosebire de marii comisionari englezi).[199] Aceasta a creat un al doilea avantaj, şi anume a restrîns comerţul clandestin între insule. În 1707, interesul faţă de Indiile de Vest era destul de mare pentru a se fi putut crea o piaţă „forţată" în Scoţia şi, cu ajutorul cunoscutei Legi Molasses din 1732, în Irlanda şi America de Nord britanică.[200] Prin relaţia directă dintre plantatorii din Caraibe şi comercianţii din Anglia, sistemul comisionarilor l-a eliminat pe comerciantul intermediar din *periferie*. Acest sistem a mutat locul pieţei iniţiale pentru zahăr din Caraibe în Europa. Doi factori au creat condiţiile pentru apariţia sistemului comisionarilor, care, la început, a fost legat de producţia de zahăr din Barbados: puterea crescîndă a plantatorilor obţinută datorită concentrării, şi presiunea exercitată asupra lor de preţurile în scădere, întrucît ei aveau nevoie de un procentaj mai mare al profitului pentru a menţine acelaşi nivel al venitului.[201] Sistemul s-a răspîndit în celelalte insule, şi, prin anii 1690, a fost folosit şi în producţia de tutun.[202] El a deplasat locul investiţiei antreprenorilor de la comerciant la plantator. „Plantatorul şi-a trimis produsele acasă în Europa pentru a fi vîndute cu comision de către comerciant în calitate de intermediar al său, acelaşi intermediar cumpărînd, tot cu comision, proviziile necesare plantaţiei la comanda plantatorului."[203] Sistemul comisionului nu era universal. El a fost folosit de plantatorii trestiei de zahăr englezi, dar nu şi de plantatorii francezi. În cazul tutunului din Virginia, trecerea la acest sistem a fost temporară, şi în anii 1730 plantatorii au revenit la aranjamentele pe care le folosiseră înainte. Trebuie să răspundem la trei întrebări: de ce acest sistem a apărut în insulele engleze şi nu în cele franceze? De ce plantatorii

de tutun din Virginia s-au reîntors la vechile forme? Cum interpretăm faptul că profitul şi-a schimbat locul?

La întrebarea pentru ce sistemul a fost folosit de englezi şi nu de francezi, Pares notează mai întîi explicaţia lui Davies potrivit căreia sistemul a luat naştere datorită faptului că *marii* plantatori au trebuit să plătească pentru sclavii lor. La Londra, pentru a face aceste plăţi, intermediarii puteau folosi cambii, fiind rambursaţi prin contrapartidă în zahăr. Sistemul comisionului a creat astfel o posibilitate pentru marele plantator-antreprenor de a obţine credit. Pares afirmă însă că, deoarece marii plantatori francezi aveau şi ei nevoie de credit pentru sclavi şi nu au creat un sistem al comisionului, a apărut un factor suplimentar - faptul că absenteismul a început mai devreme şi a fost mai extins în insulele aparţinînd englezilor decît în acelea deţinute de francezi.[204] Dar ce semnificaţie are absenteismul? El s-a produs datorită faptului că antreprenorii prosperi au profitat de marea lor avere, şi există mărturii privind puterea întreprinderii lor. Rolul lor s-a schimbat: din conducători ai activităţii de producţie au devenit conducători financiari; şi, datorită acumulării considerabile a capitalului lor, ei şi-au permis să se specializeze în problemele financiare (şi printre altele să dedice mai mult din timpul lor personal cheltuirii veniturilor). Absenteismul (şi sistemul comisionarilor care a rezultat din acesta) a apărut în insulele engleze şi nu în cele franceze, fiind legat mai mult de zahăr decît de tutun, tocmai datorită rentabilităţii mai mari a zonelor deţinute de englezi şi a zahărului.[205]

S-a răspuns astfel parţial la întrebarea de ce plantatorii de tutun din Virginia au revenit la vechile forme. Plantatorii de tutun nu puteau să fie atît de uşor antreprenori absenteişti din cauza apariţiei cumpărătorului francez monopsonist*. Cumpărătorii de pe piaţa franceză căutau furnizori care să le livreze cantităţi mari, iar firmele scoţiene de pe coasta de vest a Scoţiei s-au oferit să-şi asume acest rol. Deşi distanţa pînă în porturile franceze nu era mai mare, ei aveau avantajul (faţă de alte

* Dacă în relaţiile dintre vînzător şi cumpărător monopolul înseamnă dominaţia primului asupra celui de-al doilea, *monopsonist* se referă la monopolul cumpărătorului asupra vînzătorului (N.T.).

grupuri de comercianţi britanici) apropierii de Virginia şi al costurilor scăzute ale forţei de muncă (datorită statutului de semiperiferie al oraşului Glasgow). Trebuind să aprovizioneze o piaţă mare, firmele scoţiene şi-au trimis agenţii în Valea Chesapeake, ocolind marii plantatori care aveau agenţi comisionari la Londra şi acordînd micilor fermieri din interiorul ţării credite care puteau fi rambursate în natură.[206] Astfel, echilibrul puterii s-a remodificat în acest caz în favoarea cumpărătorului. În fine, pentru a răspunde la întrebarea privind schimbarea locului unde se aflau riscul şi profitul antreprenorial, trebuie să examinăm înţelesul noţiunii de datorie. Avînd în vedere că scăderea preţului zahărului a fost unul din factorii care au grăbit această schimbare, Pares sugerează că „poziţia antreprenorului nu a fost una de prestigiu şi avantajoasă pe care plantatorul o preluase de la comerciant, ci una umilă şi neavantajoasă spre care l-a împins comerciantul." Totuşi, în mod clar, rolul *nu* a fost umil şi neavantajos, aşa cum observă însuşi Pares: „Proprietarii plantaţiilor de trestie de zahăr absenteişti erau, împreună cu nababii din Indiile de Est, cei mai mari bogătaşi ai timpului."[207]

Să asociem acest fapt unui al doilea, îndatorarea crescîndă a plantatorului englez în întregul secol al XVIII-lea faţă de comercianţi. Aceasta nu reprezintă oare o nouă schimbare, de data aceasta împotriva plantatorului spre comerciant? Poate, dar mai există un mod de a interpreta aranjamentele financiare. Utilitatea acestei structuri a datoriei către intermediari a fost valabilă numai atunci cînd industria zahărului era înfloritoare. Apare clar însă că plantatorii absenteişti au început să trăiască mai bine decît le-ar fi permis venitul normal. „Aproape toate datoriile importante... începeau printr-o datorie sau cont curent şi sfîrşeau ca ipotecă... În cele din urmă, numeroase proprietăţi din India de Vest s-au dovedit a valora mai puţin decît toate ipotecile lor".[208] Ştim că zahărul (şi tutunul) se epuizează. După un stadiu iniţial al întreprinderii sprijinite de comercianţi şi un al doilea stadiu al concentrării pămîntului şi al dominaţiei plantatorului în obţinerea profitului, nu a mai fost oare şi un al treilea stadiu în care plantaţiile, dat fiind inevitabilul lor declin, erau stoarse de bani de către proprietarii absenteişti care nu au reuşit să reproducă capitalul la acelaşi nivel? Desigur, aceşti proprietari au

împărţit supraprofiturile cu intermediarii lor; dar un asemenea aranjament nu este un exemplu de dominaţie a comercianţilor într-o epocă preindustrială, ci un exemplu de formă a profitului în perioada *care a urmat* perioadei de maximă productivitate şi relativă eficienţă.[209]

Să ne îndreptăm acum atenţia spre cealaltă jumătate a acestei ecuaţii: oferta de mînă de lucru ce a asigurat creşterea eficienţei producţiei. Faptul că zahărul şi sclavia erau „strîns legate"[210] este practic un truism. Adevărul este, însă, că primele încercări de a cultiva trestia de zahăr şi tutunul în Caraibe s-au bazat aproape întotdeauna pe folosirea muncitorilor cu contract, nu a sclavilor. Doar spre sfîrşitul secolului al XVII-lea sclavii au devenit forţa de muncă tipică a insulelor şi numai la începutul secolului al XVIII-lea se poate spune că această forţă de muncă a devenit obişnuită pentru coloniile din sudul Americii de Nord.[211] Gradul de diferenţiere din punct de vedere juridic dintre cele două statute este o chestiune de dispută verbală între oamenii de ştiinţă care subliniază că munca pe bază de contract a fost o *sclavie* temporară, aşa cum afirmă Ralph Davis,[212] şi aceia care ne reamintesc că era o sclavie numai *temporară*, aşa cum spune K.G. Davies.[213] Adevărata problemă este de natură economică. Care erau avantajele şi dezavantajele privind costurile pe termen lung ale fiecăreia dintre ele? Ne putem da seama cu uşurinţă pentru ce primii antreprenori din Caraibe ar fi preferat muncitorii cu contract şi nu sclavii. Principala cauză, şi probabil cea determinantă, o constituiau investiţiile iniţiale de capital. În vremea aceea, unui muncitor cu contract trebuiau să i se avanseze pentru drum între 5 şi 10 lire sterline, în timp ce un sclav african costa între 20 şi 25 de lire sterline.[214] Chiar dacă cheltuielile pentru hrană şi îmbrăcăminte erau mai mici pentru un sclav şi chiar dacă cheltuielile pentru un muncitor cu contract se amortizau într-o perioadă de numai trei sau patru ani, se punea totuşi problema lichidităţii capitalului iniţial.

Desigur, trebuia să existe o piaţă a muncii. Cine venea de fapt în emisfera occidentală ca muncitor cu contract (*engagé*)? În general vorbind, aceste persoane erau destul de tinere, cei mai mulţi fiind adesea adolescenţi, copii ai unor muncitori salariaţi sau ai unor oameni din păturile mijlocii mai sărace. În măsura în care aceştia nu erau constrînşi de situaţie să lucreze, ceea ce îi

atrăgea la rigorile unor meleaguri nesigure şi o anumită muncă grea era posibilitatea urcării pe scara socială cu ajutorul unui teren care li se acorda pentru munca pe care o prestau. Se afirmă uneori că aceştia ar fi mai îndemînatici decît sclavii africani; dacă luăm în considerare vîrsta şi experienţa lor, valabilitatea acestei afirmaţii apare îndoielnică. S-ar putea spune că este chiar invers. Pentru ca un muncitor să fie eficient sînt necesari mai mulţi ani de pregătire şi tocmai cînd muncitorii cu contract „dobîndeau o oarecare îndemînare"[215], ei îşi părăseau stăpînii. Pe de altă parte, sclavii africani odată pregătiţi vor rămîne pe proprietăţile în care au fost angajaţi. Nu aceasta se află la originea afirmaţiei conform căreia hotărîrea celor din Barbados de a utiliza forţa de muncă a sclavilor se explică prin faptul că ei căutau „o forţă de muncă mai stabilă, mai dependentă?"[216]

Ce a modificat oare echilibrul intermediarilor, nemaifavorizînd folosirea muncii pe bază de contract? În primul rînd, „pămîntul bun nefolosit", pe care s-a bazat aranjamentul, n-a dat roade[217] din cauza combinării sistemului de rotaţie a pămînturilor, datorită epuizării solului, cu creşterea concentrării de pămînt. Astfel, sclavia a apărut mai întîi pe plantaţiile de trestie de zahăr şi apoi pe acelea de tutun, şi mai degrabă în Indiile occidentale decît în sudul Americii de Nord.[218] Dacă un muncitor cu contract nu putea să se bucure de răsplată, pentru ce trebuia să suporte munca grea de pe plantaţie? Cînd reducerea ofertei de forţă de muncă a fost însoţită de o creştere simultană a cererii, a apărut ca certă adoptarea sclaviei. Chiar atunci cînd nu a fost „în mod necesar cel mai ieftin sau cel mai eficient mod de a exploata plantaţiile de trestie de zahăr,...era *singura existentă* în momentul în care nu mai puteau fi atraşi muncitori albi".[219] Aşadar, nu este accidental faptul că *înlocuirea* sclavilor este de obicei asociată perioadelor de *avînt economic*.[220] Motivele pentru care sclavii au înlocuit ca forţă de muncă pe muncitorii cu contract europeni sînt relativ uşor de înţeles. Dar de ce erau africani? De ce nu erau sclavi indieni? Şi de ce sistemul de peonaj pe datorie, impus indienilor (şi metişilor), nu a fost utilizat în toată zona Caraibilor, aşa cum era într-o mare parte a Americii hispanice?

De fapt, indienii *au fost* folosiţi ca sclavi la început, şi este aproape unanim cunoscut că aceştia „au murit repede în captivitate“[221], dovedind „inadaptibilitate...la condiţiile de viaţă din rafinăriile de zahăr“.[222] Ei au mai fost folosiţi, la început ca sclavi în minele din Chile,[223] dar după 1589 au fost înlocuiţi cu sclavi africani, fapt care, după cum spune Mellafe, a constituit „unul din factorii primordiali care au permis să supravieţuiască în Chile [colonia spaniolă]“.[224] În regiunile în care sclavii africani erau folosiţi în locul forţei de muncă indiene, fie că indienii fuseseră mai întîi vînători şi culegători (ca în Antilele Mici), fie că agricultura nu produsese structuri de clasă bine delimitate (aşa cum erau arawakii şi taino din Antilele Mari). Astfel de populaţii erau cele „inadaptabile“ la munca disciplinată şi care „au dispărut“[225]. Totuşi, acolo unde au existat moduri de producţie redistributive, populaţiile indiene stratificate în clase şi pături inferioare produceau deja un surplus care era însuşit ierarhic. De aceea puteau fi forţate cu un oarecare succes să continue aceasta într-o formă diferită în folosul expropriatorilor europeni, mai ales dacă foştii lor stăpîni au cooperat - şi de aici au apărut *repartimiento*, *mita*, şi eventuala evoluţie a peonajului pe datorie, în special în Noua Spanie, Guatemala şi Peru[226].

Dacă sclavii africani au înlocuit forţa de muncă indiană numai acolo unde indienii nu au putut fi obligaţi la un fel sau altul de muncă forţată, atunci trebuie că sclavia era o soluţie ultimă şi singura explicaţie constă în faptul că era *mai puţin costisitor* să se folosească sistemul fiscal-comercial de aservire a muncii - fie în agricultură, minerit sau în industrie - decît să fie folosiţi sclavi[227]. Cum se face că forţa de muncă ce primea „salariu“ numai pentru o parte din munca depusă, cum era munca aservită în sistem fiscal-comercial, costa mai puţin decît aceea care era remunerată numai în natură şi nu prea generos? Dacă ar fi fost vorba numai de diferenţa legată de investiţia iniţială a proprietarului, aceasta s-ar fi putut amortiza în timp: dar se mai întîmpla un lucru: muncitorii plătiţi în sistem fiscal-comercial şi rudele lor produceau o parte din „salarii“ sub formă de grîne pe un teren care scăpa de sub controlul proprietarului, care erau apoi scăzute din costul forţei de muncă al proprietarului. Totalul costului periodic al forţei de muncă era *mai ridicat* pentru cel care folosea sclavi decît pentru cel care

folosea forţă de muncă asetvită în sistem fiscal-comercial[228].

Aşa se face că în marea regiune a Caraibilor, noua periferie a perioadei dintre 1600 şi 1750, forma principală[229] de organizare a forţei de muncă proletară era sclavia mai degrabă decît munca salariată, cea aservită în sistem fiscal-comercial sau arendăşia. Date fiind condiţiile politice ale epocii respective, sclavia era din punct de vedere economic optimă pentru producătorii burghezi care au creat, prin intermediul sistemului legislativ, ca şi al pieţei, relaţiile de producţie fundamentale ale regiunii.

NOTE

1. Vezi Wallerstein (pp. 269-271).

2. Pentru această perioadă în Polonia o bună prezentare a situaţiei este făcută de Wyczanski (1967). În ceea ce priveşte prima jumătate a perioadei, Gould observă că „există numeroase momente în istorie în care reacţia fermierilor la scăderea preţurilor a fost aceea de a *spori* producţia şi nu de a o reduce în efortul de a menţine venitul brut la un nivel considerat ca acceptabil" (1962, p. 332).

3. Wyczanski (1967, pp. 68-69).

4. Pach (1970b, p. 254).

5. Zimányi (1973, p. 327).

6. Matejek (1968, p. 210).

7. Topolski (1971, p. 62). Vezi tabelul 4.1 pentru referirile lui Kula la raportul de schimb pentru diferitele pături ale populaţiei. Comentariile lui Kula despre Topolski pot fi găsite în 1970, pp. 164-165, nota 164. Chiar şi Kula acceptă ipoteza în general pentru subperioada dintre 1650 şi 1700.

8. Bogucka (1972, p. 1).

9. Maczak şi Bogucka, citaţi în Pach (1970b, p. 258). Vezi, de asemenea, Maczak (1970, 139, tabelul 16).

10. Maczak (1975, p. 3).

11. Bogucka (1972, p. 4). Agenţii locali de schimb valutar se opuneau şi ei unei astfel de măsuri pentru că şi ei obţineau profituri de la speculatorii internaţionali (p. 5).

12. Bogucka (1972, p. 13).

13. Zytkowicz consideră că în general „producţia agricolă era slabă" în Polonia, Ungaria, Slovacia şi Boemia, însă nu în mod deosebit mai slabă în perioada 1655-1750 decît între 1500 şi 1655 (1971, p. 71). Slicher van Bath constată „o stagnare sau chiar un declin" în Europa de est în secolul al XVII-lea. Pentru Cehoslovacia, Polonia, Lituania, Estonia şi Rusia luate la un loc, el menţionează o scădere de la 4,3% în

perioada dintre 1600 şi 1649 la 3,9% pentru 1650-1699 (1969, pp. 175-176). Maczak este sceptic faţă de cifrele scăzute avansate de Zytkowicz pentru secolul al XVI-lea (1976b, p. 23) şi sugerează că a avut loc în realitate o *cădere* „vizibilă încă din prima jumătate a secolului al XVII-lea" (1968, p. 77). Wyczanski menţionează o scădere pentru un singur domeniu (Korczyn) de la 4,8% în 1569, la 4,1% în 1615, 4,4% în 1660, şi 3,2% în 1765 (1960, p. 589). Topolski vorbeşte despre un declin general de la circa 5 la sfîrşitul secolului al XVI-lea la circa 3-4 la sfîrşitul secolului al XVIII-lea (1974a, p. 131). Szczygielski face afirmaţii dintre cele mai categorice; el declară că producţia poloneză a fost una dintre cele mai mari din Europa în secolele al XV-lea şi al XVI-lea şi printre cele mai scăzute în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea (1967, pp. 86-87).

14. Pach (1970b, p. 262).

15. Maczak (1968, p. 77), care afirmă că „este greu de negat că reducerea excedentului pe piaţă s-a datorat micşorării numărului fermelor" (p. 79).

16. Szczygielski (1967, p. 94), care afirmă că acest lucru era valabil şi pentru tăierea pădurilor: „În cursul secolului al XVII-lea, o exploatare nechibzuită a pustiit pădurile" (p. 97).

17. Lesnodarski (1963, p. 24).

18. Abel (1973, p. 251, graficul 45). Vezi, de asemenea, Slicher van Bath, care susţine că cel mai intens export s-a produs în 1617 (1977, p. 87).

19. Jeannin (1964, pp. 320, 322). Aceasta se confirmă la celălalt capăt al fluxului comercial. Analizînd importurile de grîu din ţările regiunii baltice în Scoţia, Smout şi Fenton constată o „evidentă" prăbuşire la mijlocul secolului al XVII-lea - adică, un declin puternic al acestor importuri pe care îl explică printr-o „înlocuire parţială a furnizorilor din regiunea Mării Baltice cu cei englezi şi irlandezi". De fapt, adaugă ei, între 1675 şi 1685, cerealele din Scoţia „au fost exportate chiar şi *în* ţările din regiunea Mării Baltice" (1965, p. 76).

20. Makkai (1971, p. 483). Vezi, de asemenea, Prickler (1971, pp. 143-144). Wiese foloseşte acelaşi termen pentru comerţul european cu vite în general „înaintea izbucnirii Războiului de 30 de ani" (1974, p. 454).

21. Maczak (1972, p. 679). Maczak vorbeşte despre „dezastruoasa scădere a şeptelului, inclusiv animalele de tracţiune (îndeosebi boi, dar şi cai)", mergînd de la circa 77 de capete la o sută de hectare de teren proprietate ţărănească în 1549 la 53 în 1630, urmată după aceea de o tendinţă de continuu declin (1976b, p. 23).

22. Abel vorbeşte despre o „slăbire" a exportului danez de vite în secolul al XVII-lea (1973, p. 249). Vezi, de asemenea, Glamann (1977, pp. 236-237).

23. Pach (1968, p. 316). O anumită confirmare a argumentului lui Pach se află în observaţia făcută de Wiese potrivit căreia între 1640 şi 1820 preţurile la carne în statele germane au fost totdeauna mai puţin favorabile decît acelea ale secarei (vezi Wiese, 1966, p. 105). Vitele din

Ungaria şi Polonia erau exportate în oraşele germane din sud, iar cele din Danemarca mergeau în cea mai mare parte în Olanda (vezi Glamann, 1977, pp. 216, 233).

24. Vezi Pach (1970b, p. 257).

25. Faber (1966, p. 131). Topolski consideră că declinul exporturilor de grîne din secolul al XVII-lea se datoreşte declinului productivităţii şi de aici declinul avantajului „cvasi-comparativ" (1974c, p. 435). Noi pledăm pentru raportul invers - creşterea producţiei de grîu în alte părţi a provocat în Polonia în mod indirect declinul productivităţii.

26. Zimányi (1973, p. 330).

27. Kellenbenz (1974, p. 262) şi Vlachovic (1971, p. 626). A existat de asemenea concurenţa cuprului japonez şi chilian (Pach, 1970b, p. 257).

28. Despre efectele invadării Poloniei de către suedezi, vezi Baranowski *et. al.* (1966, p. 79) şi Gieysztorowa (1958); despre Ungaria, vezi Makkai (1971, pp. 493-494) şi Várkonyi (1970, p. 272); despre Danemarca, vezi Jørgensen (1963, p. 79).

29. Zimányi (1973, p. 309).

30. Zytkowicz face această afirmaţie ca pe o încercare de a trage o concluzie comparînd productivitatea fermelor ţărăneşti cu acelea ale marilor domenii *(folwark)* din Masovia în secolul al XVII-lea. „În orice caz, principala cauză care a determinat apariţia acestui sistem [seniorial] nu a constituit-o faptul că producea mai multe produse alimentare, ci faptul că dădea posibilitatea clasei proprietarilor feudali de pămînt să-şi mărească veniturile" (1968, p. 118). Totuşi, Kirilly, studiind producţia de cereale din Ungaria, observă o „cotitură" în prima jumătate a secolului al XVIII-lea: „Spre deosebire de secolele precedente, grîul de pe marile proprietăţi se caracterizează printr-o producţie mai mare" (1965, p. 621).

31. Topolski afirmă că, drept urmare a războaielor distrugătoare de la mijlocul secolului al XVII-lea, a fost posibil ca rezervele de teren să asigure în cele din urmă producţia la nivelul antebelic; terenurile ţărăneşti nu au reuşit însă să realizeze decît 60-65% din producţia anterioară (1967, p. 114). Pentru regiunea Gniezno, el afirmă că suprafaţa totală a terenurilor de rezervă era la începutul secolului al XVI-lea echivalentă cu 13% din pămînturile ţărăneşti, la mijlocul secolului - 16%, la sfîrşitul secolului - 20%, iar în secolul al XVIII-lea - 25% (1970, p. 90). Rusinski vorbeşte despre „micşorarea suprafeţei medii a loturilor de pămînt ale ţăranilor", îndeosebi în regiunile centrale şi de sud, ca despre un proces care s-a declanşat în secolul al XVI-lea şi s-a intensificat în cel de-al XVII-lea, ducînd la pauperizare (1972, pp. 112-113).

Rutkowski a făcut din mijlocul secolului al XVII-lea un punct de răscruce datorită războaielor: „Fermele ţăranilor mai înstăriţi *(laboureurs)* au dispărut, fiind înlocuite de terenuri mai mici de pămînt ... sau de parcele cultivate de *closiers*, de *chalupnicy* şi de lucrători cu ziua/ fermieri *(komornicy)*". El vorbea despre „procesul de proletarizare

a populaţiei rurale" şi despre „concentrarea absolută a producţiei agricole" (1927b, pp. 119-120). Dacă mai tîrziu istorici polonezi au contestat explicaţia privitoare la cauza acestei situaţii (războaiele), ei nu au contestat observaţiile sale. Vezi diversele studii citate în Gierowski (1965, p. 244).

32. Špiesz datează aceasta pentru Cehia în anul 1620, dar susţine că în Moravia, raportul dintre terenurile senioriale şi cele ţărăneşti a rămas aproximativ acelaşi (1969, pp. 43-44). Lom consemnează creşterea „concentrării terenurilor" în Boemia din 1650 pînă în 1750 şi mărirea ponderii moşiilor *(Gutsherrschaften)* (1971, pp. 9-10). Mejdricka afirmă că „cea mai largă expansiune a marilor domenii bazate pe munca de clacă se poate observa în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea" (1971, p. 394).

33. Deşi Dunsdorfs consideră aceasta ca pe un proces valabil în mod special pentru secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, „se poate de asemenea demonstra o creştere în ceea ce priveşte suprafaţa terenurilor de rezervă ale marilor moşieri *(gutsherrlichen Wirtschaften)* din secolul al XVII-lea" (1950, p. 115).

34. Maczak (1972, p. 673). Dworzaczek relatează că în aceeaşi perioadă a avut loc o extindere progresivă a domeniilor magnaţilor pe seama celor ale micii nobilimi (vezi 1977, p. 159); în timp ce, pentru secolul al XVI-lea, Rusinski vorbeşte despre „o tendinţă spre o concentrare a pămîntului în mîinile ţăranilor mai bogaţi, care au cumpărat terenuri de la vecinii lor mai săraci" (1972, p. 104). Despre rolul ţăranilor înstăriţi, vezi, de asemenea, Malowist (1972, pp. 203-204).

35. Pach (1970b, p. 261). În Polonia, erau puţine regiuni în care dreptul de embatic a supravieţuit. Vorbind despre o astfel de regiune din apropierea oraşului Elblag în vechea Prusie, Zytkowicz afirmă că această excepţie era posibilă graţie „proximităţii pieţelor dezvoltate, relativei facilităţi cu care se putea dispune de excedentul de produse şi, de asemenea, costului redus al transportului spre pieţe" (1974, p. 251).

36. Kula (1961, p. 138) şi vezi, de asemenea, Zytkowicz (1968, p. 109).

37. Kula (1970, p. 91).

38. Kula explică metodele prin care a ajuns la aceste cifre şi admite că „aceste rezultate sînt în mod cert exagerate" (1970, p. 94).

39. Dar, desigur, şi contrariul era valabil. Cînd recoltele erau necorespunzătoare, preţurile creşteau şi munca de clacă era foarte căutată. Maczak spune: „Bănuiesc că cel puţin pe anumite moşii, proprietarii obişnuiau să ceară arendaşilor tot mai mult în anii mai secetoşi, chiar dacă aceştia ajutau la salvarea pămîntului în anii în care ploua prea mult...[Dintr-un studiu asupra unei moşii din perioada anilor 1550-1695] reiese că în anii săraci - cînd preţurile erau mari - administratorii moşiilor ducale storceau relativ mai multe grîne de la arendaşi" (1975, p. 16). Nu era oare o corelaţie sinuoasă? Cînd preţurile erau relativ mari, era nevoie de mai multă muncă de clacă pentru că era nevoie de mai multă *muncă*; iar ţăranii nu se arătau interesaţi să

muncească pe salariu, deoarece ei preferau să producă propriile lor bunuri pentru o piaţă cu preţuri mari. Cînd preţurile erau relativ scăzute, era nevoie de mai multă muncă de clacă pentru că era nevoie şi de mai multă muncă neplătită. În situaţiile intermediare se înregistra cea mai mică cerere de muncă de clacă. Această alternare de cauze pentru munca de clacă explică pentru ce aceasta a continuat să existe ca o tehnică a ascensiunii şi declinului secular.

40. Kula afirmă: „Nu este nici o absurditate în faptul că hotărîrea de a investi [materiale şi muncă] nu a fost determinată de îmbunătăţirea condiţiilor pieţei... ci, dimpotrivă, de deteriorarea lor" (1970, p. 35). El spune ca aceasta este o trăsătură necapitalistă; dar în secolul al XX-lea, în perioadele de stagnare, societăţile multinaţionale nu folosesc uneori aceeaşi tactică?

41. Chiar atunci cînd nobilii nu erau siliţi să vîndă direct magnaţilor, lipsa generală de bani lichizi „a transformat pe magnaţi în bancherii boierimii, dîndu-le o superioritate în plus, pe care un bancher o are adesea asupra clienţilor lui" (Maczak, 1968, p. 88).

42. Bogucka (1975, p. 147), care vorbeşte despre stocarea bijuteriilor, a veselei de aur şi argint, a metalelor preţioase şi a monedelor de valoare; dar acumularea de pămînturi ar fi avut aceeaşi cauză şi anume protecţia împotriva inflaţiei acute; ambele justifică concluzia sa: „Această acumulare...a avut, fără îndoială, consecinţe negative asupra economiei ţării, pentru că ea a blocat un capital considerabil pentru mulţi ani" (p. 148).

43. Pach (1962, p. 234).

44. Deoarece se presupune că ţăranii nu reacţionează la piaţa mondială, Kula susţine că „metodele gestiunii capitaliste nu sînt aplicabile la acest tip de «întreprindere»" (1970, p. 27). În acelaşi sens, Achilles (1959, pp. 51-52) este sceptic că producţia agricolă reacţiona în mod real la preţuri în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea. Şi nici nu face o diferenţiere corectă între marele proprietar de pămînt, care este un antreprenor capitalist, şi ţăranul semiproletar.

45. Špiesz (1969, p. 61). Mejdricka susţine acelaşi lucru, adică Boemia se deosebea de Polonia şi de nordul Germaniei în ceea ce priveşte dimensiunea geografică a pieţei: „piaţa pentru produse agricole şi materii prime din teritoriile Cehiei era legată de schimbul interregional din interiorul ţării şi într-o anumită măsură de ţările vecine" (1971, p. 401).

46. Cracovia „s-a dovedit a fi mult mai constantă şi mai solidă" ca piaţă regională decît ca piaţă transcontinentală (Malecki, 1970, p. 119; vezi, de asemenea, 1971, p. 151). „În cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea, ... comerţul de la Poznan a reînflorit deşi, de data aceasta, numai ca piaţă regională" (Grycz, 1967, p. 55; vezi, de asemenea, 1971, p. 119).

47. Maczak ne reaminteşte că „aşa săracă cum era, Polonia oferea locuitorilor ei avantaje însemnate. Spre deosebire de alte ţări din perioada modernă timpurie, Polonia nu a suferit perioade de adevărată foamete totală" (1972, p. 678). Makkai susţine că „ţăranii din răsăritul

Europei se hrăneau mai bine decît muncitorii salariaţi francezi, germani şi italieni, dar mai prost decît lucrătorii salariaţi din ţările occidentale în ascensiune, unde revoluţia burgheză ieşise victorioasă" (1974, p. 207). Printre aceste ţări el a menţionat Anglia şi Provinciile Unite. Avînd în vedere că pentru Franţa el citează numai pe Le Roy Ladurie, este posibil ca ceea ce afirmă să fie valabil pentru sudul Franţei, nordul Franţei făcînd parte din „ţările occidentale în ascensiune". Potrivit terminologiei acestei cărţi, argumentarea sa constă în faptul că muncitorii rurali o duceau mai prost în regiunile semiperiferiale decît în cele periferiale, probabil pentru că în acestea din urmă se exercita un control mai strict asupra loturilor de pămînt destinate subzistenţei.

48. Vezi Maczak (1972, p. 677) şi Rutkowski (1927b, p. 122). Zientara afirmă că munca de clacă a ţăranilor a fost introdusă în marile mine de fier în secolul al XVII-lea (vezi 1971, p. 284). Rutkowski susţine că obligaţiile de plată *(redevances)* nu erau tot atît de mari în secolul al XVIII-lea cum fuseseră în secolul al XVI-lea (1927a, p. 89). Pe de altă parte, poate că Rutkowski apreciază în mod greşit. Kula subliniază că una din căile prin care aceste obligaţii ale ţăranului au fost mărite a constituit-o creşterea cantităţii de grîu pe care trebuia să o predea sub formă de redevenţă. Un „buşel" *(boisseau, korzec)* la Cracovia avea 26,26 litri în secolul al XVI-lea şi 43,7 litri în secolul al XVIII-lea; la Varşovia echivala cu 52,5 litri în secolul al XVI-lea şi 64 litri în cel de-al XIX-lea (1962, p. 279).

Aristocraţii polonezi s-au dovedit a fi manipulatori iscusiţi ai mecanismelor capitaliste. Ei şi-au dat seama că această redefinire a măsurilor i-a avantajat ca rentieri şi nu ca vînzători. Astfel, au făcut în aşa fel încît „măsura de vînzare angro, *lastul, (laszt)*, care era folosită în mod special pentru exporturi, să fie stabilizată şi unificată cît mai grabnic, în timp ce măsura pentru vînzarea cu amănuntul, care era folosită pentru plata redevenţelor *prestations* - «buşelul» - a crescut continuu. Cu trecerea timpului a fost normal ca *lastul* să aibă din ce în ce mai puţini «buşeli»". Trebuie să remarcăm că şi aceasta este o cale de a menţine nivelul profitului într-o piaţă în care preţurile scad.

49. Vezi Lütge (1963, pp. 123-127).

50. Vezi Makkai (1963, p. 41), care afirmă că aceasta este valabil în primul rînd pentru producţia de grîu, deoarece „munca de clacă din domeniul creşterii animalelor şi al viticulturii *(Fronarbeit)* nu poate, din raţiuni tehnice, să joace un rol tot atît de mare ca în producţia de grîu". Cu toate acestea, în Ungaria, în secolul al XVII-lea, a avut loc o *creştere* a producţiei de cereale, poate pentru că în acest domeniu s-a recurs la munca de clacă. Vezi Kirilly şi Kiss (1968, p. 1235).

51. Malowist susţine că în Boemia a avut loc o intensificare a muncii de clacă, „îndeosebi după victoria Habsburgilor de la Biala Gora (Muntele Alb) din 1621 şi după ravagiile suferite de Boemia în timpul Războiului de 30 de ani" (1974, p. 344). Vezi, de asemenea, Klíma (1957, p. 87), Kavke (1964, p. 58) şi Wright (1966, p. 14).

52. Vezi Ştefănescu *et al.* (1962, p. 56), care stabilesc perioada creşterii extorcării spre sfîrşitul secolului al XVII-lea.

53. Vezi Nielsen (1933, p. 153) şi de asemenea Tonnesson (1971, I, p. 304; II, pp. 719-720), care insistă asupra faptului că este corect „ca Danemarca să fie considerată ca un caz de tip răsăritean" (II, p. 719). În legătură cu Norvegia, pe atunci făcînd parte din Danemarca, se pune o problemă. Cei mai mulţi ţărani norvegieni au fost eliberaţi la sfîrşitul secolului al XVII-lea. Vezi Johnsen (1939, pp. 392-393). Tonnesson explică aceasta prin faptul că „într-o ţară cu o aristocraţie slabă era important [pentru Coroana daneză] să-şi asigure în continuare loialitatea masei populaţiei rurale pentru a putea să apere ţara împotriva vecinului suedez" (1971, I, p. 311). Dar dacă aşa stăteau lucrurile, atunci aceeaşi logică ar fi prevalat în regiunea ucraineană a Poloniei. Polonezii ar fi dorit să menţină loialitatea ţărănimii ucrainene împotriva linguşirilor ruşilor; şi noi ştim că aceasta nu a fost deloc atitudinea lor. Mai degrabă lipsa culturilor de export din Norvegia şi a perspectivelor lor într-un viitor apropiat este cea care explică deosebirile dintre atitudinea norvegienilor şi a ucrainenilor.

54. Rusinski (1974, pp. 40-41).

55. Rusinski (1960, p. 420).

56. Vezi Rusinski (1972, p. 112).

57. Rutkowski afirmă că, pe la mijlocul secolului al XVII-lea, „munca salariată începe să joace, împreună cu munca de clacă, un rol mai important decît înainte, în organizarea rezervelor senioriale" (1926, p. 473). Kula este de acord: după 1650 „mobilitatea populaţiei rurale, accentuată de războaie, a făcut să crească oferta de forţă de muncă salariată *(main- d'oeuvre de louage)*" (1970, p. 152).

58. Rutkowski (1926, p. 503).

59. Rutkowski (1926, p. 486), care afirmă că „puterea publică din vremea aceea era incapabilă să introducă legarea de glie [*adscriptus glebae*], care era irevocabilă fără prea multe excepţii" (p. 485). Kula vorbeşte de asemenea despre „extinderea fugii ţăranilor şi neputinţa nobilimii faţă de acest fenomen". (1961, p. 145).

60. Malowist (1972, p. 215).

61. „Circuitul închis al mărfurilor şi al banilor asigura proprietarului de pămînt monopolist profituri substanţiale. El a creat pe domeniile sale ateliere meşteşugăreşti care produceau atît pentru el cît şi pentru ţăranii săi." Maczak, 1972, p. 672). Rostworowski subliniază că latifundiile erau de fapt nişte state princiare avînd la bază o politică mercantilă: „Magnatul avînd propriile mijloace de transport şi propriii săi intermediari, concentra în mîinile sale importul şi exportul unei mari zone agricole. În zona respectivă nu exista liberalism, ci mai degrabă un sistem de constrîngere şi monopol...Acestea au fost condiţiile care au dus la crearea manufacturilor pe latifundii" (1968, p. 307). Molenda relatează că, în ceea ce priveşte minele de plumb, controlul a trecut în secolul al XVII-lea din mîinile negustorilor din Cracovia în cele ale moşierilor care aveau posibilitatea să prelucreze metalul la un cost mai scăzut datorită privilegiilor de care se bucurau în materie de impozite (vezi 1976, p. 169). Să fi fost aceasta şi rezultatul accesului mai uşor la munca de clacă?

62. Despre Polonia, vezi Szczygielski (1967, p. 97) şi Kula (1970, pp. 102-103). Despre Ungaria, vezi Pach (1962, pp. 262-263) şi Makkai (1963, p. 41).

63. Zytkowicz (1972, p. 149); vezi, de asemenea, Slicher van Bath (1977, p. 116). Leskiewicz arată că pe domeniile regale din Polonia procentul venitului din vînzarea băuturilor alcoolice a crescut de la 0,4% în 1661, la 37,5% în 1764, în timp ce procentul venitului la produsele agricole a scăzut de la 59,6% la 38,2% (1960, p. 414, tabelul III).

64. Rostworowski, scriind despre situaţia de la mijlocul secolului al XVIII-lea, spune că „magnaţii polonezi erau consideraţi cei mai bogaţi oameni din Europa, imediat după aristocraţia engleză" (1968, p. 291). Aceasta se datora parţial sinecurelor rentabile existente la curtea uniunii saxono-poloneze, lucru care nu putuse fi valabil în secolul al XVII-lea. Totuşi, este puţin probabil că aceştia au trecut direct de la zdrenţe la bogăţii.

65. Malowist vorbeşte despre nobilii tineri la curţile seniorilor şi nobililor ecleziaşti în prima jumătate a secolului al XVII-lea ca despre „administratori ai diverselor proprietăţi ale aristocraţiei, îndeosebi în armatele proprii pe care şi le formau marii seniori" (1976, p. 15). Maczak sugerează că „remarca" lui Trevor Roper „referitoare la cheltuielile exagerate de la curţile regale se poate aplica şi la curţile magnaţilor polonezi" (1975, p. 33, nota 16). Aceasta este, fără îndoială, ceea ce explică observaţia lui Rutkowski, potrivit căreia în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea a avut loc o „considerabilă creştere" a numărului nobililor care trăiau în cele mai importante oraşe din regat (1927b, p. 153).

66. Makkai (1974, p. 198). Maczak spune şi el că aceasta *nu* reprezintă „o continuare a căilor folosite în Evul Mediu...Vechii şi noii membri ai păturilor superioare ale proprietarilor de pămînt...aveau nevoie acum de mai mulţi slujitori *nobiliari* decît oricînd" (1975, p. 10). Kowecki (1972, p. 6) menţionează marele număr de nobili polonezi şi unguri (ca şi spanioli), în comparaţie cu cei din Franţa. El dă următoarele cifre: 8-10% în Polonia (16% din etnicii polonezi), 5% în Ungaria (mai mulţi decît membrii burgheziei); 0,7% în Franţa (1,0% dacă se include şi clerul).

67. Várkonyi (1970, p. 279).

68. Várkonyi îl citează pe Zrinyi: „Neque quies gentium sine armis, neque arma sine stipendiis, stipendia sine tributis haberi queunt" (1970, p. 281).

69. De fapt, olandezii şi alţii au căutat să acapareze acest comerţ timp de un secol, de cînd capitaliştii din sudul Germaniei au fost eliminaţi. Várkonyi descrie rolul vechilor „turişti" din Occident, care au călătorit în secolul al XVII-lea pentru a cerceta terenul în calitate de „agenţi de recunoaştere ai capitalismului occidental" (1970, p. 275).

70. Várkonyi (1970, p. 299). Acest gen de amestec străin, pe care azi îl numim imperialism, nu era un fenomen izolat. Maczak descrie un fenomen asemănător în Polonia. Centrul exportului Poloniei era desigur

Gdansk, care se bucura de statutul unei autonomii considerabile; față de rege, „corporația din Gdansk juca un rol analog cu acela al unui magnat" (1976b, p. 12). Wladyslaw al IV-lea, care a venit la putere după războiul cu Suedia (1626-1629) în mijlocul unor „aclamații entuziaste" (Tazbir, 1968a, p. 235) a căutat să consolideze autoritatea regală. Maczak descrie ce s-a întîmplat: „Îndată după ce suedezii și polonezii au semnat tratatul de la Stuhmsdorf din 1635, regele Poloniei a încercat cu un oarecare succes să obțină o parte din încasările vamale [ale Gdansk-ului]. Navele de război daneze l-au împiedicat pe rege să continue să-și demonstreze puterea, iar suveranitatea orașului Gdansk cu privire la taxele vamale au rămas neștirbită" (1976b, p. 14).

71. Rutkowski descrie deosebirile dintre marea nobilime, adică seniorii *(panowie)* sau magnații *(magnaci)*; nobilimea mijlocie *(szlachta czastkowa)*; și mica nobilime *(drobna szlachta)*. Aceasta din urmă nu avea iobagi; își cultiva singură pămîntul, fiind de fapt țărani, comparabili din punctul de vedere al veniturilor cu țăranii înstăriți. Exista chiar și un mic subgrup de mici nobili, denumiți nobili cu renta în bani *(szlachta czynszowa)*, care arendau pămînt de la seniori, neavînd deloc pămînt propriu (1926, pp. 498-499).

72. „Vechea deosebire dintre magnați și mici nobili, totdeauna latentă, dar uitată în vremurile de prosperitate agricolă și egalitate socială, a reapărut în secolul al XVII-lea, cînd în Lituania și Ucraina au luat ființă proprietăți foarte întinse care nu numai că au întărit și mai mult poziția proprietarilor acestor latifundii, dar au creat un mare număr de mici moșieri dispuși să-i servească pe magnați și să-i ajute să distrugă vechile instituții bazate pe egalitate" (Boswell, 1967, p. 159). Cu alte cuvinte, mărirea numărului nobililor, însoțită de fenomenul apariției partizanilor la care ne-am referit deja, a făcut să crească și numărul micilor nobili legați de magnați, prin aceasta amenințînd cererile nobilimii mijlocii și pretențiile vechii mici nobilimi de egalitate cu magnații.

O situație asemănătoare este semnalată în Ungaria. În timpul Păcii de la Szatmár (Satu Mare) (1711), existau între 200 si 300 de magnați și 25.000 de mici nobili, ambele clase avînd cîte o cameră în parlament. „Era perioada înfloritoare a magnaților. Niciodată pînă atunci oligarhia ungară nu s-a bucurat de astfel de înlesniri, nu atît pentru a acumula averi (după ce redistribuția a luat sfîrșit), cît pentru a le păstra...O mare parte [din latifundiile magnaților] se aflau în regiuni redobîndite de la turci și neîmpovărate de robie. Proprietarii lor le puteau considera ca pămînturi «aparținînd Domnului», scutite de orice fel de obligație. Costurile lor de producție erau astfel extrem de mici, ceea ce le dădea posibilitatea să facă investiții de capital, care, uneori, le aduceau venituri înzecite" (Macartney, 1967, p. 129).

73. Tazbir (1968b, p. 259).

74. Tazbir (1968b, p. 264). Despre necesitatea ca marii moșieri lituanieni și ruteni să se „polonizeze" prin limbă și religie, vezi Kersten (1977, pp. 125-126).

75. În secolul al XVII-lea, Fr. Wojciech Debolecki pretindea că „polonezii descindeau direct din Adam şi Eva şi, de aceea, el îi considera naţiunea cea mai veche, predestinată să conducă lumea" (Tazbir, 1966, p. 20).

76. Tazbir (1968b, p. 265).

77. P. Anderson (1974a, p. 292).

78. Rostworowski (1968, p. 302). După uriaşa distrugere fizică şi culturală provocată de cucerirea suedeză din 1658, Varşovia a fost reconstruită ca un oraş „sarmat" şi „orientalizată"; burghezia sa s-a ruinat (vezi Tomkiewicz, 1967). Rostworowski este foarte caustic atunci cînd se referă la Varşovia. „Decăderea capitalismului a dăunat foarte mult vieţii culturale. Varşovia din timpul saxonilor nu numai că nu şi-a îndeplinit rolul de protector al artelor şi culturii, dar n-a putut nici măcar să fie un centru al vieţii sociale...Polonia a devenit o mare provincie, iar viaţa culturală a fost canalizată pe un drum fără nici un orizont" (1968, p. 302).

Cînd August al III-lea, în 1733, a mutat curtea uniunii Saxoniei şi Poloniei la Dresda, n-a mai rămas nimic. „Pînă atunci, monarhul, în ciuda tuturor limitelor puterii sale, rămăsese temelia structurii politice a uniunii, curtea regală constituind o importantă instituţie în viaţa culturală a ţării. După eşuarea planurilor ambiţioase ale lui August al II-lea, uniunea polono-saxonă a privat Polonia de acest element" (Rostworowski, 1968, p. 275).

79. „Una din consecinţele importante ale problemelor monetare [ale Poloniei secolului al XVII-lea] a fost... recrudescenţa urii de clasă şi a antagonismului dintre diversele grupuri, care au dus la o luptă aprigă între diferitele sectoare ale comunităţii" (Bogucka, 1975, p. 152). Vezi, de asemenea, Slicher van Bath: „Aceasta a fost o perioadă de frecvente războaie şi răscoale ţărăneşti în tot centrul şi răsăritul Europei" (1977, p. 122).

80. Vezi Tazbir: „În secolul al XVII-lea, conceptul despre naţiune - ca unitate etnică - a fost înlocuit de conceptul ultra-subiectiv al naţiunii nobiliare *(nation nobiliaire)*, bazat pe mitul sarmat...Triumful Contrareformei s-a manifestat în regiunile occidentale (în special în Silezia) nu numai prin folosirea aproape exclusivă a limbii latine, dar şi prin procesul de germanizare, favorizat de biserică...Victoria conceptului unei naţiuni sarmate a favorizat renaşterea unor caracteristici regionale pentru diferitele teritorii ale Poloniei. În secolul al XVII-lea, Masovia îşi regăseşte individualitatea" (1966, pp. 14-15, 20).

Rostworowski, însă, susţine că: „În ciuda unei slabe mobilităţi sau chiar a imobilismului guvernului său central, individualitatea regională nu s-a dezvoltat în cadrul comunităţii. În statul multinaţional predomina încă o foarte mare diferenţiere între masele de ţărani şi locuitorii oraşelor, dar «mica nobilime de ţară» a devenit din ce în ce mai omogenă în concepţii. Procesul polonizării nobilimii rutene a fost desăvîrşit (în 1697, denumirea de rutean este abandonată în documentele juridice).Mica nobilime poloneză, lituaniană şi ruteană, avînd mii de legături de familie, a fost asimilată într-o mare familie a

nobililor fraţi" (1968, p. 297). Întrebarea care se pune, însă, este în ce măsură *magnaţii* au încurajat această polonizare, ca fenomen opus individualităţii regionale.

81. Evreii, care şi-au făcut intrarea în masă în Europa de răsărit în contextul expansiunii din secolul al XVI-lea, s-au dovedit a fi ţapii ispăşitori convenabili şi în timpul recesiunii din secolul al XVII-lea. Vezi Weinryb: „Un mare număr din aceşti evrei s-au stabilit în Ucraina [poloneză]...în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea...Un număr considerabil dintre aceşti evrei...îndeplineau funcţii economice ca arendaşi ai satelor sau ai unor oraşe întregi, exploatau unele hanuri, ocupînd şi funcţia de agenţi fiscali ai nobilimii şi ai domeniului regal. Deţinerea unei arende era adesea asociată cu exercitarea unor puteri, inclusiv de jurisdicţie, asupra unor sectoare ale populaţiei. Aceste activităţi şi puteri dădeau evreilor rolul proprietarilor de pămînt polonezi, ca să spun aşa, astfel încît ei deveneau adeseori suzerani *de facto* în raport cu ucrainenii «de rînd» (aşa cum îi numea cronicarul Hanover). În felul acesta, evreul s-a identificat cu nobilimea poloneză" (1973, p. 185). Weinryb relatează că nobilii polonezi şi-au găsit ţapii ispăşitori după pierderile pe care le-au suferit în războiul cu suedezii şi după confiscările proprietăţilor, îndeosebi la Cracovia (1973, pp. 190-191).

P. Anderson notează că stratificarea etnică în mari teritorii ale estului şi sud-estului Poloniei consta din aristocraţi polonezi (sau lituanieni asimilaţi), ca proprietari de pămînt, şi iobagi de altă origine decît poloneză, care erau de religie ortodoxă şi care vorbeau bielorusa sau ruteana (şi, aşa cum tocmai am văzut la Weinryb, evrei ca intermediari). Aceasta este, ne reaminteşte Anderson, o clasică situaţie „colonială" (1974a, p. 285); şi mai trebuie adăugat că, în vremuri grele, situaţiile coloniale favorizează conflictele dintre grupurile etnice.

82. Tazbir vorbeşte despre reacţia ţăranilor la mărirea numărului de zile-muncă obligatorii. „Ţăranii au răspuns prin fuga în masă de pe pămînturile respective, prin refuzul de a munci şi, în anumite părţi ale ţării, chiar prin rezistenţă armată. În afară de răscoala ţăranilor din 1651, trebuie menţionate şi răscoalele de pe domeniile regale din partea de sud-vest a voivodatului Cracoviei (1669-1672), din regiunile Podhale, Kurpie (la graniţa cu ducatul Prusiei) şi pe moşia Suraz din Podlasia" (1968b, pp. 258-259). În plus, continua să existe în Ucraina „problema cazacilor". Vezi Tazbir (1968a, pp. 237-241).

În Ungaria, unde avea loc o luptă „naţionalistă" împotriva unei forţe externe, ţăranii erau împinşi la luptă în disperare de cauză de către mica nobilime burgheză ungară. Din 1704 pînă în 1706, Rákoczi a căutat să-şi mărească puterea în lupta sa împotriva aristocraţiei şi a Habsburgilor eliberînd pe iobagi şi înarmîndu-i (Várkonyi, 1970, p. 292). Ne putem foarte bine da seama că ţăranii n-au predat armele prea repede.

83. Braudel (1956, p. 196).

84. Pentru Valencia, vezi Castillo (1969, pp. 251-252); pentru Andaluzia şi Castilia, vezi Ponsot (1969, p. 105). Wittman compară declinul agriculturii Spaniei cu acela al agriculturii din Ungaria (1965).

85. Aymard (1971b, p. 440).
86. Cancila (1969, p. 25).
87. DaSilva (1964b, p. 244).
88. DaSilva (1964b, p. 248).
89. DaSilva (1964b, p. 250).
90. Castillo (1969, pp. 242, 247, 273). Declinul demografic a reflectat şi el acţiunile represive, care au pus capăt curentului imigraţiei din sudul Franţei. Vezi Nadal şi Giralt (1960, pp. 83- 84, 198).
91. Aymard (1968, p. 222, şi vezi, de asemenea, 1971b, p. 427). Pentru Neapole, vezi Petraccone (1974, pp. 40-41, 51).
92. Verlinden (1963, p. 37). Larquié relatează despre un declin similar al sclaviei în sudul Spaniei în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi, de asemenea, despre dispariţia ei în secolul al XVIII-lea. El explică aceasta ca fiind rezultatul slabei conjuncturi economice. „În cele din urmă, curentele comerciale se dezorganizează şi dificultăţile economice ale Spaniei se răsfrîng asupra societăţilor de consum, care, încetul cu încetul, îşi restrîng dorinţa de a face lux" (1970, p. 55). Deşi vorbeşte despre sclavi ca despre un articol de lux, el observă că mulţi dintre aceştia erau „sclavi regali", folosiţi la muncile de întreţinere a porturilor, în minele de la Almadén şi pe galere (vezi p. 67). Acesta nu era aproape deloc un lux. Nu este oare adevărat mai degrabă că în perioade de restrîngere a activităţii economice, într-o periferie veche, sclavii constituiau o formă *costisitoare* de muncă în comparaţie cu munca obligatorie? (Aceasta este o problemă ce urmează a fi tratată mai tîrziu în contextul sclaviei din regiunea Mării Caraibilor.)
93. Aymard (1971a, p. 11).
94. Braudel (1956, p. 194).
95. Sereni (1961, p. 195). În orice caz, în vremea aceea în sudul Italiei nu exista *adscriptus glebae*. Aici, ca şi în răsăritul Europei, „refeudalizarea" a însemnat declinul statului [spaniol], faţă de puterea baronilor proprietari de pămînt. Vezi Villari (1962, p. 260 şi de asemenea 1963 şi 1965); de asemenea, Vivanti (1974, p. 422).
96. Explicaţia lui Charles Verlinden constă în faptul că un sistem „feudal" de posesiune a pămîntului a fost introdus nu numai în America hispanică, dar şi în Brazilia, Canada franceză şi în posesiunile olandeze din Caraibe din cauza „lipsei de resurse în metropola centrală", care „n-a dorit să-şi asume riscurile iniţiale" (1971, p. 347). El constată că situaţia s-a schimbat numai după ce au venit coloniştii albi. De aceea, în America hispanică, deşi feudalismul a fost „teoretic" abolit, „regimul seniorial a continuat să existe atîta timp cît aşezările omeneşti nu erau destul de dense pentru ca să permită creşterea veniturilor statului într-o măsură suficientă pentru a-i da posibilitatea să preia în mîinile sale toate formele autorităţii publice" (p. 348).
97. Mauro (1974, p. 249), care a specificat că „singura influenţă pe care conjunctura pe termen lung ar putea s-o aibă asupra unei economii închise", aşa cum este cea a Americii hispanice, este „s-o facă şi mai închisă...sau şi mai deschisă" (p. 245). Avînd în vedere că „singura" are aici de fapt sensul de „orice", ne-am putea întreba pentru ce a folosit

Mauro acest cuvînt. Merită să remarcăm o altă diferenţiere pe care o face asupra secolului al XVII-lea: Dacă, datorită importanţei producţiei de zahăr, „sîntem aproape total partizanii tezei «capitaliste» [în cazul Braziliei], pentru America hispanică sîntem în mod categoric pentru teza «feudalistă»" (p. 245). Folosind această diferenţiere pentru a explica diferendele politice de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, el afirmă: ne-am aştepta ca în America hispanică „feudalistă" (ca şi Franţa) să aibă loc o revoluţie politică mai violentă decît în Brazilia „capitalistă" (care se asemăna cu Anglia). Vezi p. 251.

Mauro a aplicat această diferenţiere sistemelor de posesiune: „*Sesmaria* [în Brazilia] nu era o proprietate ţărănească; era o concesiune acordată unui antreprenor capitalist [de către un *donatário*] în scopul de a produce culturi pentru export. ...Ea nu era destinată creării unei economii închise de tipul marilor domenii carolingiene sau *chiar* al *haciendei* mexicane din secolul al XVII-lea" (1971, p. 388). Cuvîntul *chiar*, care în textul original n-a fost subliniat, sugerează că Mauro vede cu toate acestea *o anumită* deosebire între domeniile carolingiene şi hacienda mexicană.

98. Chevalier (1970, pp. 309, 311, 313). A se observa că proza cvasilirică a lui Chevalier se referă la domeniile *cele mai mari*. Ce se întîmplă atunci cu domeniile mai mici? Cum îşi asigurau produsele alimentare? Observaţi, de asemenea, că nu există nici o referire la faptul că în timp ce *hacienda* îşi asigura probabil toate produsele necesare, ea producea şi un surplus care trebuia vîndut undeva. Ce se făcea cu profiturile astfel realizate?

99. Frank (1979a, p. 38). Vezi scurta prezentare a lui Piel a dezbaterii Chevalier-Frank (1975, pp. 147-148). P.J. Bakewell, care analizează rolul minelor de argint în economia mexicană, este în esenţă de partea lui Frank: „Economia Noii Spanii din secolul al XVII-lea era, în multe privinţe, clar de natură capitalistă" (1971, p. 225).

100. Lynch (1969, II, p. 204). Bakewell critică o datare similară cu referire la Chevalier, care, spune el, „plasează declinul mineritului mai devreme cu 20 de ani, în primul deceniu al secolului al XVII-lea" (1971, p. 117, nota 4).

101. Lynch (1969, II, p. 184), care spune: „Perioada dintre anii 1592-1622 constituie o punte între expansiune şi declin, desigur o punte înaltă, cu permanente semne de prosperitate, dar şi cu evidente semne de ezitare, care indică o inversare a tendinţei anterioare" (p. 185). El denumeşte Noua Spanie „omul bolnav al economiei transatlantice din anii 1620 pînă în anii 1650" (p. 189). Vezi, de asemenea, Chaunu (1959, VIII, 2/*bis*, *passim*). Chaunu susţine că un declin „absolut în conformitate cu conjunctura din regiunea Atlantic-Sevilla" poate fi găsit în Filipine în aceeaşi perioadă, unde, „între anii 1630-1640 a avut loc o imensă ruptură" (1960b, pp. 246, 250).

102. MacLeod (1973, p. 208), care vorbeşte despre criza monetară ce a atins paroxismul între 1655 şi 1670, cînd scăderea valorii banilor, oprirea temporară a plăţilor şi reevaluarea monetară „au afectat exporturile, au distrus comerţul intern, slăbind chiar şi securitatea şi încrederea în ordinea guvernamentală" (p. 286).

103. Vezi Berthe (1966, p. 103). Acesta corespunde cu punctul de vedere al lui Chevalier, potrivit căruia sfîrşitul primului ciclu economic în producţia de argint a Mexicului a avut loc din jurul anului 1630 pînă în 1640 (1970, p. 4).

104. Mellafe (1959, pp. 207-208, subl. noastră).

105. Bakewell (1976, p. 224), şi Davis (1973b, p. 158). Davis califică evidenţa ca „amplă".

106. Davis (1973b, p. 159).

107. Bakewell (1971, p. 188) şi Davis (1973b, p. 159). M.F. Lang (1968, p. 632) dă, de asemenea, prioritate lipsei mercurului.

108. Romano (1970, pp. 131, 140). Vezi, de asemenea, Onody, care face aceeaşi constatare despre aurul brazilian şi citează un document din secolul al XIX-lea al Ministerului brazilian al Finanţelor, în care se afirmă: „În actualele circumstanţe, trebuie să considerăm moneda noastră naţională în cadrul imperiului ca pe o veritabilă marfă,care face parte din comerţul nostru de coastă sau din cabotajul nostru" (1971, p. 236, nota 2).

109. Frank (1979a, p. 54). Şi Davis este de acord: „Pe ansamblu, însă, a avut loc o adaptare a costurilor în creştere. Extracţia argintului a fost oprită din cauza scăderii valorii argintului în funcţie de bunurile pe care ar fi putut să le cumpere ... [Preţul fix al argintului plus preţurile în creştere ale mărfurilor importate] au făcut ca preţul de cumpărare al argintului să fie atît de scăzut încît nu mai era rentabil să se continue producerea lui la costuri reale constante sau în creştere". (1973b, p. 159). Desigur, putem atunci întreba de ce preţul argintului a fost împiedicat să crească, şi aici Romano ne dă răspunsul: „Minele americane şi-au redus producţia pur şi simplu pentru că viaţa economică europeană, într-o fază de stagnare, n-avea nevoie [de argint], sau, cel mult, avea nevoie de o cantitate redusă" (1972, p. 140). O cerere mai mică pe plan mondial (sau, de fapt, o supraproducţie mondială) şi o rată scăzută a profitului sînt cele două faţete ale aceleiaşi monede. Cele două explicaţii ale descreşterii producţiei sînt identice.

110. MacLeod (1973, p. 382). Producţia de indigo a stagnat în tot secolul al XVII-lea, deşi cerea o cantitate mai mică de muncă şi nu îi trebuia soluri dintre cele mai bune (vezi p. 202).

111. Vezi opinia lui Lopez (1974), care examinează scăderea preţului la yerba maté, unica legătură a Paraguayului cu economia mondială, în decursul secolului al XVII-lea.

112. Tabelul lui José Larraz prezintă indicele preţurilor în continuă creştere şi care s-a triplat între 1504 şi 1596 şi indicele a două taxe principale, *alcabala* şi *millones*, care la început au crescut mai lent, iar apoi au depăşit considerabil indicele de preţ în 1575, ajungînd pînă la 537 în 1596 (vezi 1943, p. 79).

113. E.J. Hamilton (1947, p. 12). Morineau sugerează să ne punem şi noi „întrebarea perimată" a lui Charles Wilson: Creşterea peste măsură a fiscalităţii în Spania, „răscumpărare, în secolul al XVI-lea, a unei preponderenţe îndoielnice ... [n-a fost oare] în secolul al XVII-lea, cauza sărăciei şi a decadenţei?" (1978d, p. 158).

114. Lynch (1969, II, p. 165).

115. Vezi Israel (1974a, p. 40). Prin urmare, spune Israel, nu trebuie să considerăm nivelurile înalte ale impozitelor ca pe un „indice al realizărilor economice" ale Americii hispanice, ci ca pe un „indice al presiunii exercitate de Spania" asupra coloniilor sale. Nevoile impozitării spaniole au afectat producţia economică şi altfel. Lipsa acută de mercur din minele mexicane după anul 1630 a fost rezultatul hotărîrii Coroanei de a reduce la jumătate transporturile navale. Brading şi Cross afirmă că decizia regelui a fost „luată probabil [pentru că] viceregalitatea [din Peru] plătea o cincime *(quinto)* în timp ce Mexico plătea numai o zecime *(diezmo)* (1972, p. 574).

116. Lynch (1969, II, pp. 165-167).

117. Vezi MacLeod (1973, p. 311) despre instituţiile publice ca „unica soluţie practică" menită să împiedice „deteriorarea statutului" multor creoli şi spanioli.

118. Bazant (1950, p. 90), care adaugă că „o parte din producţia totală era pentru export".

119. Florescano (1969, p. 150). Vezi, de asemenea, Bakewell: „Poate cea mai izbitoare caracteristică a procesului de aprovizionare cu cereale a regiunii Zacatecas o constituie mărimea reţelei acesteia... Argintul din Zacatecas era transportat practic în toate direcţiile, în căruţe trase de catîri cînd acestea se întorceau acasă, îndreptîndu-se, pentru a plăti cerealele, spre Saltillo în nord şi Puebla în sud" (1971, p. 64). Această descriere pentru Mexic corespunde cu aceea pentru Peru făcută de Lynch; „Cele mai mari pieţe pentru produsele plantaţiilor, pentru zahăr, vin şi bumbac le constituiau colectivităţile de mineri din Peru-ul superior. Într-un fel sau altul întregul Peru lucra pentru Potosí şi profita de pe urma bogăţiilor acestuia" (1969, II, p. 217). Alte dovezi mai pot fi găsite în urmările cutremurului de pămînt din Peru din 1687. Acestea au dus la „goana după grîu" în Chile, unde producătorii au abandonat creşterea vitelor şi cultivarea viţei de vie (Romano, 1969 p. 280; vezi, de asemenea, Carmagnani, 1973, pp. 31-42, 265-266).

120. Florescano (1969, p. 183).

121. „[Toate dovezile] indică faptul că într-o perioadă relativ scurtă, marea *hacienda* a reuşit să acopere nevoile regionale de consum. O dată ce acest nivel a fost însă atins, înainte ca *hacienda* să-şi fi dezvoltat capacitatea maximă de producţie, structura regională a pieţelor, distanţele foarte mari, drumurile proaste, costurile de transport ridicate, politica comercială a Coroanei au făcut imposibil exportul surplusului dincolo de frontierele regionale. *Hacienda* a fost atunci obligată, dacă nu să reducă producţia, cel puţin să-i menţină un nivel constant" (Florescano, 1969, p. 184).

122. Vezi Wolf şi Mintz (1957, p. 380).

123. Bakewell (1971, p. 235); vezi, de asemenea, Morner (1973, p. 191). Lynch merge şi mai departe şi denumeşte aceasta „prima emancipare a Americii hispanice". El spune: „Este tentant să atribui marele declin al comerţului american prăbuşirii economiilor coloniale. Dar el a fost mai degrabă urmarea unei schimbări de orientare decît a

unei prăbuşiri. Dacă coloniile nu mai alimentau comerţul ca în trecut, aceasta se datora în mare măsură faptului că ele utilizau capitalul acasă pentru investiţii publice şi particulare" (1969, II, p. 139). Piel răstoarnă acest argument, încercînd să combată pe aceia (vezi Romano, 1970) care vorbesc despre o slabă circulaţie a metalelor preţioase datorită reducerii transporturilor navale transatlantice: „Dacă fluxul monetar transoceanic a scăzut, este acesta un semn că producţia minieră s-a micşorat sau se datorește mai degrabă faptului că un procent crescînd de metal preţios este reţinut pe plan local?" (1975, p. 151).

124. Vezi, de exemplu, Cook şi Borah (1971). O reducere asemănătoare a populaţiei, dar mai puţin severă, a avut loc în Filipine. Vezi Phelan (1959, p. 194) şi Chaunu (1960b, p. 74, tabelul 1).

125. Despre variolă, vezi Crosby (1967). Regiunea Anzilor pare să fi scăpat evidenţelor statistice privitoare la mortalitatea din America de Mijloc în secolul al XVI-lea, fiind însă luată în considerare spre sfîrşitul secolului al XVII-lea. (Vezi Dobyns, 1963, p. 514). Despre Chile, vezi Mellafe (1959, p. 226), iar despre America Centrală, vezi MacLeod (1973, pp. 204-205).

126. Israel (1974a, p. 39), care indică „numeroasele proteste energice ale mexicanilor din anii 1630 şi 1640". M.F. Lang consideră ca evident faptul „că dorinţa de restrîngere a comerţului dintre Noua Spanie şi Peru a constituit motivul principal al împotrivirii Coroanei de a se îngriji de o aprovizionare regulată [cu mercur a minelor mexicane] de la Huancavelica" (1968, p. 639).

127. Vezi definiţia noţiunii de *repartimiento* dată de Enrique Semo, care recunoaşte că aceasta reflectă gîndirea analistului secolului al XX-lea, şi nu neapărat accepţiunea dată de contemporani: „Considerăm că *repartimiento* este sistemul muncii raţionate şi în schimburi în unităţile economice ale spaniolilor, care a afectat atît pe indienii din *encomienda*, cît şi pe cei care nu făceau parte din aceasta, şi de care a beneficiat o clasă de proprietari mult mai largă decît aceea care s-a bucurat de avantajele *encomiendei*. La aceasta trebuie adăugat faptul că, spre deosebire de indienii din *encomienda*, care erau daţi ca recompensă pentru serviciile aduse Coroanei, pentru a-i folosi la treburile de care aveau nevoie noii lor stăpîni, cei repartizaţi *(repartimientos)* erau daţi mai ales pentru obiective *economice* bine definite, interzicîndu-se, însă, folosirea indienilor în alte scopuri. În baza noului sistem, priorităţile erau fixate în ultimă instanţă de către vicerege. ...Scara priorităţilor situa producţia de argint printre necesităţile membrilor *encomiendelor* "(1973, p. 222).

128. Israel (1974a, p. 47). Comparaţi situaţia descrisă de MacLeod pentru America Centrală: „Perioada aceasta dintre 1630 şi 1690 este prin excelenţă perioada taxei adiţionale *(derrama)*, cînd funcţionarii neînsemnaţi ai guvernului, adesea creoli, forţau pe indieni să cumpere bunuri de care nu aveau nevoie la preţuri ridicate sau îi sileau să producă bunuri pe gratis sau pe nimica toată" (1973, p. 384).

129. Întregul articol scris de Israel tratează despre fricţiunile existente în Mexic în sînul păturii conducătoare între 1620 şi 1664

cauzate de conflictul cu privire la controlul asupra forţei de muncă deficitare.

130. Vezi Zavala (1966, în special p.79), Godinho (1948), şi Chevalier care scrie: „Peonajul pe datorie s-a răspîndit încet - dar irevocabil - în tot mai multe *haciendas*. Spre sfîrşitul secolului al XVII-lea sau la începutul celui de-al XVIII-lea, *gañanes* şi *laboríos* erau în mod obişnuit priviţi ca o proprietate a domeniului" (1970, p. 285). Vezi, de asemenea, Phelan: „Legarea indienilor de *hacienda* prin peonajul pe datorie oferea mai multe avantaje faţă de alte forme de muncă. Sclavii negri presupuneau o mare investiţie de capital. Munca pe bază de *repartimiento* era ineficientă pentru că săptămînal aveau loc schimbări în cadrul forţei de muncă, numărul indienilor micşorîndu-se permanent" (1959, p. 191). În cazul minerilor, proprietarii au încercat la început să-şi menţină muncitorii printr-o combinaţie între salarii şi acordarea dreptului de a extrage din mină o anumită cantitate de minereu spre folosul lor propriu. În Mexic aceasta se numea *pepena*, iar în Peru *dobla*. Cantitatea suplimentară de argint pe care o scoteau nu putea, însă, fi prelucrată de un indian; el trebuia s-o vîndă ieftin proprietarului minei. În unele cazuri munca salariată s-a transformat *de facto* în plată în natură. În orice caz, proprietarii de mine au acţionat în direcţia folosirii mecanismelor datoriei pentru a-şi menţine muncitorii în minele lor. Vezi Romano (1970, pp. 132-133) şi Bakewell (1971, pp. 125-126). Davis analizează sistemul iobăgiei pe datorie ca reacţie a proprietarului la *puterea* muncitorului pe piaţa liberă, „deoarece populaţia atinsese nivelurile cele mai joase spre sfîrşitul secolului al XVI-lea" (1973b, p. 167).

131. „Cel mai bun mijloc de a obţine *gañanes* şi peoni era preluarea terenurilor oraşelor indiene...Monopolizarea principalei resurse complementare, pămîntul, constituie una din cele mai importante cauze comune (deşi în mare măsură nesesizată) ale dezvoltării şi continuităţii agriculturii latifundiare şi ale ineficienţei sale în utilizarea resurselor (aceasta din punct de vedere social şi nu din punctul de vedere al monopolului privat)" (Frank, 1979a, pp. 70-71). Vezi, de asemenea, MacLeod privind perioada 1580-1590: „Pentru prima oară, spaniolii [în America Centrală] au preluat acele *tierras baldías* şi *realengas* care fuseseră abandonate din cauza morţii indienilor sau «colectivizării» lor. Tot acum au început primele aşezări masive de imigranţi pe pămînturile indiene" (1973, p. 221).

132. Lockhart demonstrează destul de convingător următoarele idei: în ciuda intervenţiilor de natură juridică, continuitatea din punct de vedere sociologic de la *encomienda* la *hacienda* a fost asigurată; „membrii unei *encomienda* şi viitorii membri ai *haciendei* erau făcuţi din acelaşi aluat"; în ceea ce priveşte mult lăudata independenţă din punct de vedere economic a *haciendei*, „este foarte greu să faci deosebirea între diversificarea şi integrarea unei întreprinderi comerciale"; şi, ceea ce este cel mai important, pentru muncitori viaţa a rămas aceeaşi: „Sătenii veneau să lucreze în crescătorii de vite (*estancias*), iar mai tîrziu în *haciendas*, la început pe baza obligaţiilor

dintr-o *encomienda*, şi apoi pe baza mecanismului sistemului *repartimiento*, iar la sfîrşit pe baza unor aranjamente individuale, toţi însă fiind întotdeauna aceiaşi oameni care făceau aceleaşi lucruri" (1961, p. 419, pp. 425-426). Vezi, de asemenea, R.G. Keith (1971, p. 441) şi Piel (1975, p. 161, 238).

Baza legală a haciendei o constituiau două zapisuri *(cédulas)* ale Coroanei spaniole din 1591 prin care aceasta îşi declara dreptul asupra tuturor pămînturilor pentru care nu exista vreun titlu de proprietate legal. Aceasta obliga pe proprietarii de pămînt să plătească o taxă, *composición*, dacă voiau să obţină un titlu pentru aceste pămînturi, care au fost declarate terenuri necultivate *(baldíos)*, neproductive sau abandonate. Vezi E.M. Barrett (1973, pp. 89-90) şi Lira şi Muro (1976, p. 143). Prin anul 1713, lipsa fondurilor Coroanei Regale devenise atît de acută încît în Peru ea era gata să vîndă acele *baldíos* chiar indienilor, cînd aceştia dispuneau de banii necesari. Vezi Piel (1975, p. 191).

133. Vezi MacLeod, care vorbeşte despre „o oarecare îmbunătăţire a condiţiilor unora dintre membrii claselor de jos" (1973, p. 227).

134. Chevalier (1970, p. 107).

135. Vezi Bakewell (1971, p. 75), care remarcă, însă: „Eficienţa pieţei de grîne *(alhóndiga)*, în reglarea preţurilor nu poate fi cunoscută" (p. 66). Vezi, de asemenea, Guthrie (1939, p. 105) şi Chevalier (1970, pp. 62 - 65).

136. MacLeod (1973, p. 153). Desigur că a existat o rezistenţă. Osborn (1973) observă că abilitatea indienilor din Mexic de a se opune însuşirii pămîntului din această perioadă era o funcţie a puterii de organizare a comunităţii.

137. Morner (1973, p. 192).

138. Bakewell (1971, p. 234).

139. Bakewell (1971, p. 230). Phelan face, în esenţă, aceeaşi analiză: „Teza lui Borah despre lipsa forţei de muncă indiene este indiscutabilă dar probabil chiar această lipsă a contribuit mai mult la dezvoltarea economiei din secolul al XVII-lea decît la stagnarea ei. Cuvîntul «depresiune», consider eu, este un termen nepotrivit pentru a-l aplica întregii perioade" (1970, p. 213).

140. „Dacă apariţia marilor proprietăţi funciare în Peru a coincis cronologic cu un declin al economiei monetare şi al întreprinderilor din afara agriculturii - mine, manufacturi, unităţi comerciale - cum ne vom explica avîntul fabricilor *(obrajes)* peruviene în secolul al XVII-lea, al căror volum al producţiei textile va depăşi...pe acela al Spaniei din epoca respectivă, şi mai ales cum ne vom explica extraordinara dezvoltare a burgheziei comerciale spaniolo-peruviene capabilă, din 1613, să forţeze Madridul să accepte ca monopolul colonial asupra comerţului să fie împărţit între Peru şi Spania, prin crearea Tribunalului Consulatului de la Lima?" (Piel, 1975, p. 150). Despre „drepturile crescînde" ale elitei economice din Noua Spanie faţă de Sevilla, vezi Boyer (1977, p. 457 şi *passim*). Pentru puterea crescîndă, în Mexic, a aşa-numiţilor *aviadores* locali, sau furnizori, faţă de Coroană care

puteau să-i oblige pe debitorii lor să le achite datoriile înainte de a-şi fi plătit impozitele, vezi Bakewell (1976, p. 219).

141. Pohl (1969, p. 448). Davis, însă, subliniază că „mărfurile pe care le producea Mexicul în mari cantităţi erau cele ieftine şi de proastă calitate, în timp ce produsele de calitate superioară din lînă, in şi metal continuau să vină din Europa" (1973b, pp. 161-162).

142. Bargalló (1955, p. 251).

143. Dunn (1972, pp. 9-10).

144. Chaunu (1959, p. 1539).

145. Citat în Larraz (1943, p. 90).

146. Charles Boxer rezumă luptele dintre olandezi şi portughezi în primele două treimi din secolul al XVII-lea după cum urmează: „Cu riscul de a simplifica prea mult, se poate spune că acest foarte lung război colonial a luat forma unei lupte pentru comerţul cu mirodenii din Asia, pentru comerţul cu sclavi din Africa de vest şi pentru comerţul cu zahărul brazilian. Se poate spune, totodată, că rezultatul final a fost, de fapt, o victorie pentru olandezi în Asia, un scor egal în Africa de vest şi o victorie pentru portughezi în Brazilia" (1961, p. 49). Aşa trebuie pusă problema? Judecată din punctul de vedere al controlului *politic*, se poate răspunde afirmativ; dar din punctul de vedere al controlului *economic*, nu a fost oare aceasta o victorie a olandezilor (mai tîrziu repurtată de englezi) în toate cele trei regiuni - o victorie care a luat forme diverse în funcţie de locul în care s-a produs: în zona externă (Asia) sau în periferie (Brazilia), Africa de vest fiind la vremea aceea într-un proces lent de tranziţie de la o zonă externă la periferie? Deosebirea constă în măsurile de apărare pe care şi le-au luat portughezii în procesele de producţie, iar Boxer însuşi ne dă cheia: „Portughezii, cu toate greşelile lor, şi-au înfipt rădăcini mai adînci în calitate de colonişti [în Brazilia]; astfel, ei nu au putut, de regulă, să fie eliminaţi din arena internaţională printr-o simplă înfrîngere navală sau militară, sau chiar de un şir de astfel de înfrîngeri" (1961, p. 54).

147. MacLeod (1973, p. 212).

148. Pares (1960, p. 20).

149. Cuvîntul *boucaniers* provine din faptul că aceştia vindeau carnea după ce o afumau pe o împletitură de nuiele sau pe tăvi cunoscute într-o limbă din India sub numele de *boucan*. Vezi Deschamps (1973, p. 40). Nu este adevărat că aceşti corsari erau necunoscuţi înaintea epocii respective. Se poate spune mai degrabă că „pînă în jurul anului 1650, pirateria din Indiile de Vest avea un caracter mai mult sau mai puţin accidental, ocazional", în comparaţie cu „înflorirea" ce a urmat (Haring, 1964, p. 249).

150. Davis (1973b, p. 169). La începutul secolului al XVII-lea, piraţii olandezi erau cei mai „curajoşi şi...persistenţi...în urmărirea navelor spaniole...Numele de «olandez» devenise sinonim cu «corsar» sau «pirat»" (Peterson, 1975, p. 250).

151. Strong (1899, p. 233). Strong adaugă: „Consilierii lui Carol al II-lea au înţeles cît de vaste erau planurile lui Cromwell privind cucerirea şi colonizarea şi au sesizat adevăratele motive care au

determinat atacul său asupra Indiilor de Vest. «A.E.», scriind regelui Spaniei, în ianuarie 1656, în numele lui Carol, pune un mare accent pe faptul că Cromwell intenţiona să colonizeze Indiile de Vest şi, cu ajutorul flotei sale, să elimine comerţul spaniol. Altfel nu ar fi avut sens întreaga acţiune. A presupune că după asemenea uriaşe pregătiri şi cheltuieli, Protectorul s-ar fi mulţumit cu cîţiva kilometri pătraţi de teritoriu ni se pare absurd" (1899, p. 244).

152. Pares (1960, p. 3).

153. J. Lang (1975, p.55). Drept urmare, spune Haring, „comercianţii spanioli deveneau adesea în realitate simpli intermediari, agenţi sau mijlocitori pe bază de comision, care împrumutau numele lor spaniole pentru a eluda legea". În cele din urmă, aceasta însemna că „negoţul Spaniei cu America a devenit un mecanism mai mult sau mai puţin pasiv, un instrument prin care era canalizată, sub control regal, aprovizionarea cu mărfuri din restul Europei" (1947, pp. 314-315).

154. Era o practică ce depăşea limitele zonei Caraibilor. Olandezii se refereau în acelaşi mod la „colonia" daneză a Norvegiei. Vezi Lunde: „Contrabanda era considerată în general marea problemă a autorităţilor guvernante de la Copenhaga. Era absolut clar pentru toată lumea că în întreaga Norvegie se făcea o contrabandă pe scară largă. *Staatsloven* [consiliul viceregal] învinovăţea pe olandezi care erau consideraţi experţi în această profesie. Oricînd întîlneau o vamă, comercianţii norvegieni trebuiau să treacă marfa prin contrabandă, scria *Staatsloven*; exista un singur remediu pentru acest trafic - reducerea taxelor vamale. Este ceea ce au încercat să facă, dar cu rezultate minime, şi contrabanda a continuat... Comercianţii înşişi declarau că, dacă ar fi fost cinstiţi, s-ar fi ruinat. ... Contrabanda era o consecinţă directă a sistemului economic şi a politicii comerciale care funcţionau la Copenhaga" (1963, pp. 38-39).

155. Pares (1960, p. 12).

156. Christelow (1942, p. 312). Aprecierile lui Sheridan arată clar pentru ce comerţul prin contrabandă a continuat: „Înainte de 1763, comerţul imperiului neoficial al Marii Britanii era probabil nu mai puţin important decît acela al imperiului său oficial" (1969, p. 24). El menţionează că cele două componente principale ale imperiului neoficial britanic erau comerţul prin contrabandă prin Jamaica şi comerţul indirect prin Cádiz şi Portugalia. Nu trebuie să uităm comerţul clandestin prin Buenos Aires. „Fiind amplasat departe de centrele puterii spaniole din Lima şi din Indiile de Vest şi aproape de centrele portugheze din Brazilia, un control corespunzător devenea aproape imposibil. Şi pentru că portul era practic închis în interesul comerţului cu galioane, tentaţia era irezistibilă de a asigura [transportul] prin mijloace pe care Spania le respingea" (Haring, 1947, p. 329).

157. Vezi Deschamps (1973, pp. 44-45). Această autorizare, ne reaminteşte Haring, putea fi „reală sau pretinsă" (1964, p. 249).

158. Vezi Floyd (1967, pp. 26-28). Vezi, de asemenea, Farnie: „Zahărul a adus rolul fermei pe un plan secundar, făcînd să înceteze faza «pirateriei» din istoria Caraibilor" (1962, p. 209).

159. MacLeod (1973, pp. 367-368).

160. Davis (1973b, p. 169). Existau de fapt două forme de jaf. Una consta în jefuirea navelor care transportau bogăţii. Cealaltă reprezenta jefuirea oraşelor spaniole din Caraibe şi din golful Mexic. Prima formă n-a fost folosită de fapt de corsari, ci numai de escadre navale şi acestea numai de trei ori, în 1628 de către olandezi şi în 1656 şi 1657 de către englezi. Vezi Haring (1964, pp. 235-247). Jefuirea oraşelor spaniole, însă, era o specialitate a corsarilor. Între 1655 şi 1671, 18 oraşe au fost devastate; această formă de jefuire a fost hotărîtoare în transformarea tipului de comerţ transatlantic. „Prin astfel de mijloace, dublate de comerţul clandestin, au fost secate izvoarele comerţului spaniolo-american şi nu prin distrugerea flotelor ce transportau argint" (Haring, 1964, p. 250). În cele din urmă, după cum afirmă Glamann, „economia bazată pe piraterie...[nu a dus] în mod deosebit la dezvoltare. ...Navele de război, fie că arborau steagul negru sau nu, erau nişte instrumente de comerţ şi prosperitate sterile în comparaţie cu ambarcaţiile supraîncărcate cu cereale sau alte nave de coastă care duceau cu ele cărbune şi cărămizi, butoaie cu vin sau sare şi peşte uscat" (1977, p. 191).

161. Davis (1973b, p. 169). Vezi, de asemenea, Dunn, care spune că, la sfîrşitul secolului al XVII-lea, englezii, francezii şi olandezii „au convenit în mod tacit ca Spania, «bolnavul Americii», să-şi menţină ceea ce i-a mai rămas din imperiul caraibian nedezvoltat. Într-adevăr, atît autorităţile engleze cît şi cele franceze îşi dădeau seama că pot profita mai mult din comerţul cu coloniştii spanioli decît jefuindu-i, iar începînd din 1680 au făcut tot ce le-a stat în putinţă să elimine corsarii" (1972, p. 22). De fapt, după Tratatul de la Nijmegen din 1678, olandezii nu mai erau „un factor important de care să se ţină seama în Caraibe" (Goslinga, 1971, p. 482). Dunn apreciază că mai există un factor în această schimbare politică, cel puţin pentru Anglia. Glorioasa Revoluţie a reprezentat, afirmă el, o cotitură decisivă şi o victorie a plantatorilor de trestie de zahăr, care, de-acum încolo, „au menţinut relaţii de bună înţelegere cu Coroana", care nu le mai înghiţea profiturile, cum o făcuse sub Restauraţie (1972, p. 162).

162. Vezi discuţia despre schimbarea de poziţie în Nettels (1931b, pp. 17-19).

163. vezi Wallerstein (1974, p. 88, în special nota 70).

164. Chevalier, vorbind despre Mexic, spune: „Proprietarii de moşii doreau foarte mult să înlocuiască grîul cu trestie de zahăr ori de cîte ori le permitea clima...Grîul, considerat un produs de bază, era supus regimului preţurilor maximale [ale guvernului] şi rechiziţiilor autorităţilor, care adesea le lăsa producătorilor doar o mică parte de profit; zahărul, pe de altă parte, era un produs de lux vîndut pe piaţa liberă şi la preţuri foarte bune din cauza cererii mereu crescînde" (1970, p. 74).

Atunci de ce Mexicul nu a devenit un producător important de zahăr? Berthe găseşte explicaţia în deosebirile, menţinute din raţiuni politice, ale costului forţei de muncă. „Excluse de multă vreme de la beneficiul sistemului *repartimiento*, în avantajul fermelor de tip

hacienda producătoare de cereale, [rafinăriile de zahăr] nu puteau nici măcar să recurgă în mod exclusiv la folosirea muncitorilor indieni salariaţi, trebuind să utilizeze, în cea mai mare parte, sclavi, mînă de lucru nesigură şi costisitoare" (1966, p. 103). Batie, pe de altă parte, subliniază *dificultăţile* producerii zahărului în comparaţie cu producerea tutunului şi a bumbacului: aceasta cere „o importantă investiţie de capital, apreciabilă forţă de muncă şi cunoştinţe deosebite despre procesele de fabricaţie" (1976, p. 13).

165. „Obiceiul de a bea băuturi îndulcite şi de a mînca budinci şi plăcinte dulci a devenit mai răspîndit în cursul secolului al XVII-lea" (Forbes, 1957, p. 7). Vezi, de asemenea, Davis (1973b, p. 168) şi Pares (1960, p. 23).

166. Boxer denumeşte perioada dintre 1580 şi 1680 „secolul zahărului" al Braziliei (1952, p. 388).

167. Chaunu (1961, pp. 1193-1194). „Cazul special" al zahărului brazilian în conjunctura secolului al XVII-lea este explicat de Mauro prin creşterea cererii datorită încetării folosirii zahărului ca medicament şi utilizării lui ca aliment (1960, p. 233).

168. Vezi De Castro (1976). Vorbind despre producţia de zahăr într-o perioadă mai tîrzie, în secolul al XVIII-lea, în Indiile de Vest britanice, Pares spune: „Efectele epuizării solului asupra plantării trestiei de zahăr se pot vedea clar. În fiecare deceniu erau necesari tot mai mulţi sclavi pentru a se produce aceeaşi cantitate de zahăr de pe aceeaşi suprafaţă de teren, sau, acolo unde cultura trestiei de zahăr era avansată sau volumul producţiei mărit, aceasta s-a putut realiza numai cu preţul unei considerabile forţe de muncă suplimentare" (1960, p. 41). Masefield vorbeşte despre „soarta schimbătoare" a industriei zahărului ca urmare a repetatelor degradări a fertilităţii (1967, p. 291). Batie sugerează ca un factor suplimentar în cazul Braziliei, faptul că războiul cu olandezii (1630-1641) „a distrus în mare măsură" proprietăţile profilate pe cultura sfeclei de zahăr (1976, p. 15).

169. Dunn (1972, pp. 65-66). Sheridan susţine că în 1636 cultivatorii englezi de tutun au avut de înfruntat o criză de supraproducţie care a făcut necesară căutarea unor alternative. Olandezii au venit în 1637 cu trestia de zahăr - şi cu tehnologia, capitalul şi sclavii negri (vezi 1969, p. 11). Furtado, pe de altă parte, arată: „Este probabil că schimbările privind economia din zona Caraibilor au avut loc mult mai lent, cu excepţia unui eveniment cu caracter extern de la sfîrşitul primei jumătăţi a secolului al XVII-lea - alungarea definitivă a invadatorilor olandezi din nordul Braziliei" (1963, p. 25).

170. Edel apreciază că schimbarea s-a datorat costurilor din Barbados care erau mai scăzute decît acelea din Brazilia, din cauza prospeţimii şi calităţii superioare a solului. Astfel, este „logic pentru capitaliştii olandezi, în ciuda intereselor lor în Pernambuco, să fi considerat Barbados un teritoriu favorabil noilor investiţii, în ciuda nesiguranţei controlului olandez asupra nord-estului Braziliei" (1969, p. 42).

Batie adaugă un factor de conjunctură. După revolta din Pernambuco din 1645, compania Dutch West India, care a considerat revolta ca trecătoare, a cerut agenţilor ei de pe Coasta de Aur să continue să trimită sclavi. Cînd aceşti sclavi soseau, erau trimişi în Antilele Mici pentru a fi vînduţi „în condiţii uşoare de credit. Dintre insule, Barbados se afla cel mai aproape de Recife" (1976, p. 21).

171. Despre climă şi sol, vezi Dunn (1972, pp. 26-30). Despre siguranţa în zonă, vezi Pares: „Barbados datorează viaţa sa excepţional de calmă (nu şi-a schimbat niciodată steagul, nici măcar pentru o zi, de cînd a luat fiinţă) faptului că, fiind aşezate la cîteva mile la est de principalul grup de insule, se afla în afara rutelor nu numai ale spaniolilor, ci şi ale Caraibilor" (1960, p. 10). Batie afirmă că siguranţa în regiunea respectivă era importantă datorită marilor investiţii pe care le cerea zahărul. „Ameninţarea unor invazii îngrijora în mod deosebit pe investitorii bogaţi care aveau de pierdut o avere în sclavi şi echipament în timpul fie şi al celei mai scurte incursiuni împotriva unui transport maritim" (1976, p. 15).

172. Sheridan (1969, p. 19). Unul din dezavantajele Braziliei era că interiorul acestei ţări cuprindea regiuni în care ar fi putut supravieţui comunităţii de sclavi evadaţi. Era cazul îndeosebi al regiunilor Cairú şi Camamú în Bahía. Vezi Schwartz (1970).

173. Dunn (1972, p. 21). Vezi, de asemenea, Davies: „Jumătatea de secol care a urmat cuceririi Jamaicăi în 1655 s-a caracterizat mai degrabă prin consolidarea decît prin extinderea interesului englezilor în Indiile de Vest" (1952b, p. 89).

174. Vezi Dunn (1972, p. 21).

175. Dunn (1972, p. 23). Dacă distrugerile reciproce provocate de războaie nu au afectat ritmul de creştere a industriei zahărului (semn al permanentei creşteri a cererii), a afectat în schimb organizarea socială a producţiei. „În insulele engleze, războiul [care a durat mult, din 1689 pînă în 1713] a dăunat, fără îndoială, fermierilor ţărani şi a favorizat pe marii proprietari de plantaţii" (Dunn, 1972, p.147). Vezi, de asemenea, Sheridan (1965, p. 299, tabelul 3) despre concentrarea crescîndă a pămîntului în Jamaica din 1670 pînă în 1754.

176. Pares (1960, p. 20).

177. În mod curios, Pares transformă acest dezavantaj într-o virtute: „Plantatorii [atît de trestie de zahăr cît şi de tutun] au avut de suferit din cauza epuizării solului de pe terenurile lor. Coloniile în care se cultiva tutunul au suferit mai puţin, pentru că proprietarul unei plantaţii sleite putea să obţină cu uşurinţă un sol virgin - la cel mult vreo două sute de mile depărtare - şi să-şi mute sclavii acolo...Plantatorii de trestie de zahăr aveau mai puţine posibilităţi să se ajute singuri. Multe insule erau mici" (1960, p. 41). Aceasta, însă, pune căruţa înaintea boilor. Din ce cauză zahărul a înlocuit tutunul în primul rînd în insulele mai mici şi apoi s-a retras, aşa cum s-a întîmplat, în cele mai mari şi în Valea Chesapeake? Trecerea de la tutun la zahăr în insulele mai mici a devenit definitivă prin anii 1660. Vezi Pares însuşi (1960, p. 22) şi de asemenea Farnie (1962, p. 210). Aceasta s-a întîmplat în ciuda scăderii bruşte a

prețurilor zahărului din 1645 pînă în 1680. Vezi Pares (1960, p. 40). Avantajul trecerii la cultivarea altor terenuri (și culturi) ca urmare a epuizării solului prezenta, însă, după cum susține Pares, un inconvenient: „Nu era atît de ușor să transplantezi o plantație de trestie de zahăr, așa cum se putea face cu o plantație de tutun - existau mașini mai grele și pe suprafața deja plantată era investit un capital mai mare. Din aceste motive un plantator de trestie de zahăr era adesea obligat să rămînă pe loc" (1960, p. 41).

178. Land (1965, p. 647).

179. Despre modul în care tutunul era considerat în această perioadă în primul rînd ca o terapie fizică, vezi Ortiz (1947, pp. 242-245). Despre creșterea gustului pentru zahăr, Nef ne oferă această explicație: „În decursul secolului al XVI-lea și în prima parte a celui de-al XVII-lea, a apărut la europeni un gust pentru zahăr care nu existase la popoarele civilizate de mai înainte. Aceasta se explică parțial prin dezvoltarea civilizației economice din nord. Fructele și legumele din regiunile nordice erau mai puțin suculente decît cele ce creșteau pe solul mediteranean. Pentru a le face mai gustoase era necesar să fie îndulcite" (1968, p. 77).

180. Cealaltă singură regiune importantă din Europa în care nu existau taxe vamale de import pentru tutun erau Țările de Jos spaniole. Vezi Gray și Wyckoff (1940, p. 4).

181. Vezi Roessingh: „Pe termen lung, dezvoltarea cultivării tutunului se poate interpreta ca un accesoriu al recesiunii agricole prelungite din perioada aproximativă 1650-1750. Față de nivelul prețului la cereale, acela al tutunului indigen a crescut, iar cultivatorii au reacționat la aceste mutații economice mărind suprafața plantațiilor de tutun" (1976, p. 500).

182. Pares (1960, p. 26). Nu era însă ușor să fie distrusă producția de tutun european. Beer observă: „Prima prohibiție aplicată tutunului englez a avut loc în 1620, și...au fost necesari 70 de ani de eforturi mai mult sau mai puțin constante și măsuri energice pentru a desființa această industrie" (1912, p. 145). În Anglia nu există nici un obstacol ecologic pentru cultivarea tutunului. Thirsk apreciază condițiile agricole din Anglia drept „total corespunzătoare" și subliniază că perioada în care se cultivă tutunul nu stînjenește culturile alimentare de bază (1974, p. 89).

183. Gray și Wyckoff (1940, p. 4); dar Breen consideră că „transformarea Virginiei ... [s-a datorat] creșterii prețului tutunului după 1684" (1973, p. 13).

184. K.G. Davies (1974, p. 144).

185. În 1723, Walpole a stimulat reexportul tutunului prin exceptarea lui de la taxe fiscale (și prin aceasta eliminînd avantajele de preț ale tutunului olandez și german). Vezi J.M. Price (1964, pp. 504-505).

186. J.M. Price (1964, p. 504). „În timp ce regele Angliei realizase din cultivarea tutunului venituri de circa două ori mai mari decît cele obținute de regele Franței în anul 1700, prin anii 1760 regele Franței

cîştiga aproximativ de patru ori mai mult din această frunză decît vărul său britanic" (p. 503).

187. J.M. Price pune aceasta în legătură directă cu „presiunea cumpărătorului francez monopsonist" (1964, p. 506).

188. Boxer (1969b, p. 35).

189. Boxer (1969b, p. 59).

190. Vilar (1974, p. 279). Probabil că exista şi reversul acestei monede. Boxer subliniază că „datorită scăderii preţului la zahăr în ultimul sfert al secolului al XVII-lea, numeroşi comercianţi de la Lisabona insistau să fie plătiţi în numerar [pentru sclavi] şi nu în natură [zahăr sau tutun], şi ceea ce a rezultat din exportul de monedă a fost o serioasă criză financiară în Brazilia" (1969b, p. 26). Aceasta însemna pentru un brazilian sau un englez un stimulent pentru noi „descoperiri" de surse de aur.

191. Boxer (1969a, p. 460).

192. Pentru o discuţie asupra peonajului pe datorie internaţional aşa cum funcţiona el în secolul al XVI-lea, vezi Wallerstein (1974, pp. 121-122).

193. Pares (1960, p. 50).

194. Dunn (1972, p. 194). Componenta manufacturieră includea existenţa unor încăperi pentru extragerea sucului din trestia de zahăr, camere de fierbere pentru evaporarea sucului de trestie de zahăr şi producerea cristalelor, încăperi pentru uscarea zahărului şi scurgerea melasei, distilerii pentru transformarea melasei în rom şi magazii pentru depozitarea zahărului turnat în butoaie (vezi pp. 189-190).

195. Dunn (1972, p. 200).

196. Pares (1960, p. 5).

197. Vezi Sheridan (1957, pp. 63-66).

198. „În primii ani ai secolului al XVIII-lea plantatorii bogaţi deţineau majoritatea mandatelor în cea mai mare parte a adunărilor legislative din insulă" (Sheridan, 1957, p. 67).

199. „Comercianţii rezidenţi, care formau o clasă, au început să se împuţineze sau chiar să dispară în multe părţi ale coloniilor, deşi au supravieţuit la Kingston, în Jamaica, care era strîns legată de imperiul spaniol, la Bridgetown, în Barbados, unde se făceau mari afaceri cu sclavii, şi în Martinica, unde comisionarii (*commissionnaires*) trăiau pe picior mare pe seama comerţului altor insule. Pretutindeni, importanţa lor descreştea. Ei erau negustori, dar erau mai mult simpli intermediari, vînzînd produsele Americii de Nord cu comision" (Pares, 1960, p. 33).

200. „Plantatorii au avut un succes atît de mare în încercările lor de a mări preţul zahărului încît [în 1753] cumpărătorii au fost siliţi să ceară sprijinul parlamentului". Sheridan prezintă aceasta ca o primă explicaţie a perioadei „profitului excesiv" din ultima parte a anilor 1730 pînă în 1763 (1957, pp. 81, 83).

201. Vezi K.G. Davies (1952b, pp. 101, 103-104), care spune: „Sistemul comisionului a fost la originea sa metoda cu ajutorul căreia se putea dispune de zahărul produs de marile proprietăţi, intens cultivate şi puternic capitalizate."

202. Vezi J.M. Price (1954, p. 506).

203. Pares (1960, p. 33).

204. Vezi K.G. Davies (1952b) şi Pares (1960, pp. 33-34). Pares adaugă apoi: „Dar există o obiecţie serioasă la această explicaţie: nu numai plantatorul absenteist, dar şi aproape toţi plantatorii rezidenţi din coloniile engleze transmiteau acasă zahărul în consignaţie pe contul lor." Nu văd în ce constă puterea acestei obiecţii. Odată creat modelul, proprietarii mai mici s-au alăturat celor mai tari şi au găsit la Londra intermediari domici să aibă afacerea lor.

205. Land subliniază că tutunul din Chesapeake nu a produs veniturile pe care le-a produs zahărul din Indiile de Vest.

"În consecinţă, plantatorii din Chesapeake nu s-au «reîntors acasă» pentru a-i impresiona pe oamenii de rînd cu averea lor. Veniturile lor proveneau în primul rînd din producţia de tutun, care ofereau prosperitate, iar în al doilea rînd din operaţiunile industriale, care ofereau beneficii mai mari" (1965, p. 647). Cu alte cuvinte, ei nu puteau să-şi permită să se „specializeze"; trebuiau să rămînă supraveghetori. J.R. Ward este însă sceptic că ar fi existat deosebiri esenţiale în ceea ce priveşte rentabilitatea în insulele engleze în comparaţie cu cele franceze în secolul al *XVIII*-lea (vezi 1978, p. 208).

206. Vezi J.M. Price: „Dacă un comerciant [din Glasgow] dorea mai mult tutun, nu avea decît să mărească creditul acordat plantatorilor şi cantitatea suplimentară de tutun începea să curgă după recoltare. Astfel, creditul scoţian şi altele au creat propria lor sursă de livrare de tutun mult mai eficient decît a făcut-o mecanismul preţului. Iar în spatele creditului scoţian se afla cumpărătorul francez" (1964, p. 509).

207. Pares (1960, pp. 35, 38).

208. Pares (1960, pp. 48-49).

209. Astfel, cînd Sheridan spune: „este evident că economia plantaţiilor din Jamaica a ajuns să fie condusă de un grup de comercianţi londonezi şi de plantatori absenteişti şi că marile averi de familie erau mult mai legate de comerţ şi finanţe decît de agricultura tropicală" (1965, pp. 309-310), el are dreptate pentru perioada de mai tîrziu; el nu ţine seama, însă, de faptul că stadiul *de mai tîrziu* devine posibil numai datorită perioadei anterioare de eficienţă competitivă a producţiei.

210. Masefield (1967, p. 290).

211. Vezi Davis (1973b, p. 134). Breen, însă, susţine că momentul de cotitură pentru Virginia a fost anul 1680, cînd „companiile engleze şi-au extins capacitatea de a transporta negrii direct din Africa în coloniile de pe continent" (1973, p. 14). El menţionează totodată că în 1682 Anglia a emis noi reglementări privind recrutarea muncitorilor cu contract, care prevedeau obligaţia ca toate contractele să poarte semnătura unui magistrat din Anglia, iar cele pentru copiii sub 14 ani să conţină consimţămîntul părinţilor.

212. Davis (1973b, p. 130, cursivele noastre).

213. Vezi K.G. Davies (1974, p. 107).

214. Vezi Pares (1960, p. 19). Vezi, de asemenea, Phelan: „Sclavii negri presupuneau o investiţie mare de capital" (1959, p. 191).

215. Pares (1960, p. 19).

216. Dunn (1972, p. 72). Debien menţionează faptul că angajaţii (*engagés*) formau „o populaţie flotantă", ceea ce explica schimbările din Antilele franceze (1942, p. 74).

217. Davis (1973b, p. 131). Faptul că pămîntul nu s-a degradat este tocmai motivul pentru care forţa de muncă cu contract a supravieţuit în Canada franceză şi nu în Antilele franceze. Vezi Dermigny (1950, p. 236).

218. Pares sugerează la un anumit punct că tutunul era „cultura omului liber", pentru că ea cerea „precizie în gîndire" şi de aceea „nu putea fi încredinţată cu uşurinţă sclavilor care lucrau în virtutea rutinei"; dar după aceea el recunoaşte că „experienţa Virginiei demonstrează că tutunul putea fi cultivat şi pe plantaţiile cu sclavi" (1960, p. 21).

219. Davis (1973b, 133, subl. ns.). Allen menţionează că în Virginia, între complotul lucrătorilor de origine europeană din 1667 şi răscoalele de pe plantaţiile de tutun din 1682, au avut loc zece răscoale populare sau comploturi, cea decisivă fiind Răscoala lui Bacon din aprilie 1676. El susţine că plantatorii au simţit că era necesar să dividă clasa muncitoare, dînd muncitorilor albi un statut diferit. Drept urmare, „trecerea la forţa de muncă africană s-a accelerat după 1685" (1975, p. 49). Menard subliniază: „...costul forţei de muncă cu contract a început să crească în ultima parte a anilor 1670" (1978, p. 24). Cererea crescîndă de sclavi a determinat, prin anul 1700, mărirea preţurilor, iar pentru a le reduce a urmat „o sporire a proporţiei sclavilor tineri şi de sex feminin în toate transporturile de sclavi" (Galenson, 1979, p. 247).

220. Vezi Dunn (1972, p. 59) în ceea ce priveşte efectul avîntului luat de zahăr între 1640 şi 1660, şi Farnie (1962, p. 208) despre efectul avîntului tutunului între 1680 şi 1700. Curtin aminteşte un al treilea factor în afara reducerii ofertei de forţă de muncă europeană şi a creşterii cererii acesteia: deosebirile în ceea ce priveşte predispoziţia la îmbolnăvire. Africanii aveau „marele avantaj că veneau dintr-un mediu afectat de boli, unde erau prezente atît bolile tropicale cît şi o gamă largă de boli afro-eurasiatice obişnuite" (1971, p. 253). El apreciază că proporţia în ceea ce priveşte decesele muncitorilor europeni faţă de cei africani era de 3 la 1. Într-un articol anterior, el afirmase că proporţia era de 4 la 1, calculînd că, în cazul în care „costul de întreţinere [a sclavilor şi a muncitorilor cu contract] ar fi acelaşi, sclavul ar fi de preferat europeanului care costa de trei ori mai mult" (1968, p. 207).

221. Boxer (1952, p. 223).

222. Viana (1940, p. 11). De fapt, africanii dovedeau aceeaşi „inadaptabilitate" şi mureau şi ei. Schwartz ne reaminteşte următoarele: adjectivul folosit în Brazilia pentru a descrie condiţia sclavilor din perioada avîntului zahărului (1570-1670) era „infernală"; în perioada recoltării norma de somn era de patru ore; iar „teoria care predomina în ceea ce priveşte sclavii cerea ca forţa lor de muncă să fie exploatată cît mai mult la un cost cît mai mic posibil" (1970, p. 316).

223. Vezi Romano (1970, p. 133).

224. Mellafe (1959, pp. 252-253).

225. Vorbind despre situaţia din Hispaniola, Dupuy spune: „Formarea şi organizarea socială a producţiei indienilor Arawaks nu se bazau pe exploatarea şi subjugarea unei clase de către altă clasă. Relaţiile de producţie în societatea Arawak se caracterizau prin preponderenţa valorii de întrebuinţare şi totala absenţă a valorii de schimb, adică a producţiei de mărfuri. ...De aceea era mai bine să mori de foame în munţi decît să mori în robia coloniştilor străini" (1976, p. 22).

226. Vezi Romano (1970, p. 130). Brading şi Cross menţionează că munca forţată s-a menţinut mai mult timp în minele din Peru (pînă în 1812) decît în minele din Mexic, unde populaţia indiană s-a redus catastrofal. În consecinţă, în secolul al XVIII-lea, minerii mexicani au ajuns sa fie plătiţi cu salarii relativ mari şi erau recrutaţi dintre metişi, mulatri şi indieni culturalizaţi. „Cauzele acestei deosebiri nu sînt complet clare, ...însă...este tentant să vedem asemenea cauze în dezvoltarea diferită a celor două popoare indiene şi în localizarea diferită a principalelor zone propice unor aşezări stabile" (1972, p. 557). Bakewell pretinde că deja în secolul al XVII-lea, „relaţiile principale... dintre spanioli şi indieni în Zacatecas erau...cele dintre proprietar şi angajat" (1976, p. 217). Dimpotrivă, Céspedes vorbeşte despre „docila populaţie indigenă din Peru" (1947, p. 39).

227. Oberem afirmă exact acelaşi lucru, comparînd costul folosirii aşa-numiţilor *conciertos*, sau muncitori remuneraţi, cu costul utilizării sclavilor africani în Ecuador. El îi defineşte pe *conciertos* ca fiind „cvasisclavi", deoarece ei puteau fi chiar şi „cumpăraţi" (1967, pp. 767-770).

228. Din această cauză nu pot fi de acord cu D. Hall, care consideră sclavii drept „capital fix" afirmînd că nu poate compara costurile forţei de muncă a sclavilor cu cea liberă, deoarece este într-adevăr o problemă de substituire a costului forţei de muncă cu cel al capitalului (1962, p. 309). Dacă ar fi numai aceasta, ar fi fost iraţional, după cum susţine de fapt Land, ca plantatorii de tutun din Virginia să folosească sclavi. Land afirmă că în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea aceştia aveau o „preferinţă fermă" pentru creşterea producţiei prin forţa de muncă suplimentară a sclavilor decît prin îmbunătăţiri tehnologice, prin aceasta „împiedicînd progresul din domeniul tehnologiei" (1969, pp. 75,79). Aceasta este pe linia observaţiilor lui W. Barrett privind plantaţiile de trestie de zahăr din Indiile de Vest britanice: „nu există indicii...că ar fi fost practicate economii pe scară mare" (1965, p. 167).

Aceasta face, însă, ca preferinţa însăşi să nu poată fi explicată, fiind iraţională şi din punct de vedere „cultural" şi din punct de vedere economic. Analiza îmi apare ca nereuşită. Într-un anumit sens, toate costurile privind forţa de muncă sînt costuri de capital. Trebuie totdeauna să alegem combinaţia optimă dintre maşini (munca neînsufleţită) şi munca vie. Vrem să ştim care este momentul optim şi din punct de vedere politic posibil *pe termen scurt* pentru folosirea forţei de muncă a sclavilor ca o alternativă la: a) forţa de muncă

salariată, b) munca în sistem fiscal-comercial, c) echipamentele suplimentare. Răspunsul devine şi mai complicat dacă ne reamintim că sclavii puteau în multe regiuni să-şi vîndă produsele, participînd astfel la economia monetară, şi să acumuleze capital. Aşa cum se întreabă Schwartz (vezi 1974, pp. 628-629), cum au putut altfel sclavii brazilieni să-şi plătească propria dezrobire? Mintz arată că în Jamaica „pe la începutul secolului al XVIII-lea sclavii vindeau şi cumpărau în mod activ propriile produse în pieţe" (1964, p. 251).

229. Forma de bază nu înseamnă singura formă. Atacul din articolul lui Schwartz privitor la muncitorii de pe plantaţiile de trestie de zahăr (*lavradores de cana*) din zonele cu asemenea plantaţii din Brazilia se referă la faptul că aranjamentele lor în legătură cu arenda, şi chiar cu statutul de proprietari, reprezentau pentru marii proprietari de pămînt o formă alternativă de exploatare a forţei de muncă, a cărei utilitate varia în funcţie de condiţiile economice. „Folosirea cultivatorilor de trestie de zahăr...în perioada expansiunii economice [era] o metodă de reducere a costurilor capitalului şi probabil de instituire a unui control sever al plantaţiei de trestie de zahăr" (1973, pp. 193-194).

CUPRINS

Redactor : GHEORGHE BALA
Tehnoredactor : CLARA GALIUC

Bun de tipar: 15 II 1992
Apărut 1993; coli de tipar 11

Culegerea s-a făcut pe calculator de
Editura şi Atelierele Tipografice
Metropol S.R.L. 1992

Imprimat la Societatea comercială
„HELICON" Banat S.A:
Calea Aradului Nr. 1
TIMIŞOARA
România

Biblioteca de artă

530

Arte şi civilizaţii

sistemul mondial modern

Argumentul acestei lucrări este că sistemul mondial modern a luat forma unei economii mondiale capitaliste care şi-a avut geneza în Europa în decursul lungului secol al XVI-lea şi care a implicat *transformarea* unui anumit mod de producţie redistributiv sau tributar, cel al Europei feudale (acel „*Ancien Régime* economic" al lui Braudel), într-un sistem social diferit din punct de vedere calitativ.

IMMANUEL WALLERSTEIN

Vol. III–IV.

Lei 2500

ISBN 973-33-0153-1
ISBN 973-33-0149-3